

AZ ERDÉLYI
REFORMÁTUS EGYHÁZ
TÖRTÉNETE.

AZ ERDÉLYI EV. REF. EGYHÁZKERÜLET ÁLLANDÓ IGAZGATÓTANÁCSÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL

IRTA

POKOLY JÓZSEF

I. KÖTET.

1556—1604.

BUDAPEST.

1904.

ELŐSZÓ.

Jelen munka az erdélyi ev. ref. egyházkerület állandó igazgatótanácsának megbízása folytán készült. Magában foglalja az egyházkerületnek történetét abból az időből, a mikor az egyházkerület még önálló országos egyház volt. Azonban, mint az olvasó látni fogja, ez a történet, — bár a mű, úgy a mint van, egy befejezett egész — nem teljes. Csupán az egyháznak az államhoz és más felekezetekhez s felekezeti egyházakhoz való viszonya, vagyis a mint mondani szokták: a külső történelem van benne előadva. Az egyházi intézmények fejlődésének története, mely megírva, kiadásra készen áll, egy másik mű tárgyát képezi, mely a jelen munkához, mint ennek második része csatlakozik. Az erdélyi ev. ref. egyházkerület állandó igazgatótanácsa azonnal ki fogja adni ezen második részt is, mihelyt a jelen munka fogadtatásából azt a tapasztalatot meríti, hogy annak közrebocsátása iránt a kellő érdeklődés fenforog.

TARTALOM.

BEVEZETÉS.

	Lap
1. <i>Az erdélyi protestantismus történelmi jelentősége.</i> Alkotmány, nemzeti eszme és a protestantismus. Erdély és a protestantismus. A négy recepta religió és a vallási türelem. Protestáns hazaszeretet. A ref. egyház a négy recepta religió között	1—8
2. <i>Az erdélyi reformáció előzményei.</i> A gyulafehérvári püspökség. Hussiták Erdélyben. A baseli zsinat hatása. Humanismus és humanisták. A felső és alsó klérus. A százszok. Erdély államjogi helyzete a mohácsi vész előtt	9—29
3. <i>A lutheri reformáció befogadása.</i> A reformáció a százszok között. János király és a gyulafehérvári káptalan magatartása. Fordulat a magyar nemzeti közvéleményben. A németországi események hatása. Honter János és a százsz nemzeti egyház. Az első vallásügyi törvények és az első zsinatok. A szabad vallásgyakorlat kimondása. Ferdinánd uralkodása. Az erdélyi prot. egyházpolitika alapjai. Bornemisza püspök. A gyulafehérvári dioecesis bomlása. A széki zsinat. Erdély különállása. Petrovics Péter és a secularisatio. Magyar nemzeti egyház	30—97

ELSŐ KORSZAK.

A nemzeti fejedelmek kora.

Lap

4. *A református egyház megalakulása.* A schweizi reformáció első nyomai. Petrovics és Kálmáncsehi. Nacionális synodus. A sakramentárius eretnekek. Melanthon és a magyar kálvinista reformáció. Mélius és a nagy confederatio. Heltai és Dávid sakramentáriusok. A marosvásárhelyi hitvallás. Defensio és Brevis confessió. Országos biztosok a zsinaton. Az akadémiák véleménye. A kálvinizmus válponton. A tarczal-tordai zsinat a hitrendszert kiéptíti. Országos bonyodalmak. Blandrata Erdélybe jön. János Zsigmond és Alésius. A nagyenyedi zsinat. Blandrata a király képe. Dávid Ferencz az első református püspök. A tordai országgyűlés a református vallást befogadja 101—165
5. *Az unitarizmus fellépése és a nagy hitviták.* Az erdélyi magyar egyház — református. A magyar nyelv és a tanügy lendülete. Felekezeti türelmetlenség és ennek okai. Blandrata antitrinitárius magvetése. Dávid Ferencz, a tanítvány. Az unitarizmus első lépései és Szikszay Balázs. Egri Lukács a felföldön. A fehérvári és marosvásárhelyi egyesség. Dávid vitája Károlyi Péterrel. Új kijelentés. A tordai «zsinatocska». A debreczeni zsinat hármas munkálata. Unitárius nyomda. Dávid feleletei Méliusnak. Az első unitárius hitvallás. Szabad igehirdetés. Parousia és chiliasmus. A fehérvári tíznapos disputáció. Békés Gáspár és Pókay Jakab, az új hit oszlopai. Kolozsvári templom-per. De falsa et vera ... A váradi hitvita. «Új eretnekség». Censura. Az unitárius vallás befogadása. János Zsigmond meghal 166—239

6. *Az unitarizmus hanyatlása.* Róm. katolikus visszahatás. Az ariánus Erdély az európai közvélemény szemeiben. Báthory István fejedelem. Az evangélikusok és reformátusok szervezkednek. Az innováció újból eltiltatik. A magyar nemzeti egyház bomlása. Sándor András püspök. Dávid Ferencz tragoediája. Erdélybe jezsuiták jönnek. Bocskay Erzsébet halála. A róm. kath. visszahatás kezdete. Irodalmi viták. A nagy pestis. A medgyesi országgyűlés a jezsuitákat kizárja az országból. Giczay János kormányzósága. Báthory Zsigmond «absolutus princeps». Reservatio mentalis. Jezuíták álruhában. Carillo Alfons működése. A kolozsvári politikai gyilkosság. Rekatholisáció tüzzel-vassal. Báthory András, Mihály vajda, Básta György. A «gratia» kora. Bocskay István támadása

BEVEZETÉS.

1. Az erdélyi protestantizmus történelmi jelentősége.

Magyarország története a XVI. század óta a legszorosabb összefüggésben áll a hazai protestantizmus történetével. A protestantizmus fellépése: a nemzeti eszme ébredésével, — a protestantizmus virágzása: a közművelődés és alkotmányosság uralmával, — a protestantizmus letiportatása: a nemzeti művelődés és állami függetlenség gyászos aláhanyatlásával karöltve jelentkezik hazánk, nemzetünk utolsó négyszáz éves történetében.

Ezen összefüggés hangsúlyozása távolról sem azt jelenti, mintha a mohácsi vész után trónra lépő habsburgi dinasztiával és a római katolikus egyházzal szemben egyedül csak a protestantizmus képviselte és hordozta volna a hazai alkotmányosság és a magyar nemzeti művelődés szent ügyét Ezek nem egyes felekezeteknek, hanem az egész nemzet szellemének az alkotásai. Hanem azért a nemzeti géniusznek ilyen áldásos működése egyes egyedül abban az üde és éltető levegőben, a szabadelvűségnek csak olyan foka mellett lehetséges, a mely a protestantizmus legfontosabb, sarkalatos társadalmi alapelvének, a lelkiismereti szabadságnak ős erőit dús tenyésztetre képesíti. A lelkiismereti szabadságnak és az ebből fejlődő egyéni és nemzeti elv uralmának

előidőzésében, fentartásában és oltalmazásában már a protestantismus olyan jelentékeny, elsőrangú, sőt egyes időszakokban szinte egyedül ható tényező volt, hogy emelkedése vagy elnyomatása a közszabadság és a nemzeti eszme hasonló sorsát okvetlenül maga után vonta.

A hazai protestantismus és a nemzeti magyar állam között fennálló ezen viszony századról-századra kimutatható, úgy az egész magyar birodalomnak, mint különösen az ország ú. n. erdélyi részeinek, azaz Erdélynek a történetében, ezen történet politikai, alkotmányos és művelődési eredményeiben.

Mióta az erdélyi vajdaság a nemzeti fejedelmek alatt önálló fejedelemséggé lett, teljesen a protestantismusnak, illetőleg a protestantismusból kifejlődött állami és társadalmi elveknek, eszméknek a befolyása alatt állott és áll még mai napság is. Ez a befolyás a nemzeti fejedelmek korában feltétlen. De már Erdélynek a habsburgi ház uralma alá jutásától (1691), egészen az alkotmányos és nemzeti szellem újabbkori fellendüléséig (1791), az ezen korszakban Európaszerte uralkodó állam- és egyházpolitikai irányzatok hatása alatt, a protestantismusnak ezen befolyása meggyengült. A francia forradalommal új életre kelt, de tulajdonképen a protestantismus alapelveiből fakadt, állami és társadalmi eszmék, az érintett időtől fogva mai napig, folyton érvényesültek és érvényesülnek, jöllehet ma már szinte teljesen feledésbe ment, hogy azon eszméknek szikrája ott pattant ki a wittenbergi vártemplom kapuján, Luther Márton kalapácsütései alatt és hogy azokat az eszméket a protestantismus tette először a világ közkinseivé. E három korszakban Erdély kül- és belállapota, anyagi

és szellemi súlya, politikai és társadalmi jelentősége a protestantizmus sorsával együtt emelkedik és együtt száll alá.

A most említett kölcsönös viszony már önmagában is elegendő, hogy a protestantizmus társadalmi jelentőségére, állampolitikai fontosságára, általában közművelődési áldásos következményeire is, némi önérettel mutassunk rá. A hazai történetből elvonható következtetéseket a nyugati nagy nemzetek története, jelen politikai, társadalmi, közgazdasági és kulturális fejlettsége s e fejlődés iránya oly annyira igazolják, hogy megcáfoltatástól éppen nincs okunk tartani.

Még egy fontos dolgot kell Erdélyre nézve, mint a protestantizmus vívmányát, megemlítenünk, a mit ha más államokban kivívni és kimondani képes volt is a protestantizmus, de még a XVI. s XVII. század folyamán sehol sem tudott megvalósítani olyan mértékben, mint itt. Ez a vallási türelem, a négy bevett vallás egyenjogúsága, a mely nemcsak törvényben mondatott ki, hanem egyenesen az állam alkotmányának alapfeltételévé tétetett a három nemzet, — a magyar, a székely és a szász, — politikai egyenjogúságával egyetemben. Ezért érdemelte ki az erdélyi fejedelemség «a vallásszabadság klasszikus földjei» elnevezést.

De nem volna igazságos dolog egyedül a protestáns vallási türelemben keresni és találni fel e tünemény okát. A XVI. és XVII. század története eléggé világosan bizonyítja, hogy a túlhatalomra jutott protestantizmus a római katholicizmussal, egyik protestáns felekezettel a másikkal szemben mindig a kizárólagosság álláspontjára helyezkedett, ha tisztán csak a vallási kérdésekről volt szó. A szászországi lutheránusok nem kevesebb ellen-

séges indulattal viseltettek a kálvinisták iránt, mint a skót puritánok az anglikánokkal, az anglikánok az ir katolikusokkal, vagy a francia katolikusok a huge-nottákkal szemben. Az erdélyi törvényhozás is ellenséges állást foglalt el Izabella idejében a sakramentáriusoknak nevezett reformátusok ellen. Báthory István és Kristóf korában az unitáriusok ellen fordult. Majd I. Rákóczy György alatt a szombatosokat üldözte. Az összes protestáns fejedelmek ellene szegültek a római katolikus püspökség visszaállításának és a jezsuita szerzet-rend behozatala elé nehéz akadályokat gördítettek. Az első századok protestantismusa általában véve nem volt eléggé türelmes. De mindig türelmesebb volt a római katholicismusnál, mely a vallásbeli türelmet elvileg kizárja és hivatalosan kárhoztatja.

A régi protestáns türelmetlenségnek azonban volt egy hatalmas korlátja. A protestantismus soha sem jutott ellentétbe a hazafisággal. A nemzeti eszmét soha sem dobta áldozatul a saját emelkedésének, a maga uralmának. Mindig több volt benne a hazaszeretet, a nemzeti ügy iránt való lelkesedés, mint a más vallásúak iránt való gyűlölködés. Ezen a ponton elnémult benne minden felekezeti, kicsinyes torzsalkodás és a haza javáért minden protestáns felekezet kész volt lemondani a maga kizárólagos uralmáról. A különböző vélemények elsimultak, az ellentétek előtt szemet hunytak, az ellenfelek a közös haza érdekében egymással szívesen kezét fogták. Egyik vagy másik felekezet egyenjogúsága csak ott és csak annyiban szenvedett csorbát, a hol és a mennyiben a haza jóléte, szabadsága, a többség nézete szerint, ezt okvetlenül megkivánta.

Ez a politikai eszélyesség és tapintat szülte meg

Erdélyben a négy bevett vallás egyenjogúságát. Ez szegte nyakát Dávid Ferencz túlzó, radikális újításainak. Ez érvényesült akkor, midőn a jezsuiták Erdélyből kitiltattak és a mikor a római kátholikusok vikárius fenhatósága alá kényszerítették. Amazok a római kátholikus és protestáns Magyarországtól és az egész művelt nyugottól elszigetelték volna a bérczés kis hazát. A jezsuiták közismeretes politikai aknamunkájuk és békebontó törekvéseik által, a római kátholikus püspökök pedig a maguknak igényelt állami és társadalmi szerep következtében váltak volna veszedelmesekké a fejedelemség önállóságára.

A protestantismusnak a nemzeti eszméhez és a hazaszeretethez való helyzetében van megadva a kulcsa annak a szokatlan tüneménynek, hogy négy eltérő irányú vallásfelekezet már a XVI. században együtt él e hazában, egymás szabadságát kölcsönösen tisztelve, sőt védve, saját képzelt örök igazságait háttérbe szorítva; egyek a közös haza szeretetében és a kölcsönös türelmet a haza fennállása egyik talpkövéül illesztik be. Ebben csak akkor áll be változás, midőn a hatalmi befolyás és túlsúly a protestánsokról a XVII. század végén a római kátholikusokra megy át és ezek is a jezsuiták, meg püspökök vezetése alá kerülnek.

A három nemzet és négy vallás egyenjogúságán felépült Erdély soha sem szűnt meg Magyarország kiegészítő része és soha sem szűnt magyar lenni. A XVII. század alatt folyt vallásháborúk, melyeknek nyomában, a harc kimeneteléhez képest, állami függetlenség és lelkiismereti szabadság, avagy pedig fejedelmi absolutismus és vallási reactio támadt, hazánkat sem kerülvén el: a két elsőért folyt küzdelemben az oroszlanrész

mindig az erdélyi fejedelemséget illette meg. Erdély erejének, hatalmának javait az anyaország mindig élvezte. Épen úgy önállóságának hanyatlását, majd nem sokára bekövetkezett elbukását pedig hosszú időn át kénytelen volt gyászolni.

Az erdélyi fejedelemségnek és a protestantizmusnak gyakran szokták szemére hányni azt a szövetséget, melyben fejedelmek a törökkel állottak. Pedig ez a minduntalan felhányt szövetség hazánk államiságának, fajunk fentartásának, nemzetünk művelődésének semmivel sem ártott többet, mint a német támogatás. Még a keresztyénség ügyével szemben sem követett el árulást ama szövetség fentartásával a fejedelemség, mert hiszen épen a keresztyénségnek, de egyúttal a magyarságnak megmentését kívánta azzal előmozdítani. Különben a törökkel való szövetség teljesen a nemzetközi politika mérő zsinórja alá tartozik. Az erdélyi fejedelmekénél sokkal kevésbé önzetlen politika nem egyszer hozta össze egy szövetségbe a keresztyénség állítólagos fejedelmét a pogány törökkel. Azt is tudjuk, hogy a római német császár, kit a keresztyénség kisebbik, világi fejének tartott a középkori felfogás még a XVII. században is, nem egy ízben kereste a török szövetséget Erdély függetlenségének megrontása végett.

Erdélynek Magyarország függetlensége és önállósága érdekében tett szolgálatai csakis a három nemzet és négy vallás uniója által megteremtett erő alapján érthetők meg. Ez magyarázza meg a kis állam nagy képességeit. De hogy ezt a képességet olyan készséggel fordította az anyaország javára: ezt a készséget csupán a lelkiismereti szabadságot és a nemzeti eszmét összhangzatosan ápoló protestantizmus ismerete fejti meg előttünk.

A nélkül, hogy ez által a többi felekezeti egyházak érdemei sérelmet szenvednének, valamennyi közül különösen ki kell emelnünk a református egyházat, mely úgy képességeinél, mint készségénél fogva az első helyet foglalta el Erdély nagyjelentőségű szereplésénél. Az erdélyi református anyaszentegyház, mely ma a magyarországi ev. ref. egyháznak csak egy kerületét képezi, de a fejedelmi korban és azután is egészen 1881-ig, egy önálló országos egyház volt, részint kizárólagos magyarsága, részint híveinek számereje, részint műveltsége, részint pedig azon helyzetnél fogva, melyben a XVII. század folyamán a fejedelmekhez állott, nagy befolyással bírt Erdélynek, az erdélyi protestantizmusnak Magyarország alkotmánya és a magyarországi lelkiismereti és vallásszabadság érdekében vívott harcaira, ezeknek sikereire. Az erdélyi református anyaszentegyház Erdélynek, valamint egész Magyarországnak egyik legelső fontosságú tényezője volt a múltban, melynek úgy politikai, mint művelődési történelmünkben halhatatlan érdemei vannak, mikben a többi három bevett vallásfelekezetet felülmulta.

Az ág. hitv. ev. egyház, a vallási mozgalmak lehangolása után, majdnem kizárólag a német ajkú szász nemzetiségre szorítkozik, mely nemzetiséggel együtt a városi élet kifejtésén, az ipar és kereskedelem fejlesztésén túl alig van szerepe a magyar nemzeti művelődés történetében. Nemzetisége fentartása érdekében hazafiságából sokszor kész volt a kívánt mennyiséget feláldozni a hatalmasok kedvéért. A római katolikus egyház, bár magyarsága kétségbe nem vonható — hiszen zömét székelyek alkották — a római katolicizmus ügyét szolgáló abszolút politikával szemben nem volt elég erős és

kitartó támasza sem a nemzeti függetlenségnek, sem a lelkiismereti szabadságnak. A tiszta magyar unitárius egyház pedig a XVI., XVII. és XVIII. század folyamán uralkodó vallásos felfogás következtében inkább gyöngítette, mintsem erősítette a protestantismust és Erdélyt.

Ily körülmények között, a nehéz vajúdasok után megszilárdult református egyház, a nemzeti kulturális feladatok megoldásánál folyton vezérszerepben jár elől. Szószékei, iskolái, sajtója, irodalma mind-mind a magyarságnak, a haza és szabadságszeretetnek szolgálatában állanak. Számbeli erejénél, hazafiasságánál fogva vezetésre volt hivatva még akkor is, midőn a fejedelem, vallási tekintetben nem tartozván kebelébe, ezen szerepben nem támogatta, sőt még akadályozta is. Az a kor, melyben a vallásos élet terén ő vezet, Erdély életének legszebb, legdicsőbb szakasza, aranykora. A hazafiság, melyben fiait neveli, a lelkiismereti szabadság, melyet minden tagjába beolt, a testvéri szeretet, melyet faj- és vallásbeli testvéreinek kívül bárkivel szemben is ápol: ezek együtt tették Erdélyt képessé és készszé arra, hogy a szorongatott magyarországi testvérek védelmére, hazájuk, szabadságuk és vallásuk oltalmára győzedelmesen fegyvert foghatott.

Ezért nem túlzás az az állítás, hogy az erdélyi református egyház története Erdély és Magyarország történetének egy kimagasló, művelődési és politikai tekintetben egyaránt fontos része, melynek megismerése a közös hazához való ragaszkodásra, a politikai, polgári és lelkiismereti szabadság ápolására csakis jótékony hatással lehet, de a melynek megismerése egyúttal hazafias kötelesség és reánk, protestánsokra nézve, a vallásos kegyelet parancsolta szükség is.

2. Az erdélyi reformáció előzményei.

XI. századbeli bizánczi írók szerint, a keresztyénség Erdélyben még hamarabb gyökeret vert, mint az anyaországban. I. Gyula vezérnek Bizánczban történt megkeresztelkedése és az onnan magával hozott s Theophilactos patriarcha által Magyarország (Turkia) részére felszentelt püspök, Hierotheus, térítői működése, arra a következtetésre vezetnek, hogy itt a görög-keleti keresztyénség lépett fel először.* De hogy Hierotheus működése nyomán szervezett egyház is keletkezett volna: annak a történelemben nincs semmi nyoma. II. Gyula vezérnek támadása, melyet Szent-István királynak a róm. kath. felekezeti alapokon felépített keresztyén monarchiája ellen intézett, bár főleg politikai természetű volt, a régi források szerint úgy tekinthető, mint a pogányság harca a keresztyénség ellen. Így aztán a görög-keleti egyháznak X. századbeli erdélyrészi térítési sikeréről valóban keveset lehet beszélnünk.

* Horváth M., A keresztyénség első százada Magyarországon. Budapest, 1878. 46—7. I. Hunfalvy Pál. Az oláhok története. Budapest, 1894. I. 197., 205. l.

A támadás leverése és a királyságnak megszilárdulása Erdélynek az anyaországgal szorosabb kapcsolatát, — újabb írók szerint: meghódítását¹ — vonta maga után. Ezen kapcsolat biztosítása végett állíttatott fel Erdélyben, valószínűleg már Szent-István által, a gyulafehérvári püspökség és ez által szerveztetett a római kath. egyház ezekben a részekben.

A XI. századtól fogva a gyulafehérvári püspökség az erdélyi keresztyénség feje és ezért püspöke «erdélyi püspök» (Episcopus Ultrasilvanus, Epp. transsilvanus) néven is neveztetik. Idővel osztozni volt ugyan kénytelen e püspök a terület feletti fenhatóságban a homályos múltú milkói püspökséggel, melynek székhelye Moldvában volt, majd az esztergomi érsekkel és a váradi püspökkel: de viszonzásul, püspöki megyéjének határai Erdély bércein túl, éjszak felé, az anyaországba is messze benyultak.

A milkói püspökség, melynek története és jogállása teljesen belevész a hagyományok ködébe,² inkább csak igényelt, mint sem bírt területet Erdélyben. Azok az esperességek, melyek a XIII. és XVI. századból fenmaradt okmányok szerint a milkói dioecesishez tartoztak volna, az 1332—37. évekről fenmaradt pápai tizedlajstrom³ és nagyszámú későbbi emlékek szerint is, tényleg mindig a gyulafehérvári püspök fenhatósága alatt állottak. — A brassói és szebeni dekanátusok külön pápai privilégiummal vétettek ki a püspök joghatósága alól és mint

¹ Tagányi Károly, Megyei önkormányzatunk keletkezése. Budapest, 1896. 14. l.

² Benkő József, Milkovia etc. Viennae, 1781. II. kötet. Knauz N., A milkói püspökség. Magyar Sion. 1867. 401—15. I. Schmidt, Romani cath. per Moldaviam episcopatus. 1887. 164. l.

³ Monumenta vaticana I. Series, I. Tomus. 90—139. l.

általában az első településű szászok (flandrenses) mindnyájan, ezek is közvetlenül az esztergomi érsektől fügöttek. A kalotai esperesség pedig, melynek a tulajdonképeni Erdélyből csak az u. n. «Kalotaszeg» képezte egy, aránylag kis részét, a váradai püspöki megyének volt az alkotó része.

A most említett három főesperesség, melyek Erdély-területén fekszenek, nem tartoztak a gyulafehérvári püspökséghez. De Erdélyen túl, a Meszes-kapun kívül, ide tartoztak a krasznai, a középszolnoki, a szatmári, az ugocsai főesperességek; úgy hogy a püspöki megye 13 archidiaconatust és 14 dekanátust — amazok magyar és székely, ezek pedig szász népességgel, — összesen 27 főesperességet foglalt magában a magyarok, a székelemek és szászok földén és az anyaországban.¹

A beosztott erdélyi parochiák kétségkívül tekintélyes részét alkották a magyarországi róm. kath. egyháznak. Ennyi főesperességi kerület az összes püspöki megyék közül egyben sem volt és területileg is csak az egri püspökség multa felül a gyulafehérvárit. És bár a szászok majdnem mindenütt saját papjaiknak fizették az egész tizedet, a gyulafehérvári püspök mégis oly nagy jövedelemmel rendelkezett, hogy háboru esetén egy egész banderiumot volt köteles kiállítani,² akár csak a kalocsai érsek, az egri, váradai, pécsi és zágrábi püspökök.

A püspökség területén lakók eleinte tulnyomó nagy

¹ Schematismus ven. cleri dioec. Transsylv. Alb. Carolinae. 1847. Adatai annyiban hibások, hogy a sajói és tekei káptalanokat is szerepelteti a reformatio előtt.

² Kovachich M. G., Supplementum ad vestigia Comitiorum Budae. 1798. 433., 446. I. L. még II. Ulászló III. decretumának. (1498) 20. articulusát.

részben a róm. kath. egyház hívei voltak. Görög-keleti vallást csupán az oláhok követték, kikkel azonban emlékeinkben a XIII. század eleje előtt alig találkozunk és számuk is csak lassan szaporodott a folytonos beköltözések által.* Mint görög-keletiek, schismaticusok, nem tartoztak az egyházba, nem a nemzetbe. Az egyház és állam egyaránt lenézte őket és a juhok ötvenedéből álló adójuk, mely teljesen elütő jellegű a magyar, a székely és szász közteherviseléstől, mutatja külön álló, idegen természetüket. Az országos törvényekben nem egy helyen azzal indokoltatik külön adózásuk is, hogy ők «nem keresztyének», azaz schismaticusok.

Eltekintve a schismaticus oláhoktól, Erdély lakosainak vallása orthodox róm. kath. hit volt, melyet a XIV. századig semmi heterodoxia, semmi eretnokség meg nem zavart. Európa távoli keletén laktak, hová a katharosok, a valdensek, az albigensek, a wickleffiták tudománya el nem hatott. A bogumilek pedig csakis az oláhok útján juthattak volna el, de ezekkel meg vallási tekintetben egyik népfaj sem érintkezett. Azonban a hussita «eretnokség» már Erdélyt sem kerülte el.

Erdély a hussitizmussal kelet felől jött érintkezésbe. A Magyarországból 1420 táján kiűzött hussiták Moldvába menekültek és onnan összeköttetésbe léptek az erdélyi magyarsággal és székelységgel. Erdélyből már ebben az időben is állandó volt a kiköltözés Moldvába, a mi valószínűleg még abból az időből veszi kezdetét, mikor a magyar királyok Moldvát fenhatóságuk alá hajtották. A kivándorlók, akárcsak manapság, hol rövidebb, hol hosszabb időre költöztek ki és aztán hazájukba vissza-

* Hunfalvy P., i. m. I. 327—84. l.

tértek. Voltak, a kik odakivül állandóan le is telepedtek, de az összeköttetést rokonságukkal, ősi hazájukkal fenntartották. A visszaköltözés és az összeköttetés révén Moldvából a hussitismus is bejutott Erdélybe.

A moldvai hussiták számát és erejét, tehát terjeszkedési képességüket is, az inquisitio növelte. Marchiai Jakab, ferenczrendi generalis vikárius, kit IV. Jenő pápa Magyarországra a hussiták ellen inquisitorul küldött ki, az 1434—35. évek táján a pécsi püspöki megyében, főleg a Szerémségen nagy szigorral lépett fel az eretnokség ellen. Még a holtakat sem kímélte, hogy az élőket annál inkább elrettentse és az igaz hithez visszatérítse. Balázs mester, volt kamenici plébánosnak, mint főföretneknek holttestét kiásatta és megégettette. A hussitasághoz szító papok rémülten menekültek a kegyetlen inquisitor elől. A menekülők közt volt Tamás és Bálint nevű két pap is, kik Erdélyen át Moldvába futottak. Itt aztán biztonságban érezvén magukat, a szentírást is magyar nyelvre fordították és igehirdetésüket a magyar bibliára alapították. A magyar biblia természetesen a hussitaság erősségét képezte és hódítását jelentette.*

A hussita tanok szép csendben terjedve, úgy eláraszották Erdélyt, hogy a püspök csak akkor vette észre, mikor már egyházmegyéjét nagyobb baj fenyegette. Lépes György püspök, ki idejének legnagyobb részét megyéjétől távol, a király udvarában töltötte, nem érezvén magában kellő erőt és talán kedvet sem, hogy híveit az eretnokségből visszatérítse, sürgősen hívta Jakab atyát Erdélybe (1436 május 8.), hogy a ragály módjára terjedő felekezet elé gátat állítson. A hívekhez intézett körleve-

* I. m. II. 73., 78. l.

lében pedig tudtul adja ezen atyai gondoskodását, elmondván, hogy míg ő a királyi udvarban különböző országos ügyekkel foglalkozott, Moldvából a ragályos hussita eretnokség beszivárgott az országba és annak terjesztői, «mint a rühes juhok», Erdélyben is elterjesztették a bajt. De ne féljenek, mert ő addig is, míg maga haza mehetne, odahívta Jakab atyát, ki majd elbánik az eretnekekkel. Addig is, míg megérkeznék, álljanak ellent a hussita méregnek.¹

Marchiai Jakab 1436 közepén, Kemény Detre, udvari káplán és küküllői főesperes társaságában, el is látogatott az erdélyi egyházmegyébe. Itten nagy felfordulást találhatott, mert mint János váradi püspök írja (1436 decz. 1.), Erdélyben «a legszentebb hitnek üldözői és némely eretnek akadékoskodók, csupa vakmerőségből és csúfságból, az evangéliumi igazságnak ellenszegültek s a gonoszság zászlai alatt összeesküdve, azokat az egész egyház és papság ellen vitték. Nagyon veszedelmes volt a helyzet. Még csak egy pár nap: és fegyveres csapatok rontanak reá a klérusra.» De Jakab atya a legváltásosabb pillanatban megjelent s «az igazság kipróbált fegyvereivel» lesujtotta a hitetleneket, a népet pedig visszavezette és megerősítette a katolikus hitben.²

Minő nagyfoku lehetett a hussitismus elterjedése, minő erős fellépése: az ezen adatokból nem elég világos. A következő évben kitört paraszt-lázadás alkalmával, a felkelt jobbágyok csak régi szabadságaik visszaállítását

¹ Szeredai A., *Series Antiquorum et recentiorum epporum Transsylvaniae. Alb. Carolinae.* 1790. 151—2. l.

² Gr. Kemény József, *Diplomatorinm Transsylv. Supplementum. Mss. az Erd. Múzeum kéziratárában.* Lásd még *Tud. Gyűjtemény.* 1830. IV. 26. l.

sürgetik, sőt kijelentik, hogy «se a királyi felség ellen, se az anyaszentegyház ellen, se a földesurak ellen», hanem csak régi szabadságaik kivívására fogtak fegyvert. Az anyaszentegyház emlegetése arra mutat, hogy volt tudomásuk a hussitaságról, de egyebekben igazhitőségük mellett bizonyít. A püspöki tized megfizetésére is készségesen ígérik magukat, bár sérelmeik épen e tárgy körül keletkeztek: csak azt kívánják, hogy ezen a czímen ki ne zsaroltassanak.¹

Az erdélyi római katolikusok között többé nem találunk a hussitismus nyomára, habár Zarándban és a Szilágyságban még mai napig fennállanak az egykori hussitaság emlékei.²

A XIV. századtól fogva, főleg az Anjou uralkodók idejében hatalmasan fellendült kereskedelem, ipar és tudományosság következtében, Erdély mind közelebbi érintkezésbe lépett a nyugattal, hova lakosságának szász nemzetiségű részét, az említett tényezőkön kívül, a fajrokonsági kötelék is erősen vonzotta. A XV. század nagyegyházi eseményei felől az erdélyi papság, nemesség és polgárság igen jól volt tájékozva és nagy figyelemmel kísérte a reformzsinatok lefolyását. Hogy a most érintett hussitismus, avagy pedig a tudományos képzés, vagy a szabadabb szellem okozta-e? bajos eldönteni, de tény, hogy a baseli zsinatnak eszméi Erdélyben is visszhangra találtak. Az erdélyi szász kereskedők, a Basel vidékén tartott vásárokról, áruk gyanánt, magukkal hozták «a

¹ Jakab Elek, Oklevéltár Kolozsvár történetéhez. Buda 1871. I. 172—7. I. Hunfalvy i. m. II. 66—100. I. Gombos F. Albin. Az 1437. évi parasztlázadás története. Kolozsvár, 1898. 46—68. I.

² Bunyitai Vincze, Szilágymegye középkori műemlékei. Budapest, 1887. 23—4. I.

szerencsétlen basiliai gyülekezetnek leveleit és írásait s azokkal az egyenetlenség mérgét terjesztették.» Tamás, nagy-apoldi plébános, és általa elcsábítatva több pap is, V. Felix pápára hivatkozva, «az egyház szentségével ellenkező dolgokat» prédikáltak a népnek. Lépes György, mihelyest tudomást szerzett a dolgról, Erzsébet királynénál keresett orvoslást, ki aztán az erdélyi vajda, Losonczy Dezső által véget vetett a Tamás plébános és társai izgatásának (1440.)* Különben is a baseli zsinat végső időszaka nem volt már alkalmas, hogy nyomában jelentősebb sulyu ellenzék fejlődhessen ki az egyházban.

Ha már az egyház által hivatalosan elítélt irányzatok és eszmék is elhatoltak hozzánk, mennyivel inkább azok a szellemi áramlatok, melyeknek istápolásában maga az egyház járt elől. Ezek a renaissance és a humanismus. Egyik legsajátságosabb jelensége a XV. századnak, hogy a tudományok és művészetek újjáélesztésében az egyház, az egyháziak járnak elől. Hiszen p. o. az egyház és a humanismus alapeszméi: az egyház universalismusa és a humanismus egyéni elve, — mely utóbbi a reformációban az egyén legbelsejében, hitéletében is diadalra jutott, — merő ellentétben állanak egymással. Csakhogy ezek az ellentétek a XV. században még nem tűntek ki élesen, nem vezettek összeütközésre, mivel az individualismusból az egyházra nézve veszedelmes végkövetkeztetés még nem volt kivonva. Már pedig az egyház, bár alsó klérusa és szerzeteseinek tömege a műveltség alacsony fokán állott, mégis csak a kultúra első zászlóvivője volt már egy teljes évezreden át. Bizonyára ezen hiva-

* Hunfalvy P. i. m. II. 105. I. Kurz. Magazin für Gesch. u. Literatur etc. Siebenbürgens. Kronstadt. 1844. 127—33. I.

tását követte akkor is, mikor a renaissancet és a humanizmust oly buzgón felkarolta úgy a pápai udvarban és főpapjai körében, mint az egyetemeken és kisebb iskoláiban. Buzgalmában nem látta, hogy nemcsak saját alapjelmével, hanem a keresztyén igazságokkal is sok ponton összeütközésbe jutott, mikor a pogány művészeti és irodalmi emlékekkel a pogány társadalmi, bölcsészeti, sőt erkölcsi és vallásos szellemet, azaz általában a régi görög-római pogány világnézetet is erősen istápolta.

Miképen az olasz, a francia, az angol és német földön, természetesen Magyarországon és ennek erdélyi részeiben is a klérus köréből kerültek ki a humanizmus legbuzgóbb, leglelkesebb művelői és pártolói. Hiszen a pápák egész sora járt jó példával a klérus előtt. A papság kebeléből és útján terjedt aztán tovább és pedig elsőben a polgárság, majd némi részben a nemesség körébe is. Nagy szerepet visznek a humanizmus eszméinek a laikusok körébe való bevezetésénél a városok, az ezek kebelében levő iskolák, mely utóbbiak a káptalani és zárdai tanintézeteknél sokkal általánosabb szellemben működtek és a kultúra terjesztésében közelebb jutottak a néphez.

Ha a humanizmus Erdélyben tett hódításait megfigyeljük, az elért sikerek egy igen tekintélyes részét a szász népnek a javára kell írunk. Az erdélyi területen elég sok és egymáshoz közel fekvő várossal találkozunk, melyeknek lakossága — a székelyföldieket kivéve, — még a XVI. század elején is leginkább szászokból áll. Ez az ügyekví, szorgalmas s a művelődés iránt nagy fogékonysággal bíró nép igen sokat tett Erdély kulturális fejlődésére. Habár itten nem találunk is főiskolákat, a minők az anyaországban, Pécsset, Pozsonyban és Budán voltak,

de középiskolákban ez országrész elég gazdag volt. A gyulafehérvári káptalani iskolán kívül nevesebb tanintézetek voltak Szebenben, Brassóban, Beszterczen, Segesvárt, Szászsebesen, Kolozsvárt, Deésen, Tordán, Székely-Vásárhelyen stb., melyekről bővebb vagy szegényebb emlékek maradtak fenn. Általában nem igen volt város, mely valamire való jó iskolával ne dicsekedhetett s a közoktatás oltárára jelentékeny áldozatokat nem hozott volna.

A városi lakosság jó módja és az iskolák buzgó működése következtében, a humanizmus, a reformáció ezen úttörője, számos jeles erdélyi képviselővel és művelővel bírt. A papok és világi férfiak kitünőbbjei a XIV. században a prágai, a XV. és XVI. században, a mohácsi vétségig, leginkább a bécsi és a krakkói egyetemeket látogatták és onnan közülök igen sokan tudományos kitüntetésekkel tértek haza. A bécsi egyetemen 1500—1522-ig magisteri, baccalaureatusi fokot nyert 100 magyarországi hallgató közül 20 erdélyi volt.* Falusi és városi plébániákon, városi tanácsjegyzők, assessorok és egyéb hivatalosok között igen gyakran találunk magistereket, baccalaureusokat, jog-, hit- és kánontudorokat. Több oly kitűnő férfiú került ki Erdélyből, kik a magyar névnek külföldön is dicséretet szereztek és a kik messze Európa tájain ismeretesek voltak. Nem adhatván e helyen részletesebb ismertetést, csak példa gyanánt említjük fel, hogy Kolozsvári Csuda Miklós, Kálmáncsehi Domokos, Enyedi Wolfhard Adrián, a Pisó-testvérek, Erdélyi Capianus Márton, a szászsebesi névtelen, Kolozsvári Róth

* Frankl Vilmos, A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Budapest, 1873. 212—9. l.

Tamás, Szilágyi Ambrus, Hagymási Máté, Wall Tamás, Székely Ferenc, Ladó Ferenc, Erdélyi Tamás, Bernhardus de Dacia, stb. a humanisták között jeles költők, olvasott írók, vagy könyvnyomtatók gyanánt szerepelnek.*

Az a nagy előszeretet, melylyel az erdélyi ifjúság a külföldi egyetemeket látogatta és ott a humanismus eszméit, művelődési irányát magába szívta, miképen a külföldön, úgy hazánkban is, hathatósan működött közre a reformáció talajának megmunkálására. A nevesebb erdélyi humanisták közül a reformáció egyenes pártolóival is találkozunk, mint a minők voltak Enyedi Adrián, Székely Ferenc, Pesti Gábor és mások.

Azonban a római katolikus egyházon sem a reformtörekvések, sem a humanismus nem tudták végrehajtani azt a változást, mely elernyedte tagjaiba új vérkeringést idézett volna elő. Ha a hussitismus és a humanismus eszméikkel segíthettek volna is az egyházon, de ennek magának a gyökeresebb reformoktól való irtózása megakadályozta az újjászületést. Az «eretnek» hussitismus nem kellett. A pogány humanismusból csak a csillogó külső csecsebecsék érdekelték a vezetőket. És így az egyház maga a legszánalmasabb sorsra jutott, az erkölcsi sülyedés örvényének a szélére került.

Egyháziak és világiak egyaránt túrhetetlennek találták már a helyzetet, melyben a római catholicismus uralma alatt, az egyház nagyfokú sülyedtsége miatt kellett élniök. Nem az egyház formája, nem fegyelme, nem is erkölcsi szabványai voltak súlyosak, hanem az a mód,

* Gr. Kemény J. Történelmi és irodalmi kalászat. Pest, 1863. Uj Magy. Muzeum 1857. I. 413. I.

melylyel mindezeket még elviselhetlenebbekké igyekeztek tenni az egyháziak. Az a telhetetlen kapzsiság, melylyel az egyház vezetői szentből és profánból, hitből és erkölcsből, fegyelemből és felmentvényekből egyaránt pénzt akartak harácsolni. Elviselhetlen volt az egyháziak nagyfoku tudatlansága, üressége és az ezekkel együtt járó szokott felfuvalkodott gőg. Elviselhetetlen volt az a képzettség, mely — a közmondás szavai szerint — míg másnak vizet prédikál, maga bort iszik; mely az ajkakon a szeretet igéit, a szívekben a gonoszság indulatait, a kezekben pedig az álnokság és gyűlölet cselekedeteit forgatta. Ezen már a humanismus sem tudott segíteni. Keresztyén hitet, krisztusi erkölcsöket az sem adhatott, mert magának sem volt.

A római katolikus egyháznak ugyanazon jellemző képe van ebben az időben az egész világon. Az egyes tudós és a mellett jámbor életű, kegyes főpapok fehér holló számba mennek. És Erdély a reformációt megelőző időben nem igen dicsekedhetett ilyen főpapoknak valami hosszú és folytonos sorozatával. A nyáj pedig nem sokkal volt különb pásztorainál. Nem említjük fel itt mindazokat a főpapokat, kiknek nevéhez a történelem nem éppen dicséretes dolgok emlékezetét fűzi, de azért a kor jellemzéséül egy néhányat mégis csak elő kell sorolnunk.

Szécsi András, kit a gyulaféhevári káptalan azért választott püspökké, hogy nagy család sarja levén, az egyház érdekeit majd meg fogja védelmezni a hatalmaskodó világi urakkal szemben, a XIV. század erőszakoskodó, olygarcha hajlamú főpapjainak a mintaképe. Ifju és tanulatlan volt és éppen azért a pápa meg sem akarta erősíteni. Mikor püspökké lett, Erdélyt egy szakadatlanul tartó háború színterévé tette. Összetűzött az egri püs-

pökkel, kitől Máramarost erőszakkal akarta elfoglalni s püspöki megyéjéhez csatolni. Nagy Lajos király orra előtt becsukatta Gyulafehérvár kapuit és saját uralkodóját nem bocsátotta be. A pápával úgy összekapott, hogy ez őt egész káptalanjával együtt kiátkozta, hivatalából felfüggesztette s megyéjét interdictum alá vetette. Szécsi Tamás vajdának annyi kellemetlenséget szerzett, hogy az végre rendszeres háborút viselt ellene, mely alatt Gyulafehérvárat ostrommal bevette s aztán az összes püspöki jószágokat és tizedeket elvette tőle; a miért viszont a püspök a vajdát és tisztjeit kiátkozta. Saját káptalanja birtokát erőhatalommal ragadta magához. Ebben a felfordult állapotban, mely egyedül a püspök erőszakosságai miatt állott elő, minden egyházi szolgálat éveken át szünetelt, mivel a püspöki megye interdictum alatt állott. Tamás vajda pedig a misézni vonakodó papokat elűzte és helyökre másokat rendelt. Csak nagy nehezen tudott maga a király is rendet csinálni ebben a zűrzavaros helyzetben.*

Az 1437. évi parasztlázadást egy másik püspöknek. Lépes Györgynek kapzsisága idézte elő. Ugyanis a püspök a királyi udvarnál értesülvén, hogy az uralkodó nem sokára új és jobb pénzt fog kibocsátani, három éven át nem szedette a tizedet. És mikor a nagyobb értékű jó pénz csakugyan forgalomba került, az elmaradt tized váltáságát az új pénzben egyszerre akarta felhajtani. Az ellenszegülést kiközösítés, ezt a jobbágyok felkelése, majd súlyos elnyomatása követte. Azonban ennek a telhetetlen pénzvágynak lett egy igen fontos, nem számított

* Szilágyi Sándor, Erdélyország története. Pest, 1866. I. 99. l. A magyar nemzet tört. (Millen. kiad.) III. 160. l.

eredménye, t. i. az erdélyi három nemzetnek uniója, mely idővel megteremti az önálló erdélyi fejedelemséget, a magyar protestantizmusnak ezt a főerősségét. Így lett a Lépes György pénzszomja a protestantizmus védbástyájának, a független Erdélynek egyik előmozdítója.¹

A reformáció megindulása idejében Várdai Ferencz ült a gyulafehérvári püspöki széken. Erőszakos ember és pénzvagyó, mint olyan sok elődje. A mellett még rendkívül iszákos ember is volt. Papjait annyira zsarolta, hogy ezek kénytelenek voltak vele szemben Rómában keresni oltalmat, hol ki is vitték, hogy 800 arany bírság terhe alatt (1521 márcz. 14-én) a pápa elé idéztetett. Jellemző reá nézve az, a mit a szász papok panaszlevele felemlít, t. i., hogy az 1520-ban tartott megyei zsinaton olyan rendelkezéseket hozott, a melyek által az ágyasságban élő papokat püspöki jövedelme emelésére használta fel. Pénzbírságot szabott ki reájuk és abban az esetben, ha az ágyas tartással még sem hagynának fel, papi javadalmukat a maga számára foglalta be. A római egyháznak ez az égető sebe, a coelibatusnak ez az elkerülhetlen szomorú járuléka, püspöki jövedelem forrásává tétett és bizonyára nem épen jelentéktelen hasznot hajtott.²

A tized ügye állandó viszály és egyenetlenség tárgyát képezte a hivek és a papság között. Az isteni intézmény, — a mint a tizedet nevezték, — jogot adott a papságnak, hogy behajtására az egyház összes borzalmas eszközeit mozgásba hozzák. Az excommunicatio leggyak-

¹ Hunfalvy P. i. m. II. 75—6. I. Az erdélyi három nemzet uniójáról I. Dr. Teutsch Fr. értekezését Archiv d. Vereins für sieb. Landeskunde. N. F. XII. 50. s köv. I.

² Fabritius Károly, Pemflinger Márk szász gróf élete. Budapest, 1875. 25—8. I.

rabban a tizedek miatt vétetett elő. A papság püspöki utasítással láttatott el, hogy az excommunicatio borzalmas voltát szintpadi jelenetézéssel még növeljék. A rendes főesperesi egyházlátogatásnak legfontosabb tárgya, a püspöki utasítások értelmében az volt, hogy a népet intsek meg a bűnökről, az engedelmességre, a tizedfizetésre és arra buzdítsák, hogy gyermekeikkel taníttassák meg a Credót, a Pater nostert és az Ave Máriát.¹ Valóban alig lehet szomorúbb képet rajzolni a római katolikus egyházi állapotokról, mintha ezen egyházlátogatási utasítás szavait így egymás mellé állítjuk. A nép összes vallása az apostoli hitvallás, a miatyánk és az angyali üdvözlés tudása. Ezt sem az egyháztól kapják, hanem szüleiktől. Az egyház semmi egyebet nem ad, csak a ceremóniákat: misét, sacramentumokat. Sőt még ezekhez is csak úgy juthat a szegény, nyomorult, bűnös halandó, ha engedelmes és főleg ha a tizedet pontosan fizeti. Ha nem fizetné, akkor jön az excommunicatio. A plebános bevárja a vasárnapot, a mikor lehetőleg sokan vannak a templomban és megkezdí a misét a mit sem gyanító nép előtt. Egyszerre csak megáll, a harangok adott jelre szomorúan megkondulnak. A pap a kiközösítettek földi és örök kárhozatának jelképzésére meggyújtja, majd kioltja a gyertyákat és a kiközösítést ünnepélyesen kihirdeti. És a míg a tized be nincs fizetve, nem szól a harang, nem nyílnak meg a templomajtók; nincs mise, gyónás, poenitentia; nem keresztelnek, nem esketnek, nem temetnek.² Az egyház a maga kegyzsereit, a

¹ Tordai Pál, gyulafehérvári gen. vikárius egyházlátogatási rendelete. 1522 április 10. Orsz. ltr. Dipl. 32596. sz.

² Árthándi Márton, pécsi gen. vikárius rendelete 1525. jan. 9. U. o. 24047. sz.

maga vigasztalását megtagadja a néptől, mert a papnak nem fizetett.

Milyen borzasztó adóexecutió lehetett ez a középkorban! Ma még csak elképzelni is alig bírjuk ennek a lelkekre gyakorolt iszonyatos hatását. Az a nép, melynek összes vallásos szükségleteit azok az élettelen szertartások fedezték, a melyeket a papság gép módjára végzett: még ezektől is megfosztatott. És ez az adóvégrehajtási eljárás sokkal gyakoribb volt, mint ma hinnénk! Vajjon lehet e csodálkozni, hogy az így gondozott nép annak idején örömmel fordult azokhoz az egyszerű apostolokhoz, kik Istennek tiszta igéjét, a szent evangéliumot hozták vigasztalásukra és az igazság erejével megszabadították őket a lelki zsarnokságnak olyan kiméletlenül nyakukba vetett vasigája alól.

Tegyük még hozzá a fentebbiekhez azt is, hogy a római egyháznak még csak alkalmas szolgálói sem voltak, kik híveiket az új igazság forrásától visszatarthatták volna. A városi papság és a gazdagabb falusi plébániák gondozói között szép számmal találunk ugyan kitűnően képzett és művelt egyéneket, de ezek az egyházzal maguk is elégedetlenek voltak. A papság túlnyomó nagy része pedig aligha állott magasabb színvonalon, mint a XVI—XVIII. század oláh pópái, kiket hivatalukon kívül legfeljebb szakáluk különböztetett meg híveiktől úgy különleg, mint műveltség tekintetében.

A papság nagy tömege nem seminariumokban, vagy egyetemeken képezetett, hanem a főesperesi egyházlátogatás alkalmával jelentkezett az, a ki pap akart lenni s elég képességet érzett magában a ceremóniák elvégzésére. A főesperes csak arra volt köteles vigyázni, hogy életfolyásuk, erkölcsi magukviselete felől értesüléseket

szerezzen és annak idejében magával vigye őket a felszentelésre. A kánoni hibákat természetesen mindig ki lehetett javítani egy kis ajándékkal. Így aztán érthető Perényi Ferencz váradi püspök panasza 1524-ből, a váradi zsinaton, hogy igen gyakran kiközösített, kiátkozott, felfüggesztett, vadházasságban élő, apostata és törvénytelen születésű egyének is felszenteltetnek. De még fontosabb dolog az, hogy maguk az egyházmegyei kánonok sem követeltek tanultságot, képzettséget a papoktól, a minnek következtében teljesen tudatlan, tanulatlan egyének alkották az alsó klérus zömét, kiknek tudománya már magas volt, ha az olvasásig és az éneklésig terjedt.*

Az erdélyi reformáció történetében, a már ismertetett előkészítő mozzanatokon kívül, nevezetes szerepet játszik még két tényező, melyeknek méltánylása nélkül sem a reformáció gyors elterjedését, sem annak Erdélyben elfoglalt sajtóságos helyzetét, az állammal való szoros összeforradását nem lehetne kellőleg megértenünk.

Az első tényező a szász nemzetiség, melynek számos tulajdonságai, helyzete és viszonyai egyenesen arra vezettek, hogy ez a nép a reformációt befogadja, még ha nem épen egy rokon népnek a köréből indult volna is az ki. Közjogi helyzete és ebből kifejlődött viszonylatai aránylag igen kedvezőleg alakultak a történelem folyamán és ezeknek megtartása, biztosítása a reformáció befogadásával sokkal könnyebben történhetett, mint a nélkül.

* A váradi püspökmegyei zsinat végzései 1524 július 29. U. o. 29416. «De officio archidiaconum.» V. ö. Péterffy, Sacra Hung. Concilia Viennae. 1742. I. 214., 235. Gosztonyi győri püspök levelezése Chlichtov Jodok párisi hittudóssal. Balogh Ferencz, A magy. prot. egyháztörténelem részletei. 1872. 20—1. l.

A II. András királytól származó privilegium, az Andreanum, a szász népnek igazi aranybullája. Két legfontosabb intézkedése: az egyházi és világi tisztviselőknek szabad választása és az egyházi és világi ügyekben való saját bíraskodás, a nép egyéni jellemvonásainak megőrzésére, szabad kifejlésére, az egész népnek egy politikai nemzeté alakulására és mint ilyennek politikai és társadalmi nagy súlyára szilárd alapokat rakott le. A lelkészeknek fizetett egész tized pedig, mely ezen szabadalomlevélnek nem utolsó fontosságú engedménye, a közművelődési viszonyok nagy fokú fejlődését vonta maga után.

Az előbb említett két nagy szabadalom mentessé tette a népet a klérus nyomásától és nagyobb szabadságot biztosított neki egyházi téren is, mint a minővel a magyarok, vagy a székelyek birtak. És ezen szabadság mellett, ugyancsak az Andreanum alapján, még községeikben is, annyiival inkább tehát városaikban, polgári társadalmi élet fejlődött ki, illetőleg kifejlődött az a polgári középosztály, melynek társadalmi irányzatával a protestantizmus vallásos elvei is olyan nagy mértékben meg egyeznek, társadalomra ható tényezői pedig egyenesen annak tovább vitelére üdvös irányban munkálnak. A középkori vallásos társadalom feudális formái a polgári osztály fejlődésének hatása alatt roppannak össze és a polgárság sikereit épen a reformáció vallásos eszméi szentesítik. A kettő tehát egymásban hű szövetségesre talált és épen azért az első találkozásnál mindjárt kezét fogott.

Ki kell még emelnünk azt is, hogy ugyancsak ez a szász nemzetiségű polgári osztály képezte a XVI. század küszöbén még a magyar föld városainak is a törzslakos-

ságát. Ez készítette elő a magyar nemzetiségű polgári osztály kifejlődését, a mely viszont a magyarföldi reformációnak lett a legfőbb bástyája. Gyulafehérvár, Nagy-Enyed, Szászváros, Déva, Kolozsvár, valamint az erdélyi bányavárosok: Dés, Szék, Kolozs, Torda, Abrudbánya, Zalatna szász és magyar polgárság által lakva s a művelődésben folyton előbb haladva, megannyi világitó lámpásai lettek a környék magyar lakosságának és egyuttal vezetői, irányzói is. Egyedül a székely székek képeztek oly területet, melybe a szász polgári elem nem fészkelte be magát. De a kölcsönös érintkezés a székely és a szász nép között is fennállott. Brassó, Segesvár, Medgyes, Szász-Bégen és Besztercze piaczaian a két nép állandóan érintkezett s ezen városok vallásügyi reformkezdeményezése nem csak a magyar föld vegyes nemzetiségű városait, hanem a tiszta székely központokat, Maros-Vásárhelyt, Székely-Udvarhelyt, Sepsi-Szt-Györgyöt is maga után vonta. A városok állásfoglalása aztán eldöntötte a vidék reformációjának sorsát is.

A másik tényező, melyet még fel kell említenünk, Erdély közjogi helyzete a magyar birodalomban. Ez az országrész, a mennyire csak történelmi emlékeink visszanyulnak, mindig különleges állapotban volt és az anyaországnak egy külön tartománya gyanánt tekintetett. Vajdájának fenhatósága alatt élve, mintegy ki volt szakítva az anyaország közkormányzatából. Ennek következtében saját kormány szervei, különös közigazgatási hatóságai, külön szokásjoga fejlődött ki, a mit még az anyaországgal közös és egységes törvényhozás is figyelemben tartott. A három nemzetnek uniója, a közös tartományi gyűlések, a XVI. század elején önkormányzati uton felállított tartományi legfőbb bíróság stb. Erdély-

nek «quasi tartomány» jellegét csak növelték. Önállóságra való törekvésének is találkoznak nyomaival p. o. Mátyás idejében, a Veres Benedek és társai lázadása alkalmával. Mindezek a körülmények az anyaországhoz való kapcsolatot lazábbá tették, tágították és előkészítették azt, hogy Erdély idővel külön állami létre tegyen szert.*

Ha már most tudjuk, hogy Erdély önálló fejedelemséggé alakulásában a protestantizmusnak minő szerepe volt, akkor ezt az ősrégi különállást, ezt a sajátos közjogi helyzetet is, mint kedvező körülményt kell tekintenünk a reformáció befogadása és megszilárdulása szempontjából. Erdélynek a XVI. század derekán bekövetkezett különszakadására az alap le volt már rakva közjogi állásának százados sajátosságaiban, de hogy a különválás tartós és egyszersmind a magyar nemzetre és magyar államra áldásos is legyen, e végből egy új tényezőnek, a vallási különválásnak is közbe kellett folynia.

Valóban, ha a reformáció terjedésének történetét figyelemmel kísérvük, az előmozdító vagy hátráltató okok között ott látjuk az államok közjogi helyzetét, az uralkodók és a nép politikai törekvéseit, bizonyos faji és nemzeti sajátosságokat, a gazdasági viszonyokat, a tudomány és művészet fejlettségi színvonalát, a népnek ezek iránti érzékét, olykor bizonyos tradíciókat. Bizonyos tehát, hogy Erdélyben is a klérus romlottságán, a vallás-erkölcsi élet lazaságán, a humanizmus és más reformirányok benyomulásán kívül még egyes sajátos és

* Erdély különállása okáról s a különállásából fejlődött sajátos alkotmányi viszonyairól lásd Szolnok-Doboka vármegye monographiája. Deés, 1901. I. 227. l. s. köv.

helyileg indokolt tényezők is befolytak arra, hogy a protestantizmus eszméi ne csak elterjedjenek és megszilárduljanak, hanem társadalom és államfentartó jelentőségre is szert tegyenek. Sok rendbeli vallás-erkölcsi, faji, társadalmi, közjogi és gazdasági okok folytak tehát be arra, hogy az erdélyi római katolikus egyház már teljesen érett gabona volt, midőn az aratásnak ura elbocsátotta az ő aratóit az ő gabonájába.

3. A lutheri reformáció befogadása.

Luther 95 tétele nagy gyorsasággal járta be egész Európát. Hatása mindenfelé rendkívüli volt. Már 1518. év végén azt írja a Lipcsében meghuzódó Tetzl János Miltiz Károlyhoz, hogy az augustinus barát annyira felizgatta és mozgásba hozta a hatalmasokat nem csak a német tartományokban, hanem Cseh-, Lengyel- és *Magyarországon* is, hogy ő sehol sem érzi magát biztonságban.*

A mint közel egy századdal előbb a bászeli zsinat iratai, úgy most Luther tételei és könyvei azonnal eljutottak Erdélybe is. Németországnak, sőt a világnak legnevezetesebb eseményére vonatkozó ezen és más adatokat, a melyek mindenfelé közkézen forogtak és a legélénkebb szóbeszéd tárgyát képezték, a vásárokról hazatérő kereskedők a legkapósabb ujdonság gyanánt hozták magukkal hazájukba.

Nincs miért találgatnunk, hogy mely évben ismerkedtek meg hazánkban egyesek Luther tanaival, a reformá-

* Jászai Pál, A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. Pest, 1846. I. 478. I. forrásidézéssel.

tió eszméivel,¹ mert a XVI. század forgalmi és közlekedési viszonyaiból önként következik, hogy a kor élő postái és hírlapjai: a kereskedők, minden érdekes szóbeli, vagy irodalmi ujdonságot azonnal széthordtak, a mint azokhoz hozzá juthattak. Attól az időtől fogva, hogy Luther első fellépésével lázba hozta a világot, minden munkáját, mely az őszi vásárokgig megjelent, télen már olvasták Londontól Moszkváig, Stockholmtól Konstantinápolyig, a kik csak megérthették és hozzájuthattak. És a hol olvasták, akadtak olyanok, kik nem győztek betelni dicséretével és viszont mások a gyalázásával. Előbb magánházaknál folytatott társalgásokban, majd az üzletekben és korcsmákban, a kor eme kaszinóiban folyt a beszéd a Luther-féle támadásokról.² Évek teltek el, míg maga Luther is szakított a pápával. Éveknek kellett eltelni, míg a távol vidékeken, a nyilvános szószékeken is előállott egy-egy barát, káplán vagy épen plebános, a ki a «lutheri eretnekségnek» szentírásszerű voltát tanította s az egyházi visszaéléseket ostromolta.

Adataink szerint Erdélyben először Nagy-Szebenben léptek fel egyesek, a kik Luther értelmében tanítottak. Mielőtt a lutheranizmus terjedésére időrendileg megbiz-

¹ Hogy mely évben ismerkedtek meg a szebeniek Luther irataival, ezt a régi írók pontos évszámmal kívánták megjelölni. Az adatokat összeállítva lásd Fabritius i. m. 23—4. l. Egy újabb adat 1744-ből azt állítja, hogy II. Lajos már 1520-ban rendeletet intézett Várdai Ferencz püspökhöz az Erdélybe becsuszott lutheránusok ellen. Ker. Magvető. 1883. XVIII. 392. l.

² A sopronyi 1524. évi tanukihallgatás igazolja ezt. Révész J. M. prot. egyh. és isk. Figyelmező. 1873. IV. 167. l. V. ö. Fabritius i. m. 157—8. lapjain közölt okmánynyal.

ható írásos adatot találnánk, ott látjuk már éveken keresztül, hogy a polgárság és a papság között elkeseredett harcz folyik és az utóbbinak tekintélye rohamosan hanyatlalék alá. Majd 1522-ben megjelennek Wittenbergben az első erdélyi szász tanulók is.

Az eretnekséget tiltó és büntetni rendelő 1523. évi törvény meghozatala után Szathmáry György esztergomi érseknek teljhatalmú követe jelenik meg rendet csinálni Szebenben. A következő évben, midőn a lutheránusoknak egyik legbuzgóbb ellensége, — Szalkai László egri püspök, — jutott az esztergomi érseki székebe, a lutheránusok zaklatása az egész országban mindenfelé megkezdődött. II. Lajosnak 1524 márcz. 9-iki rendeletéből arról értesülünk, hogy Luther iratai Szebenben annyira elterjedtek és oly nagy felfordulást idéztek elő, hogy a király azoknak házanként való összeszedését és elégetését rendeli el. Szalkai érsek levelei pedig arról tanúskodnak, hogy némelyek már lutheránusokká is lettek, papok és világiak, férfiak és nők egyaránt, kik Luther eretnekített tanait vallják és hirdetik. Látjuk, hogy az egész egyházi élet összezavarodott. A papokat, szerzeteseket ócsárolják, a szent szertartásokat kigúnyolják, a bűjtöt megvetik, az egyházi fegyelemmel nem törődnek. A lutheránusok ellen az érsek elrendeli a nagyobb kiközösítést és az egyházi átkot. Elrendeli Luther iratainak a megégetését, a minek eszközlése végett meg is jelennek Szebenben a király képében és parancsával Ráskay Gáspár főkamárás és Gerendi Márton, ugocsai főesperes, királyi titkár.

De a legerősebb fellépés is sikertelennek bizonyult. Ha erős ellenségei voltak is a lutheránusoknak, de barátai sem voltak gyengék. A király, az érsek távol lak-

tak. Ellenben Pemflinger Márk, szász gróf és Hecht (Csukás) János mester, városi tanácsos, sőt az egész szebeni tanács, ott helyben nem csak oltalmazták, hanem terjesztették is az új tanokat. Csukás János házában iskolát és német nyelvű istentiszteleteket tartott György domokos-rendi barát, ki midőn a papság befolyására innen kiűzetett, Pemflinger lakásán vonta meg magát. A szász gróf házába aztán semmiféle üldözője nem merészkedett utána menni. Maga a tanács sem állott a papok pártján. Kényszerítette a plebánost, hogy a vidékről Szebenbe gyűlt s itt menedéket talált, vidéki lutheránus prédikátoroknak engedje meg a nyilvános igehirdetést. A papok ellen állást foglalt a nép is, mely mohón kapott az új tanokon. A papságot gúnyoló iratokat szórtak szét; az utczákon gúnydalokat énekeltek. Bőjt, ajándékok, kánoni órák stb., mind elvesztették a nép előtt értéküket s hitelüket.

A káptalan dékánja ismételten fordult Szalkai érsekhez és a királyhoz orvoslásért és elégtételért. De mielőtt a király által kiadott s Pemflingerhez szóló eretneküldöző rendelkezés végrehajtására került volna a sor, a szerencsétlen mohácsi ütközet más irányba terelte a közfigyelmet. Igaz ugyan, hogy János király megkoronáztatása után nem sokkal egy rendeletet adott ki a szebeni lutheránusok ellen (1527 jan. 25.), de az idő, a politikai viszonyok, nem kedveztek az üldözéseknek. Ezen időben majd minden városban zaklatás, sőt üldözés tárgyai voltak a szerzetesek, mint ezt Köhalmi Péter, segesvári dominikánus perjel írásban hátra hagyta. Szebenből 1529 ben teljesen ki is kergettettek a «kövér barátok.» Csakhogy ez még nem jelentette a reformáció elfogadását, nem is vallási okból történhetett, a mit eléggé bizo-

nyit az, hogy pár év múlva megint csak helyükön találjuk a szebeni szerzeteseket.*

A reformáció eszméi tehát a mohácsi vész előtt az erdélyi szász vidékeken ismeretesek voltak és Szebenben nagyobb mozgalmakat is idéztek elő. De a szászoktól tovább terjedtek azok a magyarokra is. Goszthonyi János gyulafehérvári püspök, a Brandenburi György, hunyadi főispán birtokában levő vajdahunyadi vár várnagya ellen (1526 szept. 24-én) vizsgálatot rendelt el, mivel az «új és botrányos véleményeket terjesztett és

* Szeben reformációjára nézve I. Fabritius i. művét. A papság és szerzetesek ellen szórt gúnyiratokból, a kor jellemzéséül, egyet közlünk és pedig a könnyebb megérthetős okából magyar (szabad) fordításban:

«Hitvány, rossz életű, gonosz pópás banda, Térj magadba s gondoldj tenger sok hibádra. Lásd, most mindenfelé zöldülnek a rétek, virágok pompáznak s mit az ige lehel, Oly kedves az élet.

Csak az Antikrisztus kedvére szolgálnak; Isten dolgaival keveset gondolnak. Látja minden ember, mily csúfosan járnak. Az Isten házátlól nagy el tévelyedve, Mily messze kószálnak.

Pusztítják a népet, mert nincs bennök lélek. Bűnük büntetése: nem látnak, bár néznek. Jaj a nyírottaknak, pilises papoknak. Méltóságuk címét hiába hordóknak! A kik csak zsebelnek és ha pénzt nem nyernek, Ingyen mit sem adnak.

Jaj neked is főpap, Simon mágus képe! A szentírás nem kell, nem is forgatgod. Juhaidnak gyapját (pásztorságod bére), Korcsma jövedelmed; a mint össze rakod, Rosz k .... kra adod.

Ha Isten szavának kedvelője volnál, Hivatalt és nevet úgy be nem mocskolnál, Lutheránusokkal, hogyha megbékélnél,... Most esztelenül élsz: ezután naponként Tisztességben élnél.

Vessetek már egyszer a vakságnak véget; Ne legyen éltetek kívül fehérítve, Belől álnoksággal szivetek telítve. Ezt várjuk tőletek s így jö el majd ama Boldog igaz élet.» I. m. 41—2. l.

sokakat megbotránkoztatott.»¹ Majd 1529-ben azt látjuk, hogy Torday Pál hunyadi főesperes és generális vikárius, egy általános tilalmat ad ki, melylyel a pap-ság ellen szórt gúnyiratok terjesztését akarja megakadályozni, elrendelvén azok elkobzását, excommunicálván szerzőit és terjesztőit.²

Ezen emlékek után jó 10—15 évig alig tudunk valamit a reformáció terjedéséről. A két királynak egymás ellen vivott diplomáciai és fegyveres harcjai közepette elhallgatott a lutheránusok üldözése s ezzel együtt kimaradnak az okmányos nyomok is. De azért a reformáció terjedt. Lassan hódít az evangélium, mint a tető alatt lappangó tűz, mely mikorra láthatóvá lesz, az egész épületet lángba borítja. Az eszmék hódító hadjárata zajtalanul folyt, de sikeresen. Az a körülmény, hogy midőn a protestantizmussal újból foglalkozni kezd a nyilvánosság és maga a törvényhozás is, már nem csak egyes lutherános papokról, barátokról, pártfogókról, hanem teljesen reformált és szervezett evangélikus gyülekezetekről van szó, a melyek egymással nagyobb egyházi testületek közösségébe is lépnek: ez mutatja legjobban, hogy az okmányok hallgatása daczára a protestantismus nem csak élt és működött, hanem egész Erdélyben diadalmaskodott is. A római katolikus külszín már protestáns szellemet takart és csak idő kérdése volt, hogy teljes önállóságában, befejezett szervezetével, a réginek helyére egy új egyház álljon.

¹ Történelmi Tár 1890. 121. I. Egyh. tört. emlékek a magyarországi hitújítás korából. Budapest, 1902. I. 283. I.

² Gr. Kemény J., Erdély tört. eredeti oklevelekben. I. 2. szám. Erd. Muz. Tört. Tár. 1890, 515. I. Egyh. tört. emlékek. I. 429. I.

Hogy az evangélium a maga hódító munkáját ily csöndben és teljes sikerrel befejezhette ez alatt a rövid idő alatt: annak sok oka volt, melyeket ma talán nem is ismerhetünk elegendőképen. De kettőt, mint kiváló fontosságút, nyilván látunk közreműködni, anélkül azonban, hogy ezeknek egyenesen terjesztő jelleget tulajdoníthatnánk. Az egyik körülmény János királynak a reformációhoz való viszonyában áll, míg a másik a gyulafehérvári káptalan, illetőleg kanonokainak állásfoglalásából tűnik elélni. Mindkettő sokat tett a reformáció sikerére s méltó velök megismerkedni.

János király, ki második Lajos idejében az ú. n. nemzeti pártnak volt a feje, teljesen osztotta ennek a pártnak egyházpolitikai programját, mely 1524-ben a Rákos mezején lapidáris rövidséggel foglaltatott össze emez örök emlékezetű szavakban: «lutherani — comburantur.» Nemcsak a római katholicismus, hanem a nemzeti gondolat is belejátszott ebbe a határozatba. A mohácsi vész előtt a Luther-követők németek voltak. Legfőbb támaszaik ott találhatóak a gyűlölt idegenek soraiban, a király legközelebbi környezetében. Brandenburi György örgróf, br. Schnaidpeck János birodalmi követ, a királyné egész udvara, sőt maga a királyné is lutheránusok és németek.* Az idegen befolyás megtörése, a németiség ellenében a haza és alkotmány szabadságának a megóvása és a lutheránusok ellen hozott törvények: egy közös forrásból fakadtak. Annyira átment a nemzeti pártnak a gondolkodásába az a meggyőződés, hogy a német—lutheránus, hogy mikor János, mint király, ellenfelével,

* Fraknoi V. Magyarország a mohácsi vész előtt. Budapest, 1884. 113—28., 200—7. l.

Ferdinánddal szemben diplomáciai lépéseket tesz, ezt a pápánál lutheránossággal, az apostoli széktől való elpártolással vádolja.* Ezen lutheránus-ellenes érzületet mutatja a Szeben városához intézett parancs is, melyben az eretnekség mérgétől megfertőztetett világiak elfogatását, javaiknak elkobzását elrendeli.

Azonban János király vallásos buzgóságát a politikai viszonyok követelte eszélyesség hamar lehűtötte. Még a «a defensor fidei» cím is csak a koronával együtt ér valamit. Már pedig az új hit követői között a mohácsi vész után, tekintélyes egyének, nagy urak is vannak, kikkel együtt erős várak és jó darab földek cserélhetnek pártállást. Az erdélyi és szepességi szászok, a kincstermelő felső- és alsómagyarországi bányavárosok egymással szoros összeköttetésben állottak, egy-egy testet képeztek, melyeknek pártállása sokat nyomott a politikai mérlegnek egyik vagy másik serpenyőjében. Ezek a területek és városok pedig 1527—40 között, szívben már teljesen a reformáció hívei. Így aztán már csak ezért sem igen folytathatta János király a lutheránusok ellen szóló rendeletek kiadását.

De jött még más ok is közbe, a mi Jánost visszatartotta a reformáció terjedésének az akadályozásától. Ugyanis VII. Kelemen pápa szerencsétlen nemzetközi politikája következtében, a barcelonai békének (1528) egyik ára János király kiátkozása volt. Pedig János erős és komoly híve volt a római egyháznak. Mi sem mutatja ezt jobban, mint az, hogy a kiátkoztatás tíz éve alatt sem gondolt arra, hogy a pápával szakítson. VIII. Henrik angol király Boleyn Annáért hátat fordított Rómá-

* Századok, 1877. 61. l.

nak; de János, a kiátkozott, s trónja birtokában a pápai világpolitika által is fenyegetett magyar király, haláláig hű fia maradt a római egyháznak.

Hanem azért a kiátkozás, tagadhatatlan, hogy hatással volt reá. Bizalma a szentszék iránt megingott. Hit-hűségéből a lemondás és a reformáció szabadabb eszméinek megismerése a türelmetlenség elemeit eltávolította. Székvárosában, Budán, és egész országrészében szabadon hirdethették az új hit apostolai az evangéliumot. Püspökei: Frangepán és Brodarich, panaszolva említik a pápának, hogy az eretnokség terjedése a király kiátkozásának a következménye. Ha beszélnek előtte erről a dologról, ő csak vállat von és azt szokta mondani, hogy neki semmi köze hozzá, mert ő ki van átkozva. Csak nagynehezen lehetett rávenni, hogy legalább Budán tiltsa meg a lutheri dogmák nyilvános hirdetését. Kérve-kérik a pápát, hogy mentse föl János királyt az átok alól, mert e miatt már odáig jutottak, hogy Magyarország teljesen megvan fertőzve a lutheri tanoktól és ez a veszedelem folyton tovább harapózik.¹

Csak hogy János király, bármily közönyösnek mutatta is magát, még sem volt teljesen az a reformációval szemben. Az átok alól való feloldoztatás érdekében olykor-olykor tett is valamit, a mivel jó katolikusságát bizonyítsa. Dévai Biró Mátyás említi, hogy ő mind a két királytól bebörtönöztetést szenvedett; és a hagyomány is azt tartja, hogy János őt Budán fogságba vettette. Tudjuk azt is, hogy Bebek Imre gyulafehérvári kisprépostot szintén börtönbe juttatta azért, hogy ez megnősült.²

¹ Londoni okmánytár. M. H. H. I. oszt. V. 186—8. l.

² Révész Imre. Dévay Biró Mátyás élete. Pest, 1863. 32. l.

Azonban a hitüldözésnek egyéb emlékét nem kötik nevéhez a máig előkerült okmányos emlékek.

Különös dolognak látszik, hogy az átok alól való feloldoztatása után, mikor már a váradi béke is létrejött, a mikor kevesebb oka lett volna elégedetlenkedni a pápával szemben, némi rokonszenvet is mutat a reformáció iránt. A segesvári hitvita után (1538) a reformáció híveit reménység töltötte el, hogy a király a protestantismushoz fog csatlakozni. Szántai István, szikszói mester, kit a püspökök fogságba juttattak a lutheránus tanok hirdetése miatt, egyenesen a királynak köszönhette szabadulását. Fráter György, Statileo és Frangepán püspökök, a pápai jogszolgáltatás elvei szerint, minden kihallgatás nélkül máglyára akarták juttatni a jámbor férfiút, «miért hogy Luther volna». De a király disputációra igazította a dolgot, a mely disputációban «ama füntzes csácsogó frater Gergely», váradi baráttal szemben úgy megállta helyét István mester, hogy az arbiterek: Adrián doctor és Kálmáncsehi Márton, azt a jelentést tették a királynak, hogy «a mit szól, a mit disputál és tanít, merő igazság, mert tiszta szentírást szól és forgat.» Midőn pedig a püspökök a király ellen támadtak, hogy a disputációból «egyebek is beszívják ezt a mérget» és Statileo legfőbb bűnül Szántainak ama tanítását emelte ki, hogy «az áldott mise semmi, hanem ördögnek talál-mánya»: maga a király kelt a kétszín alatti urvacSORA védelmére. Megkérdezvén, hogy «a görögöknek gyülekezete igaz keresztyéni szentegyház volt-e?»: az igenlő válasz után így folytatta: «A görögöknél nem volt a mise; most sincs. Miért ne lehetnénk mi is a nélkül? És a görögök mindnyájan communicálnak két szövény alatt és ugyan tanyították őket a szent pispekek, Chrisosto-

mus, Cyrillus és a többi. Ha a görögök ezért bünt nem vallanak, miért nem communicálhatnánk mű is két szövény alatt? — A püspökök nem győzvéen érvvel, Fráter György előállta: «Ha felséged nem teszen róla, mű is nyilván más írrel kötjük.» De a király módját ejtette, hogy Szántai sértetlenül távozott és a György püspök írjére nem került reá a sor.¹

A segesvári vitatkozás mutatja, hogy János király is óhajtott némi reformokat az egyházban, akárcsak V. Károly, vagy I. Ferdinánd. De azért teljességgel nem szolgáltatott okot arra, hogy a lutheri dogmák helyeslőjének tartassák. Maga az ezt kifejező szász emlékiró is hamarosan megjegyzi, hogy a felőle táplált reménység rövidesen meghiusult.² A kétszin alatti urvacsorát nemcsak a segesvári hitvitán helyeselte, hanem halálos ágyán is így vette Fráter György kezeiből.³ De előbb katolikus módon meggyónt. Hogy a kétszin alatti communió pártolása nála nem a lutheránus érzület kifolyása volt, azt mutatja még az is, hogy halála előtt kevéssel arra kényszerítette Drágfí Gáspárt, hogy a régi egyházhoz hűséget fogadjon; Perényi Péterrel pedig megígértette, hogy a papokat többé nem fogja házasságra erőltetni.⁴ Szóval János mindvégig híve az ősi egyháznak, de szívesen látott volna némi reformokat is. Épen azért azokat, kik a római katholicismus visszaélései s főleg a mise ellen tanítottak, teljességgel nem üldözte. Kiátkoztatása alatt és

¹ Heltai Gáspár. Halo etc. Kolozsvár, 1870. Szabó K. R. M. K. I., 81. sz. Révész, Figyelmező, 1870. 255. l.

² Trauschenfels E., Deutsche Fundgruben etc. N. F. Kronstadt, 1860 11. l.

³ Verancsics A. összes művei. VI. 113. 1. M. H. H. II. oszt.

⁴ U. o. 108. l.

után alig tett valamit az evangélium hirdetésének a megakadályozására és így az ő uralma alatt a protestantizmus háborítatlanul és békésen terjedhetett, hódíthatott.

Míg János királyról csak azt mondhatjuk, hogy nem akadályozta az evangélium terjedését, addig a gyulafehérvári káptalan egyenesen elő is mozdította azt. A kanonokok között ebben az időben többeket találunk, kik a reformáció barátai gyanánt tekinthetők, a kik vagy csak a reformok iránti rokonszenvüknek adtak kifejezést, vagy pedig idővel egyenesen be is állottak az evangélium terjesztői közé.

Maga Statileo püspök ugyan épen nem rokonszenvezett a reformációval, de az ő magaviselete, erkölcsi élete, annál inkább közremunkált az új tanok terjedésében. A segesvári hitvitán ő is sürgette, hogy Szántaival rövid úton végezzenek. Egy barátot pedig, ki bőjtben húst evett, tele aggatott nyulakkal és madarakkal, majd éhes vadászkutyaait reá uszítván, úgy tépette szét. De ez a püspök, ki különben püspökké soha fel nem szenteltetett, csakis így tudta védelmezni a római anyaszentegyházat. Ellenben élete förtelmekkel volt teljes. A pápai követ többszörös gyilkossággal vádolja és mint telhetetlen paráznáról szól róla. A segesvári hitvita leírásában Heltai Gáspár gúnynyal említi őt, mint a ki «a szent szüzességnek nagy patronusa». Maga János király is megbotránkozott erkölcstelen életén és ennek gyakran kifejezést is adott. Ilyen természete miatt saját unokaöccsével, Verancsics Antal gyulafehérvári kanonokkal is éles összeütközésbe jutott, mert a nagybácsi nehéz szívvel vette, hogy az unokaöccse donjuankodásait az ő rovására sem általta folytatni. Nagy fáradságába, sok ékesszólásába került

Verancsicsnak, míg a legérzékenyebb oldalán sértett nagybácsit valahára meg tudta kérlelni.*

Ilyen püspök mellett, kit a szerelmi kalandok vadászatan kívül a politika és diplomácia is nagy mértékben igénybe vett, a nyáj igazán pásztor nélkül maradt. Hogy Rómából megerősítést nem nyert, még ez nem gátolta püspöki teendői teljesítésében; de annál nagyobb mértékben elfogták attól az országos ügyek. Az egyházmegyét helyette teljesen a káptalan, illetőleg a generális vikáriusok vezetik, a kik pedig — mint említve volt — a többi kanonokokkal együtt, a reformációval rokonszenvező egyének voltak. Ezek között több olyan névvel találkozunk, a melyeknek tulajdonosai a reformáció történetében maradandó nyomokat hagytak hátra; míg másoknál a pusztá emlékezeten túl, nem igen sokat tudunk feljegyezni történelmünk lapjaira. Egyik-másik idővel határozottan ellene szegült a reformációnak, de az egyháznak romlottságát majd mind belátták és annak idejében reformokat óhajtottak. Sorsuk későbbi alakulása egyeseket a reformáció terjesztőivé, másokat annak ellenségeivé, üldözőjévé tett; de még az utóbbi körülmény sem feledteti el egykori maguktartását.

Hogy névszerint is felemlítsünk egyeseket: íme ott látjuk pelsőczi Bebek Imrét, a ki már 1535-ben szakított a római egyházzal, nőül vevén Arbanáz Ilonát, kitől János és Erzsébet nevű gyermekei is születtek. Házassá-

* Révész, Figyelmező 1870. 255. I. Scriptorum Rer. Transsylv. Tom. I. vol. I. 56. I. Teutsch G. D. Urkundenbuch der ev. Landeskirche A. B. in Siebenbürgen. Hermannstadt, 1883. II. 236. I. M. H. H. I. oszt. XVI. 30. I. Bornemissza Péter. Negyedik része az evangéliumokból és az epistolákból való tanúságoknak, Sempte, 1578. 885, I. Verancsics i. m. XII. 209. I.

gáért János király fogsággal is büntette, de hamarosan szabadon is bocsátotta. Protestáns gondolkozását és ér-
 zületét nemcsak ez a cselekvénye bizonyítja, hanem az
 is, hogy Dévay Mátyásnak pártfogója volt, mit maga
 Dévay említ egyik munkájának hozzá intézett ajánló le-
 velében.¹ Brenner Márton, a Besztercze vidéki Besenyő
 (Heidendorf) papja s gyulafehérvári kanonok, 1536-ban
 Pomárius Keresztély beszterczei tanácsjegyzőhöz, majd
 később lekenczei paphoz intézett levelében, protestáns
 gondolkozású férfiúnak mutatja magát.² Csáki Mihály
 szintén kanonok volt és még mint ilyen segítette Heltai
 Gáspárt a bibliának kiadásában. Az 1557-ben végrehaj-
 tott szekularizáció után is, élte végeig megtartotta róm.
 kath. papi ruháját, de azért a protestánsoknak főfőtá-
 masza volt fejedelmi kancellári minőségében is, úgy,
 hogy 1566-ban, a János Zsigmond udvarában járó és
 élő olasz kapitány, Gromo Lajos, a szászok vallását, azaz
 az ágostai hitvallást tartónak és mint ilyet, a szászok
 fejének nevezi őt. A különböző hitvallási vitatkozások-
 kon nagy érdeklődéssel vett részt.³ Enyedi Wolfhard
 Adrián kitűnő humanista, költő; a bécsi egyetemen vé-
 gezte tanulmányait, hol 1514-ben, baccalaureus, később
 doktor lett. Neve a hazai humanista irodalomban, mint
 költő és könyvkiadóé előnyösen ismert. Kolozsvári ple-
 bános és generális vikárius volt. A segesvári hitvitán ő
 az egyik bíró és itteni magatartása őt mint a reformáció
 hívét mutatja fel. Erre enged következtetni az is, hogy

¹ Révész J. Dévay, 59. l.

² Wittstock, Beiträge zur Reformationsgeschichte des Nösner-
 gaus. Wien, 1858. 21. l.

³ Archív. N.F. II. 37. I. L. Brevis enarratio disputationis Al-
 banae. Alb. Jul. 1568. — Disputatio... Claudiopoli 1568.

1544-ben bekövetkezett halálakor, plebánosi állásában a Wittenbergből hazatérő s már ekkor határozottan evangélikus Heltai Gáspár váltja fel.¹ Kálmáncsehi Márton, a segesvári vitatkozás másik bírója, Krakkóban tanult. 1538-ban a gyulafehérvári káptalani iskola igazgatójának s kanonoknak mondatik s 1539-ben generális vikárius volt. Róla, mint a schweizi reformáció előharcosáról és Erdélyben első terjesztőjéről, még utóbb lesz emlékezés.² Károlyi Sebestyén, tanulmányait Krakkóban befejezván, pap, majd gyulafehérvári kanonok lett. A róm. kath. egyházzal szakítva, előbb kolozsvári iskolaigazgató, majd szászvárosi lelkész és hunyadi esperes gyanánt szerepel. Korán szakíthatott róm. kath. papi állásával, mert 1566-ban már családosi fiairól van emlékezés.³ Kolozsváry Péter törpényi plébános és ugocsai esperes, a Besztercze vidéki papság nevében 1547-ben tiltakozást tesz le a gyulafehérvári káptalan előtt, mint annak egyik kanonok-tagja, melyben magát és paptársait a hittől való elszakadás ellen védelmezi, mert ők nem apostáák, hanem a tiszta evangéliumnak hirdetői és az egyházi szertartásokban végbe vitt újításokat is az ősegyház szertartásainak mintájára eszközölték. Különben ha valamely egyetemes zsinat másképpen rendelkezik, ők készek annak engedelmeskedni; hanem addig változtatá-

¹ Frankl i. m. 216. I. Szabó-Hellebrand, R. M. K. 178., 251. sz. Jakab E., Kolozsvár története Budapest, 1880. II. 21. l.

² Révész, Figyelmező 1870. 255. I. Országos levéltár. Kincstári osztály Gyulafehérvári kápt. levéltár lyimbus 1539 márcz. 3. Ez utóbbi adat bizonyítja, hogy valóban kanonok és gen. vikárius volt.

³ Szeredai A., Notitia Capituli Albensis. Alb. Carolinae. 1791 164—5. I. Archiv. N. F. XV. 434—7. l.

saikat fentartják.¹ Medgyes Ferencz, Dávid Ferencznek egyik pártfogója, kit Dávid egy szép elégiával is megtisztelt. Még 1548-ban Pál nagysinki plébánost megerősítő levelében arra inti, hogy a felséges Isten igéjét tisztán, egyszerűen, szentül és feddhetetlenül prédikálja. Használt kifejezései és a reformáció bajnokaihoz való barátságos viszonya őt a protestantismussal rokonszenvezőnek tünteti fel. 1551 óta, mikor Erdély Ferdinánd kezeibe kerülén, Fráter György őt akarja a gyulafehérvári püspöki székhöz juttatni, a protestánsok ellen fordul. Úgy látszik, hogy érdemeket akart szerezni a püspökségre, de ezt azért még sem érthette el, mert a kolozsmonostori várkastélyban erőszakos halált szenvedett.² Pesti Gáspár, Dávid Ferencz másik pártfogója, kiről épen Dávid Ferencznek hozzá intézett leveléből tudjuk, hogy a reformáció barátja volt.³ Vegedi Imre tordai főesperes, a felsorolt kanonokok között a legtartózkodóbb az evangéliummal szemben, de azért ő is elismerte Verancsichhoz intézett levelében, hogy az egyház az apostolok hagyományaitól és egyszerű szertartásaitól már a harmadik század végén eltért s ezt a misére nézve ki is mutatta. Csak a vallásújítók törekvéseinek czélja felől támadtak aggodalmai: vajjon nem mennek-e túl a jogos határokon⁴ Verancsics Antal, kit diplomáciai sikerei idővel az egri püspöki, — majd az esztergomi érseki székhöz emeltek és a ki ezenállásaiban a reformátorok engesztelhetetlen el-

¹ Szeredai i. m. 167—9. I. T. Tár. 1891. 525. l.

² Archiv. N. F. I. 75—8. I. Jakab E., Dávid Ferencz emléke. Kolozsvár, 1879. 25. l. Haner Historia Ecclesiarum. 1694. 203. l. Teutsch. Urkundenbuch. II. 237. l.

³ Jakab E. i. m. I. 5—7. I. II. 24. l.

⁴ Verancsics. i. m. VI. 326. l. stb.

lensége gyanánt mutatkozik, gyulafehérvári kanonokságában még barátja volt az evangéliumi mozgalmaknak és határozottan rokonszenvezett a protestantizmussal. Nem lehet ugyan őt egy pillanatig sem lutheránusnak tartani, de több volt mint humanista és közelebb állott a reformációhoz, mint Erasmus felfogásához. Nagy tisztelője volt Melanthonnak, kinek Dürer által festett arcképére írt epigrammájában, őt isteni elméjü férfiúnak mondja. Neves hazai protestáns férfiakkal, mint Csáky Mihálylyal, Battyány Orbánnal, Gyalui Torda Zsigmondal, szíves baráti viszonyt tartott fel. Feltűnően kereste Honter János barátságát és ezt megbecsüli még azután is, mikor Hontér 1542-ben teljesen keresztül vitte a Barcaság reformációját. De legvilágosabban feltárja gondolkozását Vegedi Imre kanonoktársához a miséről írott levele, melyben elismeri, hogy a mise, — a mint mi most nevezzük, — emberi dolgokkal kevertetett és szükséges, hogy az emberek ne busítottassanak örökké emberi vélekedések által. Különben úgy látja, hogy a dolgok folyása a jelenben épen ebben az irányban halad. Azonban róm. kath. temperamentuma már itt is kitűnik abból a nyilatkozatából, hogy a vitás kérdések eldöntését, a visszaélések megszüntetését az egyház fejétől és főbbjeitől kell várni. Tartózkodó álláspontjára legnagyobb hatással az volt, hogy a világiak már ekkor teljesen át voltak hatva az egyházi vagyon szekularizációjának a gondolatától. Már pedig olyan emberre nézve, mint Verancsics, ki tetőtől talpig világfi, a könnyű és ledér életnek nagy kedvelője, a ki uri szenvedélyeihez kellő ősi vagyonnal nem bírt és csak az egyháztól remélhetett fényes ellátást s szenvedélyei kielégítéséhez elég költséget: egy kanonoki stallum, vagy még inkább egy püspöki, egy

érseki beneficium mindig megért «egy misét»); ellenben a szekularizációt hangoztató reformok épen nem bírtak kecsegtető erővel. A reformációval fellépett komolyabb erkölcsi követelmények sem igen tetszetek annak a férfúnak, kinek sikamlós versei, számtalan szerelmi kalandjai és számos törvénytelen gyerekei tanubizonysága szerint inkább a papi javadalom, mintsem a papi állás és papi karakter felelt meg egyéni ízlésének és jellemének. Mint tudva van, még pappá is csak közvetlenül esztergomi érseksége előtt, 1569-ben szenteltetett fel, de márkor mint szigorú és erényes főpap tündököl a magyar róm kath. egyház egén. A változást amaz olasz példabeszéd magyarázza meg, mely szerint «az ördög is, ha megvénül, olvasót forgat».*

Oly király uralkodása alatt, mint a minő János volt és olyan főpapok, kanonokok, esperesek vezetése mellett, mint a már elősorolt egyének Erdélyben, igen könnyen és gyorsan terjedhetett a lutheránizmus. Nem is csodálkozunk rajta, hogy Izabella második bejövetele és a szekularizáció kimondása után (1556) a római egyház szinte egy csapásra és teljesen összeomlik Erdélyben, helyébe pedig egyszerre odaáll a már szervezett evangélikus egyház. Hiszen eddig az ideig, Gyalui Torda Zsigmondnak Melanthonhoz intézett tudósítása szerint (1546), a gyulafehérvári káptalan volt itt a római egyház főerős-

* Verancsics életrajzát I. összes művei XII. kötetének előszavában. Epigrammja Melanthon arczképére XII. 18. I. A reformatio hazai barátaival folytatott levelezése a VI. kötetben I. főleg VI. 71. A miséről VI. 326. I. A szekularizáció miatti aggodalom VI. 75., 83. I. V. ö. M. H. H. I. oszt. II. 74—91. I. Szerelmi kalandjai, gyermekeiről a VI., XII. kötetben. (Armenia VI. 266. I., Orsolya XII. 209. I.)

sége.¹ A fentebbiekben pedig láttuk, hogy ez a káptalan milyen tagokból állott. Már 1546-ban Gyulafehérváron kívül egyedül a székelység egy részét tekinthette csak sajátjának a római egyház.

Ha most már a reformáció elterjedésére vetjük tekintünket, úgy találjuk, hogy a mohácsi vész után, 15 év leforgása alatt, a protestantizmus Erdélyt és Magyarországot túlnyomó nagy részben meghódította. A gyülekezetek nagy része már 1540 tájt, Wittenbergben tanult lelkészekkel és tanítókkal volt ellátva. Scepper Kornél, V. Károly császárnak János királyhoz Erdélybe küldött követe, úgy találta, hogy azok a lelkészek és tanítók, kikkel útközben a latin nyelv miatt érintkezésbe lépett, csaknem mindnyájan Melanthon Fülöp iskolájából kerültek ki. Frangepán egri püspök pedig biztosította a követet, hogy ez mindkét király országrészében így van és nemcsak a papok, hanem a nemes urak, sőt még a nép is meg van mételyezve.²

Mindenesetre meglepő eredmény ez — Magyarországon. Azt még könnyen megtudjuk érteni, hogy az evangélium terjedhetett, ha meg volt reá az alkalom és meg volt a lakosságban a befogadási készség. De minő változáson ment hát át a magyar népnek a lelkülete, míg a lutheránus-égető rákosi végzéstől odáig jutott, hogy most már Luther követőjévé legyen? Hiszen a magyar állam szervezete teljesen össze volt forradva a római egyházzal. Az alkotmányi, társadalmi, magánjogi, gazdasági, művelődési viszonyokat még csak képzelni sem lehetett az érsek, püspök, kanonok, káptalan, plebános és barát nél-

¹ Tört. Tár. 1885. 527. l.

² Brüsseli okmánytár II. 74—91. l. M. H. H. I. oszt. II. köt.

kül! Hát a pápa vajjon nem úgy tűnik-e fel a mohácsi vész előtt, mint a magyar nemzet reménységeinek horgonya, az egész országot elborítani, meghódítani igyekvő törökkel szemben? Nem volt nép Európában, mely ebben az időben annyira a pápára lett volna utalva és a mely Rómához, 1526 előtt, olyan odaadással ragaszkodott volna, mint a magyar. És ezt a ragaszkodást, ezt a nagy odaadást rövid 10—15 év úgy elsöpörte a föld színéről, mintha soha sem is létezett volna. Ennek igen nagy okának kellett lenni. És ilyen ok valóban volt is. A magyar nemzeti közvélemény, a mohácsi vész előtt, a haza ellenségét látta a németben, a lutheránizmusban pedig a «szent atya» ellenségét. A szent atyától várta, remélte saját tehetetlensége érzetében a szabadulást és várta a katolikus keresztyénség világi fejétől, a császártól. De hiába várta, hiába remélte. A kiknek kötelességük lett volna Magyarországot, a keresztyénségnek eme végvárát, közös erővel megmenteni: egymással állanak harczba, egymás ellen támadnak és míg egymás erejét, a keresztyén világ erejét lekötik, a magyar nemzet szine-java ott hull el a mohácsi síkon «nyakavágó szent János» napján. A pápa és a császár egymás elleni hatalmi törekvéseik miatt Magyarországot mintegy odaadták a pogány török karjaiba. A nagy nemzeti temető, az ifjú király tragikus sorsa, szomorú halála, arra inti a nemzetet, hogy a keresztyénség fejeiben nincsen szeretet, nincsen krisztusi lélek. A keresztyén világnak reájok bízott nagy erejét is csak önző czéljaikra tudják és akarják használni. Ide járult az új hit prédikátorainak ígehirdetése az egyház romlottságáról, elvilágiasodásáról, az igaz keresztyén hit és vallás megvesztegetett voltáról, a pápa és a papság hamis tekintélyéről, mely

tanokat a pápaság magatartása is igazolni látszott. Az ige nem hullott terméketlen talajra, hanem felhangzik a magyar ajkakon az ének: «Elvéd mi tőlünk orszá-gunkat, királyunkat, földhöz veréd a mi koronánkat, színed előtt elvetéd mi áldozatunkat... Tudjuk, hogy vétkeztünk, mert tégedet nem tiszteltünk, mint atyánkat téged nem szeretünk, mint hatalmas urunkat nem fél-tünk... Azért kell már tisztelnünk pogányokat, gyilkosokat, paráznákat, bálványimádókat, kiknek, el kell vi-selnünk kemény igájakat»... Elemi csapásokban, nagy nemzeti szerencsétlenségekben a nép mindig Isten osto-rának sujtolását látja, azokat a bűn büntetésének nézi. Önkénytelenül keresi az okokat, melyek miatt Isten haragját magára vonta. Ha a reformáció a nagy nemzeti szerencsétlenség előtt nagyobb mértékben el lett volna terjedve, igen könnyen megtörténhetett volna, hogy egy véres lutheránus-üldözés lesz az okkeresés következménye, mint a hogy a keresztyénség első századaiban a keresztyén üldözések keletkeztek. Azonban nálunk nem állott fenn ez az eset. A prédikátorok több joggal mutathattak reá az egyház romlottságára, a pápa magatartására.

A nagy nemzeti gyászra következett a másik csapás: a kettős királyválasztás. A magyar nemzeti politikának már több mint 20 év óta (1505-től), egyik vezérgondolata a nemzeti királyság eszméje volt. Mikor a mohácsi vérszszel megüresedett trón betöltésre várt, a szabad választás jogához visszajutott nemzetnek egy — és pedig akkor igen jelentékeny — része, az ú. n. nemzeti párt, a maga fejét, Zápolya Jánost, ültette a királyi székbe. Azonban egyfelől önző indokok, másfelől pedig igen tiszteletre méltó hazafias érzelmek, a nemzetet szakadás

örvényébe vitték. Ugyanaz a Podmaniczky István, nyitrai püspök, ki Jánost megkoronázta, tette a szent koronát Ferdinánd fejére is. Ferdinándnak pedig már legelső lépései, nyilatkozatai is a magyar állam függetlensége ellen irányultak. A nemzet zömének régi vágya: saját vérebéli királyt látni Szent-István trónján, igen kétes eredménnyel valósult. A nemzeti eszmények, vágyak, törekvések János király személyében összpontosultak; de ott volt vele szemben az ország függetlenségét, ősi jogait tagadva és veszélyeztetve Ferdinánd. És a pápa, a helyett, hogy a nemzeti törekvéseket előmozdította volna: János királyt átokkal sujtotta. Tehát a szent atya, a keresztyénség egyházi feje, nem csak veszni hagyta a magyar nemzetet élet-halál küzdelmeiben, hanem negyedszázados álmát, a régi dicsőségre alapított reménységét, a nemzeti királyságot s vele együtt összes nemzeti törekvéseit még átokkal is illette János személyében.

A nemzeti eszménynek ezen megaláztatása a magyarokat még jobban elidegenítette Rómától s a protestantizmussal közelebbi barátságba hozta. A legtekintélyesebb honfiak, főurak és főpapok, meg a nemzet zöme, a nemesség, el voltak keseredve a pápa és politikája ellen. A főpapokat bántotta az is, hogy az excommunicáció miatt megerősítettésüket a pápai széktől ki nem nyerhették. Ezért Róma-ellenes magatartással is tüntettek, a mi miatt Statileo «a leggonoszabb, istentelen és gyalázatos» nevekkal is illetetett Ferdinánd király részéről; Brodarichot pedig fél-lutheránusnak tarták a pápai nunciosok. Még Frangepán és Ujlaki püspökökről is azt a véleményt táplálták, hogy nem hívei a szentszéknek. A főurak közül pedig, habár Verbőczy, Bánffy János,

Pöstyéni Gergely stb. rendületlen jó katolikusok is, de Perényi Péter, Török Bálint, az ifjú Drágfi Gáspár és mások már nyíltan bevallott lutheránusok voltak, kik nem csak oltalmukba veszik a prédikátorokat, hanem rendszeresen munkálnak azon, hogy az új tudomány, a pápás egyház rovására, minél szélesebb körben elterjedjen.

A külső politikai eseményeken kívül nagy szerepet játszott a magyar nemzet gondolat- és érzületvilágának átalakítására, magának a protestantizmusnak alaposabb megismerése is. A mohácsi vész előtt a magyarok szemében a lutheránizmus politikailag: német, vallásilag: eretnecség volt. Azért mondják vele szemben, hogy nincs szándékuk fellázadni Isten és a szentszék ellen. De a mint a külesemények a római szentszékben és az általa képviselt vallásos irány krisztusi voltában meg-ingatták a hitet és a protestantizmus felé fordult a köz-figyelem: egyszerre megváltozott az eddigi ferde fel-fogás. Nem idegen szellem az, nem német találmány, nem a hazának veszedelme, hanem általános emberi, a hamisítatlan ősi evangélium, a nemzeti vágyak, törek-vések legfőbb támasza. A vallásos könyvek, a szentírás magyar nyelven jelentek meg és a magyar ember, a mire eddig oly ritkán volt eset, a maga nyelvén olvas-hatta istennek igéjét. Erdősi János is így szól Újtesta-mentom-fordítása előszavában «a magyar népnek, ki ezt olvassa»: «A ki zsidóul és görögül, és vigre deákul szól vala rígen, szól neked az itt magyarul.» És a «magyar nép» meg is becsülte «az rejtek kincset», megbecsülte annak hirdetőit és késő nemzedékek ajkán is hangzott a magyar Luthernek, az evangélium első nemzeti apos-tolának dicséretét zengő ének: «Magyar nyelven Mátyás

vala a prédikátor.»... Hogy a bibliafordítások, imakönyvek, énekgyűjtemények, általában a vallásos irodalom azután a magyar nemzeti tudományos, és szépirodalomnak szülő anyjává lett, azt felesleges hangsúlyozni.

De még tovább is mehetünk a nemzet lelkületének megváltoztatását munkáló okoknak a nyomozásában. Hiszen ha csak az lett volna a protestantizmusban hatással a magyar nemzetre, hogy magyarul beszélt a magyaroknak, nemzeti nyelven imádkoztak, énekeltek és prédikáltak a gyülekezetekben: mindezt alig lehetne magasabbra becsülnünk, mint a chauvinizmus egyszerű megnyilatkozását. Azonban itten mélyebbre kell vetnünk a hálót és messzebb bent a léleknek legmélyén kell keresnünk, a legbensőbb, a legtitkosabb érzelmek, indulatok, sőt sejtelmek körében a nemzeti génusz átalakulását.

Bizonyos látnoki ereje van sokszor az egyes ember lelkének is, mely erő megfoghatatlan és tudományos úton kikutathatatlan módon irányítja az egyént a fenyegető bajok, a pusztulás kikerülésében. Valami ösztönszerű megnyilatkozása ez a léleknek, melyről sem az illető alany, sem a megfigyelő nem tud magának számot adni. És ez így van a nemzetek lelkében, a néplélekben is. A nemzet lelke is szinte ösztönszerűleg érzi meg, hogy válságos helyzetében ez vagy amaz a tényező hasznára, vagy kárára fog-e válni. Spanyolország nemzeti létét és egykori nagy hatalmát, Franciaország régi dicsőségét a római katholicizmusnak köszönheti. Németországot a Habsburgok valódi imperiumától a protestantizmus mentette meg, valamit ennek köszönheti Anglia is nagyságát. Így lett Magyarország is keresztvényé Szent István idejében. És most, mikor a magyar

nemzet a protestantizmussal megbarátkozott, a lehető legnagyobb szüksége volt az állam létét fentartó nemzeti eszmékre, nemzeti szellemre s az intézményeit ápoló szabadságra. Nem rokonszenv, nem is a megfelelő gondolkozásmód, hanem a szükségérzet volt a leghathatósabb tényező abban, hogy Magyarország egy fél század alatt kilencz-tized részében protestánsná legyen. Divinatio-szerű megnyilatkozás ez, melyet a későbbi idők igazolnak. Megkíséreljük, hogy ezt két irányban bizonyítsuk is.

A mohácsi vész után a magyar nemzet és a magyar társadalom egyensúlya teljesen megbomlott. Felbomlasztotta az a nagy temető, mely 24,000 vitézt, a nemzet színe-javát nyelte el. A népnek magát regeneráló tevékenysége «homo novus»-okkal árasztotta el a társadalmat. És sok időbe került, míg ezek az új viszonyok között el tudtak helyezkedni. Felbontotta a bekövetkezett belpolitikai helyzet, mely a magyar jellemnek egyik árnyoldalát, a pártoskodást, tulságosan kifejlesztette. Felbontotta a szakadatlan harcz és háború, melynek következménye az erkölcsök elvadulása lett. Felbontotta a közművelődés számos, elég szép eredményeinek az elpusztulása, minek következtében a lélek nemesítésére nem voltak megfelelő intézmények. A barbár világ egyes jelenségei kezdenek újból hazánkban tünetkezni. És az állam, melynek feladata, kötelessége lett volna ebben a zürzavarban rendet teremteni, maga még szomorúbb képet nyújt. Feladatának a megoldására teljesen képtelen. A kettős királyválasztás és a reá következő török hódítás szétdarabolja az államot és úgy osztja három felé, hogy az egyes részek között alig található fel valami közös vonás. Sőt még nagyobb veszedelem az,

hogy minden egyes állam-részben a szétszakadást előidézett hatalom következetesen azon munkálkodik, hogy az állam egysége helyreállításának, az egységes magyar államnak lehetőségét megakadályozza. A korona, mint az állami egység symboluma, igazán üres, tartalmatlan symbolummá lett.

Ebben a chaosban lép fel a protestantismus, mely lassan, de biztos eredménnyel megteremti azt, a mire épen szükség van. Rendet hoz a zürzavaros társadalmi állapotokba és egy új kapcsot teremt, egy eszmei központot alkot meg a három országrész között. Ez a rendező hatalom, ez a kapocs, mely a «magyar állam» helyére lép és azt, több mint másfél száz éven át, a viszonyokhoz képest nagy sikerrel pótolja: a «magyar nemzet» eszméje, melynek kifejtése, a nemzeti karakternek teljes érvényesítése s a polgárosodásba való bevitel útján uralomra juttatása, a protestantismusnak az érdeme. A magyar nemzet eszméjét, a magyar nemzeti közművelődést, az újkor számára a protestantismus teremtette meg.

Volt egy másik veszedelem is még, mely a magyart fenyegette. Olyan veszedelem, mely a történelem tanúsága szerint több mint háromszáz esztendőig tartott, mely fenmaradt, sőt még erősödött akkor, midőn az állam egysége újra helyre állott. Ősi függetlensége, önállósága forgott kockán és azt a sorsot szánták neki, hogy az a nép, mely egykor «három tenger» felett uralkodott, egy nyomorúságos provinciái lakossággá süllyesztessék alá. Habsburgi Ferdinánd még a magyar koronát is csak «öröklési jogon» kívánta elfogadni. És attól az időtől fogva, hogy ő ezt kimondotta, úgy ő maga, mint utódai hazánkat az osztrák örökös tartományokhoz ha-

sonlóvá kívánták tenni, függetlenségétől, szabadságától, alkotmányától akarták megfosztani.

A magyar nemzet, attól az időtől fogva, hogy egyes buzgó, de talán túlságosan is hiszekény, fiai Ferdinándot a királyi trónra segítették, tisztában volt azzal, hogy minden alattvalói loyaltás mellett is, óvatosnak kell lenni az új dinasztiaival szemben. Észrevették azt is, hogy az a reménység, melylyel Ferdinándot a trónra ültették, t. i. a török hatalom megtörése, csak a német birodalom erejével valósítható meg. Látták, hogy Németországon a protestantismus egy nagyjelentőségű politikai tényező. Tudták, hogy a schmalkaldeni szövetségnek elég ereje van a segélynyújtásra és az általa nyújtott segély képes is lett volna felmenteni hazánkat a török iga alól, ha Ferdinánd a brandenburgi választó, II. Joachim, személyében — kiben csak azért bízott, mert a schmalkaldeni szövetségbe bele nem lépett — a lehető legügyetlenebb hadvezért nem állítja a sereg élére (1542). Igen jól ismerték a magyarok, hogy micsoda törekvések mozgatják a nagy világot. Szemük előtt folyt a harc az európai hegemoniáért a francia király és a német császár között, mely harczból a harmadik, a pápa akart a nevető örökös lenni. Érezték, keservesen érezték, hogy bajaikat, szerencsétlenségüket épen ezen világpolitikai törekvések okozzák. Nem maradt előttök az sem titokban, hogy a császár Németországban az államok conglomeratumából álló birodalmat absolut hatalma alá akarja hajtani, hogy ott ne legyen más akarat csak a császáré, mikor az összes választó és nem választó fejedelemségek függetlensége és önállósága megsemmisülne. Ennek a politikának a protestáns fejedelmek szegültek ellene a legerélyesebben és ön védelmük a szabadság vé-

delme, vereségük a függetlenség, a szabadság veresége. Ferdinánd sem volt különb, mint bátyja, a mint ezt Csehországgal való bánásmódjában megmutatta. Ezek a példák, melyek előttük folytak le, megmutatták nekik, hogy a Habsburgok, a római katholicismus barátai, az absolut monarchia eszméiért küzdenek és csak egy ellenségük van ezen a téren, t. i. a protestantismus, mely az állami függetlenséget védelmezi.

A magyar semmi iránt sem volt oly fogékony, oly érzékeny, mint szabadsága, függetlensége és alkotmánya iránt. Ha most a külföldön előttök folyó küzdelmeken végiggondoltak, azt tapasztalták, hogy a protestantismus és a szabadság, függetlenség, ikertestvérek a politikai életben is, épen úgy, mint a hogy a prédikátorok a belső, a lelki életre nézve hirdetik. Ha pedig hazájokra néztek, csak azt látták, hogy «Katalin király» (János) halálával együtt eltűnt a nemzeti királyság eszméje, tünedezik a szabadság, mert Ferdinánd, a ki most már az egyedüli magyar király, csak abban jeleskedik, hogy Magyarország ősi függetlenségét megnyirbálja. A török ellen teljesen tehetetlen ugyan, de arra van képessége, hogy a mi még eddig a nemzet számára megmaradt, a mi az egyetlen becses dolog volt még a nemzet előtt, t. i. szabadságát és függetlenségét veszedelembe juttassa.

A mint a magyar nemzet a protestantismusban felismerte a szabadság szellemét, úgy érezte, hogy ez segíteni fog neki veszélyeztetett függetlensége megőrzésében, alkotmánya tovább építésében, valamint a megrongált nemzeti öntudat fejlesztésében is. Belátván, hogy a valóságos reformoknak ez az iránya egyúttal egy épen olyan természetű politikai tényező is, mint a minőre a nemzetnek most a legnagyobb szüksége van, hihetetlen

gyorsasággal karolta fel a társadalomnak minden rétege a protestantismust, melyet azelőtt szívéből megvetett. A nemzeti érzület tehát a protestantizmussal szemben teljesen átalakult és tisztelettel fogadta azokat, kiket még csak nem is olyan régen máglyára ítélt volt. Mintha szent Remigiushoz Chlodwighoz intézett figyelmeztetését vette volna szívére a nemzet: «Magszelidült Sicambri! Égesd meg, a mit eddig tiszteltél és tiszteld, a mit eddig megégettél!»*

* Talán kissé terjedelmesebben tárgyaltam a reformáció terjedésének, gyors hódításának okait, mintsem azt a jelen munka — czime után — megengedné. De kétségtelen dolog, hogy a problema fontosabb is, szebb is, semhogy megelégedhetnénk azokkal az okokkal, melyeket eddig hangoztattunk akár protestáns, akár róm. katolikus részről. Az egyház romlottsága, a humanismus és a magyar nép józan gondolkozása járja az egyik oldalról; míg a másik felől «szabadonczság», kapzsiság és a zavarosban halászás vágya az, a mit szüntelen emlegetnek. Pedig az efféle okok sehol és soha sem tudtak megbirkózni még csak a nagy tömegek conservatív jellemével sem, ha ezt valamely hatalmasabb indulat meg nem mozdította. Hát még ezen felül hogyan győzheték volna le azt az erős, szerves kapcsolatot, a melyben a magyar állam bel- és külpolitikájában, alkotmányában, egész társadalmi rendszerében, a római egyházzal állott. Minden nép jellemében vannak állandó vonások és minden nép történetében alkalmi dispositiók, a melyek az illető népnek egyes eszmék befogadásához való viszonyát megmagyarázzák. Ha a protestantismusban nincsenek olyan elemek, a melyek a magyar nemzeti geniusnak legsajátosabb alkotó vonásaival rokonok, akkor közöttük tartós kapcsolat sem létezhetik. Már pedig a XVI. és XVII. század története és a nagy magyar alföld mai magyarsága is bizonyítja, hogy a kettő szorosán össze tud formi egymással. Nézzük csak a spanyol, az olasz, a francia reformáció sorsát: bizonyára nem «a protestantismust letipró zsarnoki hatalom», hanem első sorban maguknak a népeknek faji és nem-

A nemzet érzület- és gondolatvilágában a protestantizmus javára végbemenő eme változás nem rohamos és nem a külsőségeken kezdődik. A protestantizmus maga is előbb csak a lelkekben hódít. A gyakorlati következmények levonása, az istentisztelet és egyházszerkezet megfelelő átalakítása, lépésről-lépésre történik egyik helyen, a másik után. Az egyház formáiban még mindig római katolikus, a mikor belsejében és a lényegben evangélikussá alakult át.

Hogy az evangélium ismerete s az evangéliumi érzület, ezen első évtizedek alatt, mennyire lehetett bensőségteljes: azt ma már kellőleg megvilágosítani nem tudjuk. A barátok és ellenségek tudósításai bizonyára egyformán túloznak a kor vallási jelleme festésénél. De lélektanilag következtetve, bátran bevallhatjuk, hogy alig tudjuk azt valami eszményi magasságban állónak elképzelni. Bizonyára nagy kisebbség volt eleinte azok száma, kikre nézve az új tanok tisztasága lett volna a reformációhoz csatlakozásnak a rugója. Akár csak a keresztyénség első térítéseinél: csak kevesen tudtak felemelkedni a lényeg megértéséig, hogy különbséget tudjanak tenni a cselekedetekből való és a hit általi megigazulás között. Ellenben a nagy többséget inkább a külsőségek: egyiket ez, másikat amaz ragadta meg előbb és így csatlakozott az új vallásos irányhoz, a melyben csak később ismerkedett meg az élő igé lelkeket megelevenítő erejével. A római

zeti jelleme volt az, mely közöttük a protestantizmus tartós fennmaradását, megszilárdulását lehetetlenné tette. Jelen fejtegetésekkel az volt célom, hogy a munkatársak és az érdeklődők figyelmét az itt jelzett szempontok felé irányítva, új utat törjek a hazai reformáció befogadásának és jelentőségének a megítélésében.

hitben felnevelkedetteknek bizonyára sok ezere pedig semmiképen nem tudott soha az evangélium mélységeig lehatolni. És az is bizonyos, hogy mint minden nagyobb szellemi mozgalom: úgy a reformáció is nagy forrongást hozott létre a lelkekben, a melylyel nem csak a nemes indulatok, a tisztább, a szellemi törekvések, hanem a kevésbé tisztos emberi szenvedélyek is felszínre kerültek. Az evangélium éltető fuvallata előbb vihar alakjában söpört végig az egyensúlyában megrendült társadalmon, megmozdítva minden nemesebb érzést, mely lethargiában trespedt, de felkavarva a piszkosabb indulatokat is, melyek a mesterségesen üdvözítés nyomában burjánként felsarjaztak volt. De mikor a vihar elült, az ártalmas elemektől megtisztított levegőből az evangéliumnak tiszta, üde és megelevenítő erejét szívta magába, az emberiség. Így fogták ezt fel már a kortársak is. Schesaeusnak a 90. zsoltárhoz írt jellemző jellegje szerint: «ecclesia dum turbatur: purgatur.»

A köznépeknek természetesen a böjti tilalmak megszüntetése tetszett leginkább. A változást csak a ceremóniák változásában vette először észre. Mások a kehely használatának örvendeztek. Az alsó klérus a papi nőtlenség eltörlését üdvözölte a legélénkebben. Ha egyébképpen akkori alacsony fokú képzettsége és műveltsége mellett nem tudta is megérteni a reformáció alap gondolatait: de azt meg tudta érteni és érezte, hogy azon gondolatok által egy szegyénteljes, gyalázatos állapotból szabadult ki, melynek piszkosságát többé nem kell takargatni azzal a szemérmetlen tanácscsal: «si non caste, caute.» A nemesek és a főurak egy része, kik a politikai élet közérkölsrontó viszályaiban is, mint a kapzsóság képviselői szerepelnek, a régi egyház nagy vagyonát úgy tekintet-

ték, mint közprédát. És bizonyára voltak — talán nem épen kis számmal — olyanok, kik ilyen szempontból voltak a reformációnak nagyhangú hívei és dicsérői. Az 1540. évi Maylád-féle erdélyi lázadás, bár semmi köze nem volt a valláshoz, mégis az egyházi javak elfoglalását tűzte ki legelső célul. Statileo volt támadásuknak egyik főcélpontja s váltig hangoztatták, hogy szükségtelen az egyháziaknak annyi sok jőben duskálni, mikor megelégedhetnének, ha van tisztességes kenyerek és ruhájuk.*

János király haláláig tehát a protestantismus jó részben csak a lelkekben és némi jó és rossz külső jelenségekben él. De az ő halála után úgy látszik, mintha elszakadt volna az a gát, mely a folyamat eddig visszatartá. Fráter György kincstartó most már előszedi az ő «írét.» De hiába! A rohanó áradatot emberi erő már fel nem tartóztathatja. De azért csalódnánk, ha e jelenség okát János király halálára vinnők vissza. Ezt az ő egész magatartása egyenesen kizárja. Az igazi ok másutt és mélyebben fekszik.

Az egyház reformálásának a szükségét pápa és császár, egyháziak és világiak egyaránt elismerték; de a vezető tényezők a Luther által megindított s az augsburgi hitvallásban szilárd alapot nyert reformációt, a viszonyok nyomasztó hatása alatt csak eltúrték, a nélkül, hogy helyeselték volna. Protestáns és római katolikus részen egyaránt élt a remény, hogy az egyház egysége még helyre állítható, csak a reformok valahára hivatalosan is megkezdessenek. A protestánsok azt remélték, hogy az egyházjavítás a szentírás alapján fog történni s így

* Verancsics, VI. 75—7., 83. l. Brüsseli okmtr. II. 74—91. l.

az ő álláspontjuk érvényesülni fog. Viszont a római katolikusok azt várták, hogy a kiáltó visszaélések eltávolíttatván, az egyház tekintélye ellen támadókat már joggal fogják visszaszoríthatni. Csakhogy sem VII. Kelemen, sem III. Pál pápa nem mutattak valami nagy hajlandóságot a reformok megkezdésére, a közzsínat összehívására, a melyről egyelőre senki sem tudhatta, hogy hol fog megállani. Az így támadt bizonytalan helyzetben az evangélikusok és római katolikusok teljesen össze voltak gabalyodva. Úgy szólván senki sem tudta, hogy merre van a kibontakozás útja. Csak a két sarkponton, Rómában és a reformáció tűzhelyein van kijegyezsedett álláspont. Ez az állapot változatlanul tart 1540-ig, a mikor aztán elhatározó fontosságú fordulat áll be.

A császár megúnván a közzsínat halogatását, maga veszi kezébe az egyház egyesítésének ügyét. Érezte és nyíltan el is ismerte, hogy az evangélikusok kívánta némely reformok szükségesek. Meg akarja tehát csinálni az uniót a maga módja szerint. A speieri, hagenai, wormsi összejövetelek után, melyeken protestáns és róm. kath. theologusok értekeztek a kibékülés lehetőségéről, a császár 1541-ben kiadja a regensburgi interimet, mely az evangélikusok némely kívánságának jogosságát elismeri és kiadja a regensburgi declaratiót, mely a protestánsok részbeni elismertetését foglalja magában. És ezeknek az eseményeknek a hatása hazánkban is azonnal meglátszik.

Alig jutott el hozzánk a regensburgi interimnek és declaratiónak a híre, azonnal fellép az erdélyi reformáció nagy apostola, Honter János és kiadja a brassói és bárczasági egyházak reformációját tárgyzó «formu-

láját», mely a városi tanács által elfogadtatván, «október hónapban megkezdték a brassói templomban az evangélikus misét és a pápistát megszüntették, Istennek és az ő szentjeinek neve dicsőségére.» (1542) Honter János és Fuchs János, a városi bíró, álltak a reformáció élén. Ők «reformálták a misét» 1542 október 3-án. Kinyomatták Honter könyvét, a «Formula Reformationis»-t és az egész Bárczaságban keresztül is vitték annak rendelkezéseit.*

Honternak és Brassónak fellépése jeladás volt, melyre már régen vártak az erdélyi szászok. A városok, illetőleg ezek polgársága, megmozdultak, hogy a reformációt, Brassó példájára, ők is végrehajtsák. De megmozdult az ellenfél is. Brassó kezdeményezése a királynénak és Fráter Györgynek a haragját vonta maga után. A következő évben, 1543 június elején, Gyulafehérvárra nagy egyházi gyűlést hívnak össze, hogy az egyházban megbomlott tan- és szertartásbeli egységet, tudós férfiaknak megállapodásával, helyreállítsák. Mindketten, úgy a királyné, mint a kincstartó, menedék-levelet adnak az ide meghívott magyar- és erdélyországi, különösen pedig a szászföldi tudósoknak. Hontert, valamint a brassói előjáróságot, külön is meghívták.

A gyulafehérvári vallásügyi gyűlésnek nem volt meg a rendezők által kívánt eredménye. Hontert a tanács

* Deutsche Fundgruben. Klausenburg, 1839. I. 278. I. Deutsche Fundgruben. Neue Folge. Kronstadt, 1860. 13 I. Trausch. Chronicon Fuchsio-Lupino- Oltardinum. Coronae, 1847. I. 53. I. Honter formuláját I. Trausch Beiträge u. Actenstücke zur Beformationsgeschichte von Kronstadt. Kronstadt, 1865. és Netoliczka Oscar dr. Johannes Honterus Ausgewählte Schriften, Wien. Hermannstadt, 1898. 11. I.

nem bocsátotta oda, hanem helyette elküldte Fuchst, a bírót, Jeckel Jeremiás brassói plébánost, Stephani Miklós rozsnói és Bálint holtövényi papokat, kik magukkal vitték Honter «Apológiáját.» «A megnevezett urak, Istennek segítségével, jól megállották helyüket a pápai szolgálkkal szemben s aztán szerencsésen hazatértek. Az evangélium pedig az országban mind jobban-jobban elterjedt. Dicsőség, tisztesség és hálaadás legyen érte Istennek», mondja az egykorú annalista. Későbbi emlékek szerint, az evangélikusok Battyány Orbánnak, Csáky Mihálynak és Enyedi Adriánnak köszönhették, hogy ép bőrrel menekültek a kincstartó kezei közül. De hogy az evangélium valósággal mind jobban-jobban elterjedt, ezt mutatja elsöben Brassó, hol 1543 decz. 27-én a lelépő és hivatalba álló tanács és száz férfiak szent fogadást tettek a reformáció megtartására s majd a következő évben, a lemondott Jeckel helyére Hontert választották plébánosnak, hogy az evangéliumi tan, az ő vezetése alatt teljesen megszilárdíttassék a városban és környékén.*

Brassó példáját legelőbb Besztercze, majd Nagy-Szeben s utóbb az összes szász városok is követték. A vezető városok fellépése döntő hatású lett a szász föld teljes reformálására. A nemzeti egyetem, 1544. évi Katalin napi rendes gyűlésében, a vallásügyre nézve azt határozta, «hogy a városok, melyek már csaknem mindnyájan befogadták Istennek ígését, éljenek azzal és

* Fabritius K., Urkundenbuch z. Geschichte d. Kisdor Kapitels vor d. Reformation. Hermannstadt, 1875. 213—4. I. Deutsche Fundgruben I. 28. I. Chronicon etc. I. 54. I. Honter Apológiája Trausch és Netoliczka i. műveiben. Brassói városi ltr. 17963. sz.

templomaikban egyenlő szertartásokat kövessenek. Azokat pedig, kik még nem fogadták be Isten igéjét, atyafiságosan buzdítják, hogy a többiekkel együtt egy szívvel-lélekkel könyörögjenek Isten kegyelmeért, hogy ők is hasonló módon vehessék Istennek igéjét és higgyenek.» Ugyanezen gyűlésből követeket küldtek a királynéhoz, kérve, hogy a szászokat ilyen vallási állapotukban tartsa és védelmezze meg, a gyulafehérvári vikáriust pedig utasítsa, hogy az egyház és Isten igéjének szolgáit kelletlen idézgetésekkel ne zaklassa, felettök ne hatalmaskodjék. Sőt ugyanilyen szellemben irtak a vikáriusnak is.*

A szász nemzeti egyetemnek ezen lépése messze századokra kiterjedő nagy fontossággal bír s hatása állá munk életében ma is érezhető. Az idők folyamán egy politikai testté lett nép most már a közös nyelv, közös eredet és szokások, a közös kormányzaton kívül a közös vallás kötelékeivel is összekötött. De épen ez által az országrész többi nemzetiségeitől s polgárságától el is különítettett. Ezen vallási reform keresztülvitele a szász népet egy kereken kiépített erősségbe helyezte bele, melyben meghuzódva, fáját s faji kulturáját teljesen szabadon fejthette ki. Az egyetem gyűlései folyton figyelemmel kísérték a reformáció előmozdításának ügyét, hogy a szász nép vallásilag és egyháziilag is egységes legyen. E végből rendelik el 1546-ban, hogy a szer-

* Besztercze reformációjára nézve I. Wittstock i. m. Programm des ev. Obergymnasiums A. B. in Bistritz. Bistritz. 1896. — Nagy-Szebenre nézve I. Fabritius K. Pemflinger s Herbert K. Die Beformation in Hermannstadt etc. Hermannstadt. 1883. A szász nemzeti egyetem vallásügyi határozatait I. Teutsch G. D. Urkundenbuch etc. 1862. I. I. I. s köv.

tartások mindenütt egyenlőkké tétessenek; ezért készíti Honter 1547-ben a «Reformatio ecclesiarum saxonicarum in Transylvania» című művét és ezért tartatik az 1545. évi medgyesi zsinat is, mely az esztergomi érsekiség fenhatósága alá tartozó szebeni és brassói káptalanokat szorosabb egységbe fűzi a gyulafehérvári püspökség alá tartozó többi káptalanokkal és midőn így a régi egyházi keretektől kilép, egy új «szász evangélikus egyház» alapjait veti meg. Az egyházvédúri jogokat a politikai hatóságok egyetemes gyűlése ragadja magához s ez már 1550-ben megparancsolja, hogy «minden városban, mezővárosban és falun az egyházközségeket a harmadéve kiadott «Reformatio» szerint reformálni kell és minden egyházközség lelkésze magát ahhoz a «Reformatióhoz» alkalmazni és a szerint élni köteles.» Ezek a lépések és rendelkezések világosan mutatják, hogy itt milyen öntudatos és politikai jelentőséggel is bíró reformációról van szó, melynek célja a szász «nemzet» függetlenségének, önállóságának a biztosítása.*

A tisztán szász lakosságú városok után mozgolódnak kezdtek azok is, melyekben szászok és magyarok vegyesen laktak, p. o. Kolozsvár, Nagy-Enyed, Dés, Torda stb. s végül a székely városok is. Azonban ezekben nehezebb sorsa volt a reformációnak, mivel a királyné és a barát hatalma közvetlenül nyugodott rajtuk és felettes polgári hatóságaik nem bírtak olyan függetlenséggel, mint a szászokéi és nem is helyezkedtek olyan

* A «Reformatio ecclesiarum saxonicarum in Transsylvania» közölve Teutsch i. m. 6. l. s köv. és Netoliczka i. m. 55. l. s köv. A szász nemzeti egyetem 1550. évi határozata. Teutsch i. m. 5. l.

egyértelműséggel a reformáció álláspontjára, mint azok. Bizonyítja ezt Kolozsvár esete, hol már 1544-ben, a Wittenbergből csak nem régiben visszatért, nagytekintélyű Heltai Gáspár választott Enyedi Adrián utódjává, s a kinek oldalán Gyulai István magyar prédikátor és az iskolában Vizaknai Gergely és Ozorai István a reformáló szellemében működtek, sőt már 1545-ben munkába vették a bibliának magyar nyelvre fordítását is. A hagyomány szerint Fráter György, ki a biblia fordítási munkáról tudomást szerzett, e miatti bosszúságában nagy pénzbírsággal sújtotta a kolozsváriakat. Maga Heltai is említi, hogy a «sátán az Isten kegyelméből közöttük kigyuladt kicsiny világosságot kioltani törekszik.»*

Hogy a városok mellett a vidéken is elterjedt már a reformáció és hogy a tulzásoktól sem maradt ment, azt mutatják a Hunyad vármegyei Barcsay testvérek, kiknek esete az országgyűlésen is szóvá tétetett. Barcsay Farkas, György és Miklós azt a felháborító cselekvényt követték el, hogy egy feszületet ledöntöttek s aztán szijra kötve, egy gyermek által a folyóhoz vonszoltatták, ott a vízbe dobták, majd kifogva a vízből felvagdalták s mellette ételt főztek. A botrány az 1545. évi szentgyörgynapi országgyűlésen tárgyalatott és felőle az határozatott, hogy a helytartó tartson ebben az ügyben vizsgálatot és ha a vád a vizsgálat során beigazolást nyerne, «a törvény rendes útján» büntettesse meg a tetteseket.

* Frankl i. m. 215., 297. I. Album Oltard. Deutsche Fundgruben N. F. 13. I. Jakab E. Oklevéltár etc. II. 6—7. I. Fekete Mihály, A Kolozsvári ev. ref. főtanoda története. Kolozsvár, 1876. 4—6. I. Haner i. m.

De ezen a tordai országgyűlésen egyébképen és általánosságban is foglalkoztak a rendek a vallás ügyével. A helytartó, a már összehívott tridenti közzsínatra tekintettel, szerette volna legalább a külsőségeket fenntartani. Csakhogy az eszmék terjedésének már nem lehetett útját állani. Élénk és heves vallási viták színtere volt az országgyűlés, hol a vallásról, a képekről, az ételek, azaz a böjt felől tárgyaltak a királyné és fia jelenlétében. Az országgyűlés végzése az első ú. n. innovatiót tiltó törvény, mely később, különböző érdekből, oly gyakran fordul élő az erdélyi törvények között, míg végre az Approbátákba is bevéttetik. Kimondatott, hogy ezután senki se merészeljen valamit újítani a vallás dolgában, se pedig másokat, a városokon kívül, életével, erkölcsével és életmódjával megbotránkoztatni, hanem kiki felebarátai épületére viselje magát. A barátokat és egyházi férfiakat senki se háborgassa, hogy ezek az istentiszteleti szolgálatokat a szokott módon, szabadon végezhessék.*

A törvény határozatlan kifejezései mindenesetre felűnők. A protestantismus egy szóval sincs benne említve s így tiltva sem. A Barcsay testvérek ügye is a rendes bíróságok és nem az egyházi törvényszék elé utasíttatik. A városoknak és vidéknek megkülönböztetése arra mutat, mintha az evangéliumi szellemű újításokat a városokra akarnák korlátozni. Nincs itten szó a statusquo fentartásáról, a mit bizonyít egy százsz emlékirat ama feljegyzése, hogy a vallási vita eredménye az volt, hogy mindeneket a régi szokás szerint kell megtartani.

* Szilágyi S., Erdélyi országgyűlési emlékek I. 217—8. l. Deutsche Fundgruben I., 33. l.

Ugyanerre mutat az ezen év június havában tartott debreczeni részleges országgyűlés is, melyen a lutheránusok ellen üldöző, kemény törvény hozatott* A tordai országgyűlést tehát úgy tekinthetjük, hogy ez az evangéliumi irány határozott eltiltása helyett megelégszik annak korlátozásával, mígnem a közzsinat a reformáció ügyében végleges döntést fog hozni.

Azonban a reformáció már nem sokat törődött az egyetemes zsinattal, sem a külföldön, sem pedig hazánkban. Az eddigi halogatások és a sikertelen unió kísérletek arról tanuskodtak, hogy gyökeres reformokat hiába várnak az egyház vezetőitől. Azért tehát az evangélium hívei be sem várva az egyetemes zsinat megállapodásait, mentek egyenesen kitűzött céljuk felé. Majd fogják ők maguk rendezni az egyházat úgy, a hogy az evangéliumokból tanulták. A tordai se hideg, se meleg határozatokra és a debreczeni fenyegető törvényre két zsinattal feleltek a hazai protestánsok. Ezek az első magyarországi protestáns zsinatok. Az egyik 1545 május 17-én Medgyesén, a másik pedig 1545 október 20-án Erdődön tartott, tehát mindkettő a János Zsigmond ország-részében és mindkettő igen fontos eredménnyel.

A medgyesi zsinatról, mely a tordai országgyűlés után alig három hét múlva tartott, már említettük, hogy ki kezdte az erdélyi róm. kath. egyház szervezeti beosztását, összetörte annak határait s nemzetiségi alapon új egyházi kereteket létesített. Ugyanezt tette az erdői zsinat is, mely Drágfi Gáspár krasznai s középszolnoki főispán birtokán és oltalma alatt folyt le, mely a négy hónappal előbb tartott debreczeni országgyűlés vissz-

* Fraknói V., Magyar országgyűlési emlékek. II. 600. l.

hangja gyanánt, a «lutheránus» névvel szemben felfejti a maga «katholikus» álláspontját és nyíltan kifejti az ágostai hitvallással való egyetértését. De még fontosabb eredménye ennek a zsinatnak az, hogy a gyulafehérvári püspökségnek a tulajdonképeni Erdélyen kívül levő részei szervezkednek benne, elszakadva a gyulafehérvári dioecesisből s megvetve a mai tiszántúli ref. egyházkerület alapját. Tizenkét év múlva, az 1557. évi kolozsvári zsinaton, mint az alsó pannoniai egyházak superintendenciájának képviselői jelennek meg ezen egyházi testület küldöttei, a mikor kitűnik, hogy a gyulafehérvári püspöki megye három protestáns egyházkerületre szakadt; de közös zsinatukban még mindig kifejezésre jut a korábbi összetartozás emléke.*

Jól is tették a protestánsok, hogy nem várokoztak a tridenti közzsínatig. Hiszen az minden egyebet csinált, csak az unió útját nem egyengette. A protestantismus két alap princípiumát elvetette, a hagyományokat a szentírással egyenlő tekintélyűeknek nyilvánította, a vulgátát hiteles fordításul elismerte, a szentírás magyarázásának jogát az egyháznak követelte, a szentségek számát hétben állapította meg stb. Mindez a protestantismussal való minden közösség megtagadását jelentette s nyilvános jeladás volt arra nézve, hogy a róm. katolikusok az evangélikusokkal, mint eretnekekkel bánjanak. Fráter György meg is kezdi az eretnekek szigorú büntetését. Erre az időre esik Kolozsvár megsarczoltatása a biblia fordításért. A nagyváradi egyházfit, ki egy

* Teutsch G. D. i. m. II. 1—2. I. Kiss Áron, A XVI. században tartott magy. ref. zsinatok végzései. Budapest, 1881. 1—16. l.

«szobrot imádó» nőt arczul ütött, a barát megégettette. A nagybányaiakat vallási és politikai okokból súlyosan megbüntette. Batthyány Orbánnak, a reformáció nagy pártfogójának, holttestét a gyulafehérvári székesegyház sirboltjából kivettette és ganéjba temettette el.¹

Csakhogy a reformáció már Erdélyben is tovább jutott, semhogy ilyen eszközökkel meg lehetett volna folyását akadályozni. A szászok nemzeti ügyé tették azt. A magyarok és a székelység nagy része között is általános elfogadásra talált. Sőt megkezdődött még az oláhok reformációja is.² De még a külföldi események is kedveztek a protestantismusra nézve annyiban, hogy a császár haragudott a pápára a tridenti zsinat merev magatartása miatt. És bár a schmalkaldeni háborúban a protestáns rendek leverettek is, távolról sem következett be a tridenti végzések felerőszkolása. Sőt a császár azt óhajtotta, hogy a zsinat kezdje elől munkálkodását, hogy az egyház egysége helyre álljon. Addig is újból maga látott a vallási kérdések ideiglenes rendezéséhez és e végből a birodalmi gyűlést is összehívta 1547 szeptemberére. Ily körülmények között az erdélyi országgyűlés is a statusquo alapjára helyezkedett, kimondván, hogy «a vallás dolgában, mivel rövid idő múlva a keresztényen fejedelmek döntése várható, semmi ne újíttassék, hanem a mint két év előtt megállapított, a vallás ügye abban az állapotban maradjon. A hitszónokoknak

¹ Schwicker H., Cardinal Martinuzzi und die Reformation in Ungarn und Siebenbürgen. Wien, 1867. Schesaeus. Ruinae Pannonicae. Script. rer. Transs. Tom. I. vol. I. 56. I. Teutsch G. D. i. m. II. 236. I. Nádasdy Tamás családi levelezése. 128. I. Verancsics XII. 49. I. T. Tár. 1891. 654., 658. I.

² Wittstock i. m. 59—60. I. v. ö. Hunfalvy P. i. m. II. 329. I.

ne legyen szabad a nekik kijelölt rendes helyről, szónoklás végett, másuva menni.»¹ Az 1548 május havában tartott tordai országgyűlésnek érne határozata egyenesen az «augzburgi interim» előkészületének a hatása alatt kelt, mely interimet még ekkor az erdélyiek nem ismerték ugyan (május 15-én adatott ki), de Izabellának az év elején V. Károlynál Augsburiban járt és a tordai gyűlésre visszatért követei már jelezték, hogy készülöben van.

Bár az «augzburgi interim» a német protestánsokat teljességgel ki nem elégítette, mivel a reformációnak épen alap gondolatait vetette el és csak külsőleg tett engedményeket,² de azért Erdélyben, hol mások voltak a viszonyok, mély hatást gyakorolt. Már 1548 augusztus havában Szebenben, Kolozsvártt és egyebütt is ismerték azt az interimet, melynek tartalma felől legelőször is a Wittenbergbe igyekező Dávid Ferencz tudósította Bécsből honfitársait. Az erdélyiek abból azt látták, hogy a császár a reformációnak nem mindenekben ellensége, sőt a tett engedményekben egyenesen barátja. Ezen gondolat mind jobban megszilárdult s hatása alatt a reformáció itthon odáig jutott, hogy az 1550 junius 22-én tartott tordai országgyűlésen a rendek megengedik az evangélikus vallás gyakorlatát; a mihez kénytelen-kelletlen Fráter György is hozzá adta beleegyezését. Nem ismerjük ugyan e nagyfontosságú törvény eredeti szövegét, de későbbi törvénycikkék idézete szerint, annak tartalma az lehetett, hogy «kiki az Istentől neki adott hit-

¹ Erd. orsz. gyűl. emlékek. I. 238. l.

² Az augsburgi interim főbb tételeit l. Warga Lajos, A ker. egyház történelme. Sárospatak, 1887. II. 102. l. Hogy Dávid F., adott róla Erdélybe hirt, l. Deutsche Fundgruben N. F. 16. l.

ben megmaradjon és egyik vallás a másiktól semmi ürügy alatt se zavartassék.»¹

Az 1550. évet tekinthetjük tehát Erdélyben az evangéliumi hit, az ág. hitv. evangélikus egyház hivatalos és törvényes elismertetése évének. Ezzel Erdély megelőzte Németországot, a reformáció szülőföldét a protestantizmus recepciójában, mivel a fenti határozat a passzai egyezmény előtt két és az augsburgi béke előtt öt évvel keletkezett. Ezen szabadelvűségét Erdély továbbra is megtartotta, mivel később hozott egyik-másik vallásügyi törvénye még századokon át is páratlanul áll Európa történetében.

A tordai végzésnek rögtön meglátszott a hatása. A következő évben már megjelent Kolozsvárt a biblia «első részének», azaz Mózes öt könyvének fordítása Csáki Mihály kanonok költségén, Heltai Gáspár, Gyulai István, Ozorai István és Vizaknai Gergely munkájából. És a mi a reformációnak a magyarok között való nagy elterjedését mutatja: ugyanezen évben látott napvilágot Heltai magyar Agendája is, a magyar nyelvű gyülekezetek számára.² Ezen munkákat a következő években nagy számmal követték mások is, melyek Kolozsvárt jelenvén meg, arról tesznek tanubizonyságot, hogy a mely munkát Honter, Wagner s mások Brassóban a szász reformáció

¹ Erd. orsz. gyűl. emlékek. I. 259. l. Az 1550. juniusi orsz. gyűl. elveszett törvénycikkeire hivatkoznak az 1551. decz. 31-iki és 1555 április 24-iki országgyűlések. U. o. 382—3. l. 539—40. l.

² Szabó Károly, R. M. K., I. 25., 37., 344. sz. a. Hogy a Heltai-féle Agenda első kiadása 1550-ben jelent meg, ezt bizonyítja a fogarasi ref. egyház legrégebb anyakönyvének II. kötetében levő s 1656-ból származó «Ultimus conflictus» cz. kézirati mű, melyben hivatkozás történik erre az Agendára.

érdekében végeztek, Heltai és társai nem kisebb eréllyel igyekeztek a magyar és székely föld reformálására teljesíteni.

Csakhogy míg Fráter György élt, mégis nehezebben mozoghattak a protestánsok. A vallásügyben ő nem igen tisztelte a törvényt, melyet pap létére úgyis másképpen értelmezett, mint a rendek. Alésiusnak Stöckelhez intézett leveléből (1551 közepén) azt olvassuk, hogy «Isten országának veszedelmei nem csökkentek, sőt növekedtek.» A helytartó az 1550. évi törvényeket ideigleneseknek tekintette, a mit mutat az is, hogy midőn a tridenti zsinat 1551-ben újból összehivatott, ezt ő általánosan kihirdette, felszólítván az egyháziakat, hogy ha már személyesen nem lehetnek is jelen a zsinaton, buzgó imádságban kérjék Istent, hogy szent lelkével hassa meg a zsinati atyákat és sugalmazza nekik azt, a mi által visszaadhatják az egyház feldúlt békéjét.* Azonban ő maga már nem sokat tehetett az egyház egységének helyreállítására. Épen ebben az időben vitte keresztül Erdélynek Magyarországgal, Ferdinánd főhatósága alatt való egyesítését, mely szolgálata jutalmául, Castaldó császári vezér 1551 decz. 17-én bérgyilkosok által kivégeztette.

Ferdinánd uralkodása forduló pontot jelent az erdélyi protestantismus történetében. Ezen öt év alatt vált öntudatossá a nemzet lelkében, az eddig csak sejtelemszerűleg élő meggyőződés, hogy a protestantismus befogadása Erdély állami életének alapja. Erdély külön állami léte pedig a magyar nemzeti hagyományoknak s a magyar alkotmányosságuknak nélkülözhetetlen biztosítéka. A vallásügy történelmi fejlődésében is ez a fő mozgató rugó.

* Tört. Tár. 1885. 540. l. Fabritius, Urkundenbuch 233—5. l.

Alig adatott át Erdély Ferdinánd biztosának, Castaldónak: az erdélyi rendek, kik ismerték Ferdinánd vallásos és politikai meggyőződését, szükségesnek látták, hogy a vallás szabad gyakorlata érdekében, Fráter György életében hozott végzést a marosvásárhelyi országgyűlésen ismételjék, kérvén Castaldót, hogy ezen törvényeknek a felség által való megerősítését eszközölje ki. Hogy annál könnyebben czélt érjenek, elítélték a kolozsváriaknak erőszakosságát, kik a barát halála után a Ferencz- és Domokos-rendi szerzeteseket kiűzték városukból. Elrendelték, hogy a kiűzött szerzetesek visszavitessenek. Továbbá kérték, hogy a régóta üresen álló gyulafehérvári püspöki széket is töltsse be a király, sőt ez ügyben külön követet is küldöttek a felséghez. Castaldó bár megígérte közbenjárását, a vallásügyi törvényeket minden megjegyzés vagy ajánlás nélkül terjesztette fel Bécsbe, kivéve a püspöki szék betöltésének ügyét, a mely helyre Medgyes Ferencz generális vikáriust ajánlotta. Azonban az uralkodó egyelőre mitsem válaszolt a marosvásárhelyi végzésekre.*

Ferdinánd király, ki nagy súlyt fektetett Erdély birtokára, minden róm. kath. érzülete daczára sem mert kemény kézzel nyulni a vallási ügyekhez. Az erősebb rendszabályok alkalmazása uralmát veszélyeztette volna. De azért a római egyházat sem hagyta védelem nélkül. Azt a politikát követi itt is, a mit Magyarországon, t. i. hogy megelégszik a római egyház biztosításával és az evangélikusokat nem bántalmazza ugyan, hanem azért erősödésüket lehetőleg gátolni igyekezik. Így Castaldót is meg-

* Az 1551. decz 31-iki vallásügyi törvényre nézve l. a 72. lap. 1. jegyzetet.

dicséri ugyan, a miért Péter deákot és a nagybányai bírót, kik a szerzeteseket a városból kikergették, megbüntette: de egyúttal figyelmezteti, hogy «a mostani körülmények között, a hit dolgában, az alattvalókkal szemben mérsékelten és körültekintéssel járjon el.» Majd mikor 1552-ben Báthory Andrást erdélyi vajdává kinevezi, ennek azt az utasítást adja, hogy a «katholikus vallást minden erejével védelmezze, javaiban tartsa meg, a lutheránus sectát pedig, tehetségéhez képest irtsa ki».*

A király rendeletének megfelelően jártak aztán el az ő megbizottai az erdélyi vallásügyekben. Az erőszakosabb és durvább kitöréseket megtorolták, hanem már a közszellem megnyilatkozásával szemben tehetetlenül állottak. Így p. o. Castaldó hadi készületeinek s Ferdinánd kemény fenyegetésének sikerült reá kényszeríteni a kolozsvári tanácsot, hogy az elűzött barátokat visszavigye s a kihágások megfenyítését megigérje, de mikor 1552-ben két kolozsvári pap «csodálatos módon» meghalt, a tanács Petrovics Péternek volt udvari papját hívta meg, a ki már nemcsak a szerzetesek, hanem még a király ellen is izgatta a népet. Castaldónak már ekkor feltűnt hogy a kolozsváriak a vallásügyben sokkal inkább ellenzékeskednek, mint a többi országrendek, és épen ezért megfélemezésre szükségesnek látta Monostor megerősítését. Csakhogy a katonai készületek sem igen hatottak, mivel a csapatokban igen sok lutheránus volt, még a főtisztek között is. Miksa főherczeg meg is rója Brandeis és gróf Arkó Felix kapitányokat, hogy sem ők, sem katonáik nem tartózkodnak a lutheránus istentiszteleteken

* Tört. Tár. 1891. 654 l. M. Tört. Tár. 1874. XIX. 6. l.

való részvételtől, a mivel «a polgárság és katonaság között nagy botránkozást idéznek elő».*

Ha egyes városok, mint Kolozsvár, a császári helyőrség jelenlétében sem csináltak titkot erős lutheránus érzületükből, mennyivel kevésbé tette ezt az országgyűlés. Az 1552 májusi gyűlés, Tordán, a korábbi végzések megfelelően elrendelte, hogy «az evangélikusok pártfogói mit se cselekedjenek a másik, a pápista rész ellen, hasonlóképen ezek se háborítsák és ne igyekezzenek méltatlanul bántalmazni amazokat; hanem inkább mindenik fél a másik iránt tisztelettel és szelídséggel viseltessék.» Sőt tovább ment az országgyűlés, mikor a Marosvásárhelyt kitört vallásos viszályt, az egyházi vagyon megosztásával és az új vallás hívei polgári viszonyainak szabályozásával rendezte is.

Ugyanis Marosvásárhelyt a városi tanácsban a róm. katolikusok voltak túlsúlyban és a városi bíró az evangélikus lelkészt kiűldözte, igehirdetésre helyet nem adott, az evangélikusoknak a templomba való temetkezést nem engedte meg, őket a városi tanácsból kilökték, a zárdákhoz való adakozásra kényszerítették, az evangélikus istentiszteleten való részvétel miatt a czéhülésekről elmaradt tagokat a czéhbirák megbüntették. Mindezen bántalmazások miatt az evangélikusok, bizakodva a törvényben és a rendek többségének vallásos érzületében, panaszt emeltek az országgyűlés előtt. A rendek határozata csakugyan kedvező volt az evangélikusokra. A városi tanács utasított, hogy a szent Erzsébet kápolnát az evangélikusoknak adják át; oltárigazgatójának hajlékát, mely most idegen kézen van, adják vissza a kápolnához,

* Tört. Tár. 1891. Castaldó levelezése.

csak hogy a jogos birtokosok igényét az evangélikusok elégítsék ki és azután lelkészüket oda szállásolhatják. Ezen rendelet végrehajtásának eligazítására Andrászi Márton és Daczó Pál országos biztosokul kiküldettek. A továbbiakban kimondották, hogy az evangélikus vallás a polgári és politikai jogok gyakorlásában akadályul nem szolgál, hogy a temetkezési helyek használata a városi polgároknak, valláskülönbség nélkül meg van engedve; — hogy vallásával ellenkező szertartásokra senki nem kényszeríthető és hogy a vallásos cselekvények végzése miatt elmulasztott tanács- és czéhülések után bírság ki nem róható.*

Bár Castaldó jónak látta ezen utóbbi végzéseket a király elé fel nem küldeni, de azért azok foganatba vétettek. Igen fontos határozatok ezek, és megérdemlik, hogy a bennök megnyilatkozó szabadelvű felfogásért, mint különösen tárgyi tartalmukért is figyelemre méltassuk. Egy konkrét esetre vonatkoznak ugyan, de annál teljesebb világossággal tárják szemünk elé, hogy az erdélyi törvényhozás, mindjárt eleinte, miképen értelmezte a nagy általánosságban kimondott szabad vallásgyakorlatot. Oly elvek vannak itt, a reformáció küszöbén, lefektetve, a melyeknek teljes érvényre emelése csak a XIX. században következett be, sőt a melyek Európa némely államaiban még máig is ismeretlenek. Ezekben láthatjuk a későbbi erdélyi egyházpolitika alap jellemvonásait és pedig oly tisztaságban, a minőben utóbb sem jelentkeztek mindenkor. Mint kiváló fontosságú rendelkezést, ki kell emelnünk a vallási és polgári élet elkülönítését, a lelkiismereti szabadság értelmezését és még egy vonást,

* Erd. orsz. gyül. emlékek. I. 411. l.

a mi az egyházi életbe gyakorlatilag és anyagi szempontból vágott bele, t. i. hogy ha a régi egyháznak vannak feles számú egyházi épületei, ebből az újnak át kell ugyan engednie, de a lelkész ellátására és az istentisztelet fentartására szolgáló alapok, s jövedelmek a régi egyháznál maradnak, az új egyház pedig maga gondoskodik a maga szükségleteiről. Természetesen ezt is csak úgy értelmezheték, ha a régi egyház népesebb, mint az új. Azaz már itten meg van az erdélyi egyházjognak egy sajátos alkotása: «a maior pars», azaz a többség jogának az érvényesülése. Mindezt benn értik a vallás szabad gyakorlatának általános kifejezése alatt.

Az országgyűlések által már több ízben biztosított szabad vallásgyakorlat végső következménye, az evangélikus egyházi szervezet végleges megalakulása és a róm. kath. püspöki joghatóság (ius dioecesanum) lerázása és külön protestáns egyházi joghatóság felállítása volt még csupán hátra, hogy a reformáció nagy műve teljesen befejeztessék. Miképen a róm. kath. püspöki megye területi viszonyainak a felforgatását, úgy a püspöki joghatóság lerázását is a szászok kezdték meg előbb. Az első lépést erre azzal tették meg, hogy Wiener Pál, volt laibachi kanonokot, ki evangélikus hite miatt üldöztetve, Erdélybe menekült és szebeni plébánussá lett, superintendenssé választották 1552-ben. Az új superintendens a külön evangélikus egyházi joghatóság igazolását azzal kezdte, hogy 1553 márcz. 22-én evangélikus lelképásztorokat avatott fel. De működését nem folytathatta sokáig, mivel az 1554. évi pestis (aug. 16) elragadta.

Midőn Wiener Pál evang. superintendenssé választott, a róm. kath. püspöki szék Erdélyben még mindig üresen állott. De ugyanezen évben Ferdinánd Bornemisza

Pál, volt veszprémi püspök kinevezésével azt betöltötte, s az új püspök 1553-ban meg is érkezett Erdélybe, hol fontos egyházi és politikai missió várakozott reá. A szász világiak érezve a veszedelmet, mely Wiener halála után, a római katolikus püspök közelsége miatt, az új egyházat fenyegette, 1554 végén és 1555 elején tartott egyetemes gyűlésükből ismételten és sürgetve hívták fel a káptalanok dékánjait, hogy superintendens választásáról gondoskodjanak. A papság bátorság-hiányán, vagy egyéb okon mulott-e: nem bizonyos, de a superintendensi állás egészen 1557 elejéig betöltetlenül maradt.¹

Pedig Bornemisza püspök épen nem mutatkozott valami veszedelmes ellenfélnek és a mellett a Báthory András lemondásával megüresedett vajdai székre kinevezett két egyén egyike, Kendy Ferencz, erős protestáns volt, ki ezen meggyőződésével szinte tüntetett is. Az utóbbi, midőn Báthory András hivatalába beiktatta s az esküt tőle bevette, «nem akarta szent Pétert és Pált tanubizonyoságu hívni; azt sem fogadta, hogy a lutheránusokat üldözni fogja — mint ezt az eskü szövege tartalmazta, — hanem arra tett fogadást, hogy ő az igaz, szent és az apostolok által hátrahagyott vallást fogja védelmezni».²

Azért Bornemisza jelenléte még sem maradt minden hatás nélkül. 1554. évi megyesi országgyűlésnek határozatán, mely a török ellen hadfelülést rendelt el, a valósi vonatkozású részekben megérik egy kis visszaesés. «Ámbár a keresztyén hit csak egy, — úgymint a tör-

¹ Teutsch G. D. Urkundenbuch. I. 72. I. Archiv III. 356. I. Wiener működéséről szól Sieglér; I. a jegyzetet a 83. lapon.

² Pray: Epistolae procerum Regni Hungariae. Posonii, 1806. II. 346. I.

vény — mégis minthogy az ország lakosai úgy a szer-tartásokra, valamint a szentségek kiszolgáltatására nézve is eltérnek egymástól; rendeltetett, hogy míg táborban lesznek, minden résznek saját papjai és prédikátorai legyenek.»* A hitegység emlegetése és a tábori prédikátor hangoztatása, arra mutatnak, hogy a püspököt lehetőleg kimélni kívánják, habár igazaikból semmit nem engednek is.

A törökvész elültével Bornemisza püspök egyházme-gyéje számára megyei zsinatot hirdetett, a melyre elő akarván készíteni a papságot, egyik körlevelében poenitentia tartásra hívta fel őket, a másikban pedig a zsinatnak célját jelöli meg, hogy t. i. az erdélyi részekben is felbomlott hitegység és egyházi jórend helyreállítsák. Leveleiben nem a leghízalgóbban beszél az evangélikusokról, kiket «hitvány es hitszegő fiaknak, profán és szö-kevény embereknek» nevez és mindenféle, a szentírásból vett gonosz jelzőkkel illet. A méltó választ felhívására meg is kapta az evangélikus részről. A beszterczei káptalan válasziratából látjuk, hogy támadásait erélyesen visszautasították és férfiasan kijelentették, hogy a mi az erdélyi egyházak kormányzatát és külső viszonyait illeti, nem is térnek el semmiben a püspöktől, hanem csak némely dogmákra nézve, a melyek a keresztyén vallásban épen vita alatt vannak. Visszautasítják az eretnecség-vádját és hivatkoznak arra, hogy hitvallásukat, a «Liber Reformationis»-ban a püspök is megolvashatja. Hitval-lásuk pedig a szentírással megegyező dolgokat foglal magában, melyeknek hirdetését Izabella királyné is megengedte, sőt Fráter György váradi püspök sem akadá-

* Erd. orsz. gyül. emlékek. I. 527. l.

lyozta. Hivatkoznak az ágostai hitvallásra, valamint a szászországi hittudósok 1551. évi hitvallási iratára. Elismerik a püspököt a lelkiekben felebvalójuknak és kéri, hogy felfejtett álláspontjuktól helyeslését ne vonja még.¹

Vajjon csak a besztercei káptalantól kapott-e Bornemisza püspök ilyen feleletet: vajjon megtartatott-e a megyei zsinat és minő eredménnyel; azt nem tudjuk megmondani. De mindenesetre jellemző a helyzetre nézve, hogy az 1555 ápril. 14-iki marosvásárhelyi országgyűlés arra kötelezi a «lutheránus plébánusokat», hogy ha a fehérvári vikárius levelével, valamely végrehajtásra, bárkitől is megkerestetnek, tartozzanak minden ügyben — a vallásügyet kivéve, — a végrehajtást fogatosítani.» Ezen rendelkezés mindenesetre nagy vívmány a püspökre, ha úgy tekintjük, hogy a római egyház iurisdictionja az evangélikus lelkészek felett fentartatik. Azonban ennek már maga, a törvényben megteett kivétel is ellene mond. És ebben a határozatban alig lehet egyebet látnunk, mint a káptalannak, mint hiteles helynek eljárása, működése sikerét biztosító intézkedést. Hiszen ugyanezen országgyűlés harmadik cikkelye a vallási viszályokat nem a szent székhez, hanem a vajdai szék elé utalja. De a továbbiakban már ott látjuk Ferdinánd magyarországi egyházpolitikájának az átültetését, midőn a fehérvári székesegyház jövedelmeinek a visszaadása rendeltetik, a tizedbeli perek pedig, a világi hatóságok egyenes eltiltásával, a káptalan, illetőleg a vikárius ítélőszéke elé utasítatnak.²

Hogy a marosvásárhelyi határozat nem jelentette a

¹ Archiv. Neue Folge. II. 376—88. I.

² Erd. orsz. gyűl. emlékek I. 539—40. I.

kortársak szemében, a püspöki joghatóságnak az evangélikusok felett való meghagyását, ezt nyilván mutatja a széki zsinat, melyet az 1555 év vége felé Stankar Ferencz ellen tartottak az evangélikusok. Eddig az ideig csak a százokról tudtuk, hogy külön s önálló szervezetet alkottak. De már ezen a széki zsinaton a magyar gyülekezeteket is egy, a római egyháztól elszakadt, külön testbe látjuk tömörülve. A zsinat rendes superintendens elnöklete alatt folyt le, kiről azonban egyebet nem jeleznek forrásaink, csak annyit, hogy korábban szerzetes volt és neve Tamás. Ennek a zsinatnak helye, mely Belső-Szolnok vármegyében feküdt, valamint az ugyanezen Stankar-féle ügyben ugyanazon évben tartott óvárii zsinattal való összefüggése, arra mutatnak, hogy a zsinaton a gyulafehérvári egyházmegyének, a Meszesen innen és túl fekvő magyar gyülekezetei voltak képviselve és így elnöke, Tamás, az erdélyi magyar evangélikus egyháznak a superintendense, míg a püspöki megyének a Meszesen túl fekvő részében, ugyanez idő alatt Károlyi Sebestyén volt a superintendens. A széki zsinatról fennmaradt sovány történelmi emlékek igen becses adatokat nyújtanak tehát a gyulafehérvári püspöki megye szétfoslásáról, mert azokból nyilvánvaló, hogy az ezen megyéből kialakult három evangélikus kerület már fenállott, zsinatokat tartott, tehát működött már akkor, midőn a püspök még ki nem utasított, a püspöki, káptalani és szerzetes jószágok még nem szekularizáltattak, mikor a megyének élén Bornemisza Pál rendes püspök állott.*

* Dávid Ferencz: *Dialysis scripti Stancari contra primum articulum synodi Szekiensis*. Kolozsvár, 1555. R. M. K. II. 65. sz. Teutsch G. D. *Urkundenbuch*. II. 240. I. — Hogy Tamás az er-

Mikor a széki zsinat apologiája, — Dávid Ferencznek Stankar ellen írott «Dialysis»-e, — az 1555. év végén megjelent, Ferdinánd erdélyi uralmának napjai már megvoltak számlálva. A december 23-iki vásárhelyi országgyűlés felhívja Ferdinándot, hogy ha nem tudja az erdélyieket megvédelmezni a töröktől, ki Izabellának és fiának visszahozatalát sürgeti, akkor oldja fel őket a letett hűségi eskü alól. Egy hónap mulva már elhatározza az ország, hogy Izabellát és János Zsigmondot visszahívja és míg bejönnek, Petrovics Pétert, a fejedelem rokonát, megbízza az ország ügyeinek vezetésével. Alig telik el további hat hét, midőn a Munkácsról bejött Petrovics elnöklete alatt tartott szászsebesi tábori gyűlés (márcz. 8) felszólítja Dobó vajdát és Bornemisza püspököt, hogy vagy térjenek «a király fia» hűségére, vagy hagyják el az országot. Az országgyűlés a püspökség tizedeit lefoglalja és a helytartó kezeihez rendeli. Ugyanezt határozza a váradi püspök tizedeiről, ha csak ő is János Zsigmond hűségére nem esküszik.*

A szászsebesi végzés első tekintetre is mutatja, hogy a római katolikus püspökségnek Erdélyben most már vége van. Megyéjét az evangélikusok már korábban feldarabolták, szétszaggatták. Hívei már alig voltak; csak

délyi magyar egyház püspöke volt: igazolják Dávid Ferencz és Schesaeus. Stankár Ferenczről és erdélyi szerepléséről lásd Jakab Elek. Dávid Ferencz emléke. 17—26. I. Siegler Chronológiája. Bél Mátyás, Adparatus ad Historiam Hung. Dec. I. Monum II. Posonii, 1735. cz. művében; Allgemeine deutsche Biographie «Stancarus» alatt; Archiv N. F. XVII. 98—99. I. Szabó-Hellebrandt R. M. K. III. 432. sz. Szólnak róla a különböző szász emlékiratok és a későbbi történészek is.

* Erd. orsz. gyűl. emlékek. I. 475., 478., 571—3. I.

a székelység egy része volt még római katolikus. De még meg volt beneficiuma, tehát meg volt officiuma is. A püspöki javadalom lefoglalása a püspöki hivatal megszünését vonta maga után. A kánonjog műve volt ez, mely rendes püspököt nem ismer püspöki javadalom nélkül és a mely ettől fogva 160 esztendőn keresztül Erdélyt «a hitetlenek vidékére» (in partibus infidelium) számúzta. A római katolikus püspökségnek és vele a római egyháznak Erdélyben megszűnése azonban Erdély önállóságának elengedhetetlen feltétele volt és így a kánonjog említett szabályzata segítségére volt az erdélyi független fejedelemség megalakulásának s megszilárdulásának.

Ha visszatekintünk azokra a politikai eseményekre, melyek a kettős királyválasztástól egészen 1556-ig lefolytak, azt fogjuk találni, hogy ekkor rakta le a nemzet a maga jövődjé szabadjáratának, a végegyezésstől való megmenekülésének alapjait. Ezalatt az idő alatt összpontosultak a nemzeti hagyományok az alkotmányosság és függetlenségnek eszméi a János király birtokrészében, az ország keleti felén és ez alatt léptek ezek a hagyományok és nemzeti drága kincsek szoros összeköttetésbe a protestáns szellem eredményeivel, a lelkiismereti szabadsággal, az egyéniség elvével, a nemzeti művelődési elemek hatályos felkarolásával. De másfelől ugyanezen időben központosulnak az állami élet alaki vonásai a másik táborban, hol a róm. katolicizmussal kerülnek egy és ugyanazon érdekcsoport hálózatába, mely érdekcsoport főbb vonásai: a magyar királyság eszméjének fentartása, területi megvalósítása, abszolút monarchiába szervezése és az ország rekatholizálása. Bár a két irány nem ragadta is magával a két országrész minden elemeit, de azért az

uralkodó jellemvonást mégis ők képezték és egyik előbb, a másik később uralomra is jutott. A két irány kölcsönhatása és egymást felváltó uralma biztosította, hogy «megfogyva bár, de törve nem, él nemzet e hazán».

Erdély, bár János király országrészének eleitől fogva törzsalkotó részét képezte, a nemzeti hagyományok letéményesévé csak azután lett, mikor Budát Szulimán elfoglalván, Izabellát Erdélybe küldötte. János király fiával, Fráter Györggyel, Werböczy Istvánnal, Török Bálinttal s társaikkal együtt költözött az ide. De Buda veszése és János király végrendelete egyúttal Erdély önálló állami léte felé egyengették az útát. Az önfentartási ösztön is arra utalta ezt az országrészt, hogy ne kösse sorsát ahhoz a hatalomhoz, melynek csak venni van ereje, de adni nincs. A mint az 1542. évi alkotmányt Fráter György az erdélyi rendekkel megállapította, Erdélynek az anyaországtól való eltávolodása rohamos léptekben haladt előre. A János király korában már szélénben elterjedt protestantizmus nagy mértékben segített ezen különválásban. De viszont Erdélynek ez a helyzete a protestantizmus ügyét vitte előbbre. Íme, azt látjuk, hogy 1542-től fogva (Statileo meghalt 1542 ápril. 18.) a gyulafehérvári püspöki szék betöltetlenül áll egészen Bornemisza Pál bejöveteléig. A püspök nemléte a protestantizmusnak kedvez. De kedvez az államnak is, mely a székiüresedést arra használja fel, hogy a püspöki jövedelmekkel és jószágokkal szaporítsa a fejedelmi kincstár forrásait, mivel az ekkori erdélyi csekély adózás nem adott elegendő pénzt az állami önállóság biztosítására szolgáló eszközök fentartására.

A két országrész különállása azonban az ezen idő legnagyobb magyar diplomatájának és politikusának sze-

mében egy jelentőségű volt az egész ország elpusztulásával. Ő a közvetlen közelből nem láthatta, épen úgy, mint az elfogultság még ma sem akarja látni, hogy ezt a különállást és külön szervezkedést nem széthúzó pártoskodás, vagy családi érdek, hanem a kényszerítő szükség teremtette meg, mint olyan utat és módot, a melyen egyedül volt lehetséges kikerülni az ország és a nemzet végpusztulását. És mert ezt nem látta: a hazájáért rajongó lélek azért adta Ferdinánd kezébe Erdélyt és a magyar koronát, mely alatt a két hazarész egyesüljön.

Ferdinánd öt évi uralma elegendő bizonyítékát szolgáltatotta, hogy az egyesítés célját eltévesztette, sőt igen alkalmas arra, hogy Erdélyt is a török kezébe juttassa, a mikor aztán egész Magyarország örökre elveszett. De bizonyítékát nyújtotta annak is, — a mit különösen a habsburgi befolyástól még eddig teljesen menten maradt nemzeti szellem érzett meg a legfinomabban, — hogy a Ferdinánd családjával Magyarországra jött fejedelmi törekvések, a legélesebb ellentétben vannak a magyar állami élet anyagi tartalmával, az alkotmányával és a nemzeti jellemmel. Nem kerülte el a figyelmet az sem, hogy Ferdinánd hatalmi célzatai és a róm. kath. egyház törekvései mennyire egy nyomon járnak, mily mértékben segítik, támogatják egymást és mennyire ellenségei úgy a szellemi, a lelkiismereti szabadságnak, mint az állam és közintézmények szabadságának is. Ez a körülmény idegenítette el a szászokat Ferdinándtól, a kik pedig eleinte erős hívei voltak neki, mint németnek.

A mint Ferdinánd veszélylyel fenyegette a Fráter György által megerősített erdélyi alkotmányt, épen úgy veszélyeztette Bornemisza Pál is a Fráter György alatt kivívott lelkiismereti szabadságot. A kettő együtt, kar-

öltve járt s közös céljuk Erdélynek a Habsburgi ház fenhatósága alatt tartása volt, a mi pedig már nemcsak az alkotmányt és lelkiismereti szabadságot, hanem az állami és nemzeti létet is a végveszedelem felé sodorta. Így Erdélynek élete egyenesen megkövetelte, hogy a mikor a Habsburgi ház fenhatósága alól kilép, hogy önállóságát biztosítsa, egyszersmind rázza le a róm. katholicismus igáját is. Más oldalról az önállóság fentartása nagy terheket rakván az állam nyakára, ennek elhordozhatása végett önként kínálkozott jövedelmi forrás gyanánt a püspökség javadalma, mely már eddig is, közel 10 éven át szolgált e célra; továbbá a káptalanok, konventek és szerzetek jószágai, melyeknek haszonélvezői részint a püspökséggel való összefüggésüknél fogva, részint az ország lakossága többségének ellentétes gondolkozása következtében úgy sem maradhattak meg az állam kebelében. — Tehát Erdélyben a szekularizáció és a róm. kath. egyháznak összeromlása nem a protestáns felekezeti elfogultságnak, hanem egyenesen Erdély önállóságának, független fejedelemséggé alakulásának volt a következménye. És pedig nemcsak szükségképeni következmény az, hanem egyúttal, — tekintve azt a szerepet, melyet a független Erdély hazánk, nemzetünk történetében betöltött, — olyan alapkődarab, a mely hazánk jövő nagyságának fundamentumában volt elhelyezve. Hogy az akkori viszonyok között másképen meg nem valósulhatott ez a szekularizáció, csak a róm. katholicismus összeomlása és a protestantismus diadalmaskodása mellett: az magától értetődik. Csakhogy ha a protestantismus érdekeit nagyban előmozdította is a római kath. egyházi szervezetnek rombadöntése, de viszont egész Erdélynek és a magyar nemzetnek legfőbb életérdeke

hozta azt magával, hogy a protestantismus itt ne csak uralkodjék, de Erdély határozottan protestáns állammá legyen.

Az átalakulás a szivekben már nagyrészen megtörtént, de a külsőségek félretételét sok helyen gátolta az eddig szereplő kormány. Most, a szászsebesi országgyűlésen, Petrovics Péter vette kezeibe a kormányzást a királyné és fia visszatértéig és benne olyan férfi került az állam élére, ki teljesen protestáns volt. Nemcsak protestáns, hanem a róm. katholicismusnak határozott ellensége. Az unio előtt Fráter György politikájának ellenzője és személyének ellensége volt. A barátban és püspökben, kit szívéből gyűlölt, meggyűlölte azt az egyházat is, melynek az szolgálatában állott. Ezen indulat vezette a szászsebesi gyűlésen és később is, midőn Izabella visszatérte előtt össze akarta rombolni az erdélyi róm. kath. egyházat, hogy a királyné bevégzett tényekkel álljon szemben. Jelleme, szenvedélye, melyeket régi keserű tapasztalatok erősítettek, nem is engedték, hogy a békés átalakítások útjára lépjen és az erőszakot mellőzze. Különbösen egyéni vallásos meggyőződése is a radikális irányba terelte eljárását, minthogy már régebb idő óta Kálmáncsehi és Stankár befolyása alatt állott.*

Alig hagyta oda a szászsebesi gyűlést, Kolozsvárra sietett, hol a piaczi nagy templomban összeromboltatta azt az oltárt, a melynél Izabella a fia lemondását, az erdélyiek pedig Ferdinánd iránti hódolatukat esküvel

* Petrovics és Stankar összeköttetését a 83. lapon levő jegyzetben említett források igazolják, sőt 1549-ig vissza viszik. Kálmáncsehit Szegei Gergely, az énekköltő, a Petrovics «püspökének» nevezi. Epistola ad ill. ac magn. D. D. Petrum Petrouitit. Wittenberg, 1557. R. M. K. III. 444. sz.

erősítették meg. Politikai és vallásos meggyőződésének közös eredménye volt e tett, mely mintegy jeladás számba jött. Példája által bátorítatva, a városi lakosok zavarogva törtek a Ferencz- és Domokos-rendi barátok zárdájára és a szerzeteseket a városból (márcz. 15.) kikergették. Ezen bevezetés után a tanács is megkezdette a külső átalakítást és már másnap az összes templomokból eltávolította a felesleges oltárokat, csak egyet-egyet hagyván meg, a mennyit t. i. az evangélikus istentisztelet is igényelt. Ugyanezen időbe esik a gyulafehérvári káptalan épületének összerombolása, lakóinak elűzése. Hogy ezek a példák az egész országban követésre találtak, azt nagy valószínűséggel állíthatjuk, bár iratos adataink hiányoznak is. A rohamos és romboló átalakítás lélektanilag is érthető, természetes következménye volt annak, hogy eddig a reformáció rendes folyamát erőszakos eszközökkel visszatartották. Az idővel csak a feszültség növekedett és mikor a mesterségesen emelt gát ellentálló ereje megTört. elemi erővel rohant azon keresztül az eddig visszatartott áradat, összetörve, elseperve mindent, a mit útjában talált. Bizonyára nagyobb erővel és több pusztítással haladt előre, mintsem kívánatos lett volna, de ezért a felelősség legnagyobb mértékben azokat terheli, kik szabad és csendes lefolyását mesterségesen megakasztották.*

A mit a közhangulat a szenvedély pillanatában végrehajtott, azt a következő országgyűlések siettek szentesítéssel ellátni. Az 1556. évi április 26—27. napjain tartott országgyűlés a szászsebesi határozatot, mely még csak a püspöki tizedek lefoglalásáról szól, az összes egyházi

* Deutsche Fundgruben I. 23. I. Chronicon Fuchsio etc. I. 60. I.

javak szekularizációjává bővíti ki, fenhagyván a királyné számára, hogy azon javaknak egyházi és iskolai czélokra való rendelése iránt tetszése szerint intézkedjék. A novemberi országgyűlés már meg is jelöli az irányt, amelyben a rendek a királyné intézkedését szívesen látnák, midőn azt határozták, hogy Kolozsváron és Marosvásárhelyt a zárdák iskolákká alakíttassanak. Ez döntött végleg a káptalanok sorsa felett is, midőn azoknak, mint hiteles helyeknek, de nem egyházi intézményeknek, fentartását kimondotta.¹

Mikor Izabella Erdélybe visszatért, a római egyháznak már csak romjait találta itt. Bizonyára nem szívesen látta ezt, mert bár jellemének erkölcsi komolysága nem állott is a kritikán felül, de azért az a vallás, a melyben felnőtt, a melynek atyja is olyan erős támasza volt, nem volt előtte közönyös dolog. Ebben kívánta fiát is felnevelni, a kinek oldalán egy kitünő tudós szerzetes teljesítette a nevelői tisztet, hogy buzgó, hithű róm. katholikussá legyen, a mint illik is egy olyan királyfihoz, a ki családi szerződéseknél fogva, arra bir kilátással, hogy a hatalmas, a világbíró Habsburgok családjába fog nőszülni. Az említett szerzetesnek, Novicampianusnak is volt bizonyára hatása a királynéra és ennek tulajdoníthatjuk, hogy a fehérvári káptalan lerombolásáért nagy haragra gyuladt, hogy a további rombolásokat betiltotta és a szekularizációba nem akart beleegyezni. De midőn az utóbbi úgyról megtudta, hogy a szekularizáció nélkül kincstára ugyancsak üresen fog állni: mégis szívesebben vette a maga hasznára igénybe az egyházi jószágokat, mintsem hogy «kövér barátok» táplálására bocsássa azokat vissza.²

¹ Erd. orsz. gyűl. emlékek. I. 577. l.

² Pray. i. m. III. 111. l. Novicampianus: Apologia Alberti

A római egyháznak egyetlen-egy intézménye volt a minnek a megszüntetése komolyabb megfontolást igényelt t. i. a káptalan. Tulajdonképen csak egy káptalan volt Erdélyben, t. i. Gyulaféhevárt, a székesegyház mellett, de az erdélyiek a kolozsmonostori konventet is káptalanoknak hívták. Hiteles helyek voltak ezek, a melyek nélkül az akkori viszonyok között élni sem tudtak az emberek. A magánjogi viszonyok és a magyar ember előtt olyan fontos perjog, lépten-nyomon reászorultak a káptalanokra, melyek a hiteles oklevelek szerkesztésére kiváltsággal bírtak, az ilyen leveleket, azok hiteles másolatait őrizték, a perbeli cselekvényeknél idézést, tanukihallgatást, eskübevételt, helyszíni szemlét stb. teljesítették. A káptalanokra nagy szükség volt. De már a kanonokat és barátokat sehogy sem szerették. Csakhogy belátták és tudták azt is, hogy a káptalanoknál, ebből a szempontból, nem a pap, hanem a hiteles pecsét a fontos dolog és így jöttek arra, hogy «világi káptalanokat» állítsanak a gyulaféhevári és monostori hiteles helyek élére. Az 1557-iki februáriusi gyulaféhevári országgyűlés végre is hajtotta ezt és a hiteles helyeket egyházi intézményből országosakká változtatta, az állami kincstárból rendelvén a «káptalanoknak» fizetést.*

Ekkorra már a szekularizáció ügye is teljesen el volt intézve. A királyné birtokba vette a lefoglalt egyházi javakat, sőt részben eleget tett az országrendek által az 1556. (ápril) kolozsvári országgyűlésen kifejezett ama

Novicampiani pro catholica fide et doctrina de veritate corporis Christi in Eucharistia, de caeterisque sacramentis... in Transsylvania Thordae in comitiis anno a Christo nato M. D. L. v. i. i. oblato. Craccoviae, 1559.

* Erd. orsz. gyűl. emlékek. II. 65., 74—5. l.

kivánságnak is, hogy az egyszer Isten dicsőségére szentelt javak, jövőre is erre a célra fordíttassanak. A kolozsvári és marosvásárhelyi zárdákat, melyek a kincstárra szálltak volt, iskolai célokra rendelte. Sőt ugyanezt tette a váradi «mindszentek» zárdájával is. A kolozsvári iskola számára évi 100 forint segélyt állapított meg és ígéretet tett a vásárhelyi iskola segélyezése iránt is. Az egyszerű papoknak, a falusi és városi plébánosoknak meghagyta haszonélvezetükben azt a dézmarészletet, melyet korábban is élveztek volt a püspöki tizedből. Tehát a lefoglalt egyházi vagyon felett a kincstár és az új egyház megosztott. Az utóbbi kapta azt, a mit a plébánosok eddig is élveztek, ellenben a kincstárra háramlott a püspök, a káptalan és a szerzetesrendek vagyona. Csakhogy ebből a részből, a mint már Izabella is megkezdte, a többi fejedelmek pedig folytatták, tekintélyes adományok jutottak a tanügyi célokra és a szegényebb egyházközségek felsegélésére is.*

Még csak a szabad vallásgyakorlat ünnepélyes biztosításának a kimondása volt hátra, hogy az átalakítás műve befejeztessék. Igaz ugyan, hogy ez már korábban is megállapított, de alkotmányunk természete hozza magával, hogy sarkalatos állami jogainkat minden trónra lépő fejedelem törvénnyel, illetőleg hitlevéllel újból megerősítse. Különben is Ferdinánd rövid uralma alkalmas volt arra, hogy ezen fontos alkotmányi kérdésben nézeteltérésekre szolgáltasson alapot. És bár Izabella, mindjárt visszatérése után, «mikor a vallásügyről tárgyaltak, az országrendek kérésére megengedte, hogy kiki azt a felekezetet kövesse, a melyet akar»: de olyan, és

* U. o. 79. l.

pedig a királyné által megerősített törvény, mely ezt határozottan kimondja, még nem létezett. Ezért a rendek szükségesnek tartották, hogy erről is gondoskodjanak. Ez a királyné beleegyezésével, az 1557. évi június első napjaiban Tordán tartott országgyűlésen meg is történt.

Mi és felséges fiunk — így szólt a törvény — az ország uri rendeinek alázatos könyörgésére megengedtük, hogy kiki azt a hitet vallja, a melyet akar, régi vagy új szer-tartásokkal, megengedvén azt is, hogy a hit dolgában az ő ítéletük szerint az történjék, a mi nekik tetszik; mindazonáltal bármelyik félnek sérelme nélkül, nehogy az új vallás követői a régi hitet sértegensék, vagy ennek követőit jogtalanságokkal illessék.*

Ez a vallásügyi törvény, melyet úgy is szoktak fel-fogni, mintha a teljes, az általános vallásszabadságot foglalná magában, tulajdonképen csak az ágostai hit-vallású evangélikus vallás befogadását mondja ki, a mit már az 1550. évi tordai országgyűlés is megtett volt. Azonban a két törvény között lényeges eltérés van. Az első tordai vallásügyi törvény még az evangélikusokat védelmezi a római katolikusok ellen. Most pedig már megfordítva áll a dolog. A római egyházi szervezet, a szekularizáció és a hitjavítás elterjedése következtében, úgyszólván: szétfoslott. Már nincs «római katolikus egyház», hanem csak «a régi hitnek követői» vannak. Fontos különbség még az is, hogy míg 1550-ben csak egyes evangélikusokról van szó, most már az Erdély területén lakó evangélikusok egyházakba vannak szervezve. Az országgyűlés a továbbiakban nemcsak a vallás szabadságát, hanem az egyházak önállóságát, nem-

* U. o. 78. l.

zeti zsinat tartására való jogosultságát is elismeri, sőt ilyen zsinat tartása ügyében, mint országos közügyben, rendelkezik is.

A most elmondottakon kívül még több nevezetes vonás van ebben a törvényben, a melyeknek kifejtésére később vissza kell térnünk. De a részleteken kívül van egy egyetemes tulajdonsága, melyet már itt kiemelünk. Az állami souverainitásnak egy új, eddig teljesen ismeretlen teljessége áramlik ki abból, egy olyan teljesség, a minővel ma is kizárólag csak a protestáns államok bírnak. Az ezen törvényben megnyilatkozó «ius reformandi» és az ezzel összefüggésben álló összes intézkedések, a független, az önálló államnak olyan eszményét tárják szemeink elé, a melynek teljességgel nincsenek ügyei, nincsenek viszonylatai, a mikből kifolyólag a haza és polgárai közé bármilyen idegen befolyásnak alkalmat nyílhatnék a beavatkozásra. Az ágostai hitvallású evangélikusok egyházának befogadása elmetszette Erdélynek Rómától való függését, elmetszette a habsburgi házból származó uralkodók ama törekvéseinek szálait, melyekkel Erdélyt abszolút fenhatóságuk alá akarták vonni; megteremtette Erdély önállóságának ethikai s részben jogi természetű alapját, mely mindaddig hatékony maradt ebben az irányban, valameddig Erdély önállóságára magyar nemzeti és állami szempontból feltétlenül szükség volt.

A teljesen souverain állam eszménye és a független Erdély alapja van tehát abban a tordai törvénycikkben befoglalva. És ha már most az ekkor befogadott vallásos irányzatnak, a protestantismusnak, feltétlenül nemzeti karakterét is figyelembe vesszük: egy felséges távlat eszményi körvonalai tárulnak fel szemeink előtt. Az az ideál, mely ma is minden magyarnak legfőbb óhajta tárgya: a

magyar nemzeti állam, ott áll előttünk kicsinyben, a bércezes kis haza határain belül. És most vessünk csak egy futólagos pillantást előre hazánk történetének következő századára: vajjon nem azt látjuk-e hogy a kis Erdély mily fáradhatlanul munkálkodik, hogy a nagy Magyarországot is azzá tegye, a mi ő maga, — magyar nemzeti állammá. Hazánk politikai helyzete, a korszellem sajátos államjogi és politikai felfogása, a társadalmi viszonyok és más egyéb tényezők meggátolták abban, hogy munkája teljes sikert arasson. De az eszmény, melyért küzdött, a mi eszményünk is. Még mi is küzdünk érte. És hogy küzdenünk kell: ennek oka ama kötelek fenállása és ereje, melyektől Erdély az 1557. évi tordai országgyűlésen magát megszabadította. Nemzeti állam csak ott lehetséges, hol a honpolgárok, a legkisebttől a legnagyobbig, összes anyagi és szellemi érdekeik kielégítését a nemzet határain belül feltalálhatják, összes anyagi és szellemi törekvéseik a nemzet nagyságának, dicsőségének emelésére szolgálnak. Ellenben a hol az emberi lélek leghatalmasabb rugója és tehetsége: a vallásos érzület internacionális eszmék szolgálatában áll és idegen érdekek előmozdítására használtatik: ott a nemzeti eszmény csak másodlagos erővel és félsikerrel kénytelen megelégedni.* A nemzeti állam, a nemzeti művelődés a nemzeti vallásból nyeri szárnyait.

Erdély a reformáció befogadásával és törvényesítésével a nemzeti vallás megszerzésének útjára tért. A világegy-

* Hogy nemzeti vallás nélkül a nemzeti államnak milyen nehézségekkel kell, még saját belügyeiben is, megküdenie, világosan mutatja napjainkban Franciaország példája, hol az egyház és állam közötti harcok a legjobb erőket megbénítják s lekötve tartják.

ház helyett, melyben csak egy elenyésző csekélység volt, országos egyházat alkotott magának. Még mielőtt a magyarság megtalálta volna a nemzeti jellemének megfelelő «magyar vallást», már jó előre berendezte magának az új országos egyházat, mely mint említve is volt, három alkotó részt foglalt magában. Ezek közül az erdélyi magyar egyházak kerülete volt az, mely nemsokára a helyvét hitvallás zászlaja alá állott és a mely az unitárismust is felkarolta részben. Püspöke ekkor Dávid Ferencz, kolozsvári plébános volt és a belső-szolnoki, dobokai, tordai, kalotai, hunyadi, küküllői és székelyföldi esperességeket foglalta magában. Beosztása teljesen megtartotta a régebbi római katolikus főesperességi kereteket, sőt még az archidiaconátus és archidiacon elnevezések is megmaradtak benne.*

Ezt a törvényes állapotot és ezt a szervezett egyházat támadta meg a schweizi reformáció, mely ellen törvényhozásilag is védekeztek, zsinatokon és irodalmi úton is küzd, de végre meghódol neki. A küzdelem és átalakulás vagyis az erdélyi református anyaszentegyház keletkezése és későbbi története ezeken az alapokon épülvén fel és lévén megérthető, ezért kellett az elmondottakat előre bocsátanunk.

* Az 1557. évi kolozsvári zsinat «Consensus»-ának aláíróit l. Teutsch i. m. II. 19—20. l.

ELSŐ KORSZAK.

A NEMZETI FEJEDELMEK KORA.

1556—1690.

4. A református egyház megalakulása Erdélyben.

Az 1556. év korszakalkotó fordulópont Erdély történetében. Fráter György nagy alkotása: a két haza-rész egyesítésének műve és az ahhoz fűzött reménységek összeomlottak. A viszonyok ereje, a nemzetek sorsát intéző gondviselés bölcs rendelkezése, mint a könnyű pelyhet a vihar, úgy fújta el a század legnagyobb magyar politikusának hatalmas munkáját, mely a dicsőségben ragyogó félhold visszaszorításával, a magyar állam és a magyar nemzet megmentését kívánta ugyan biztosítani, pedig igazában csak a végveszedelmet idézte fel ellene. A lángeszű barát eltévesztette a szabadulás útját, midőn a két országrésznek a Habsburgok fenhatósága alatt való egyesítésében és a római katolikus vallás sértetlen fentartásában kereste azt. A menekülés épen az ellenkező irányban volt lehetséges. És a nemzet önfentartási ösztöne megtalálta azt az utat, melyet a nagy politikus elvétett.

A szász-sebesi országgyűlés elszakítja Erdélyt Magyar-tól és egy új, önálló fejedelemség fundamentumait rakja le. A független Erdély megalkotása által megveti alapját annak az egyensúlyozó politikának, mely politika ezt a fejedelemséget a «két malomkő: a két hatalmas császár között folyó százados küzdelemben a magyar nemzet, a

magyar alkotmány, a politikai és lelkiismereti szabadság erős bástyájává avatja. Az új állam önállóságának leg-erősebb biztosítékául egy hatalmas szegelet-követ is beilleszt abba a fundamentumba, t. i. a vallásszabadságot, a mi által Erdély protestáns állammá is lesz.

De az említett évben történik még valami egyéb is. Zajtalanabb, kevesebb izgalmakkal járó, de végeredményben messze kiható esemény, mely az erdélyi protestantismusnak magasztos nemzeti hivatása betöltésére a legalkalmasabb alakot adja meg. A helvét irányú reformatiónak, a református vallásnak első apostolai ebben az évben lépnek fel először nyilvánosan Erdélyben és ekkor kezdik meg a református egyház épületének a megalapozását. Jelentéktelennek látszó theologiai disputálásaik, «felekezeti czivódásuk» nyomán épül fel lassan, idővel az az «orthodoxa reformata ecclesia», mely Bocskai Istvánnak, Bethlen Gábornak, az öreg Rákóczi Györgynek örök időkre szóló, fontos államjogi alkotásaiban nagy szereppel bír, mivel azokhoz az alkotásokhoz az erőnek jelentékeny részét és az alap-indító okot is ő kölcsönözte.

Ha gondosan számba vesszük azokat a tényezőket, melyek hazánk újabkori történetében a magyarság mellett és ellen folyó küzdelemben egymással megmérkőztek; ha figyelemmel kísérvük ezen tényezőknek idő- és erőbeli egymáshoz való viszonyát: akkor semmi esetre sem fogjuk a véletlen szeszélyes játékának tekinteni, hogy Erdély különválása és a református egyház születési ideje így találkoznak. E két tényező mindenike igen nagy hatással volt a másikra. Egymást nem csak kiegészítik, hanem egyenesen feltételezik. És ez arra mutat, hogy keletkezésük szükségszerűsége is teljesen ugyan azon forrásból fakad. A magyar nemzeti tradíciók Erdélyben

védvárat találtak, a magyar nemzeti szellem pedig a református hitben nemzeti vallást. Ezek együtt hajtják végre azt a nagy munkát, a melynek létesítésén Fráter György is, — bár siker nélkül — buzgólkodott.

Az 1551. évi szerződés, mely Erdélyt és a magyar szent koronát Ferdinánd kezeibe juttatta, Fráter Györgynek, a reformáció nagy ellenségének a munkája. A szász-sebesi tábori gyűlés, mely nem csak Erdélyt szakítja el másfél századra a Habsburgok magyarelles uralkodási köréből, hanem a római katolikus egyház szervezetét is összerombolja: Petrovics Péterre, János Zsigmond rokonára, a királyfi visszatérteig választott kormányzóra irányozza tekintetünket. Személyes ellensége volt ő a barátnak, ki politikájának leplezgetése közben oly gyakran igyekezett őt bemártani a németnél és a töröknél egyaránt. Ellensége volt a barát politikájának is, mely az ő rokonát trónjától fosztotta meg. De nemcsak a politikában, hanem a vallás kérdésében is ellentétes nézeteket ápoltak.

György barát a római egyház kardinálisa volt; nem csak ruhájára, méltóságára nézve, hanem egyháza érdekeinek a védelmezésében is. Az öreg zordon katona pedig már temesvári parancsnoksága idejében maga köré gyűjti az új hit apostolait. Szegedi Kis István, Lippai Kristóf, Gergely pap, és mások ott húzódnak meg oltalma alatt. Velök együtt iskolát is szervez, sőt a tanügy minél magasabb színvonalra emelése érdekében érintkezésbe lép az üldözött mantuai tudós, jeles hebraista, Stánkár Ferenczcel is. A temesvári két zsinatnak (1550 és 1551-ben) emléke szintén az ő nevéhez fűződik.*

* Lampe Fr. (Ember Pál): Historia eccl. ref. in Hung. et Tanss. Trajecti ad Rhenum 1728. 100. l. Földváry László:

Vajjon lehet-e csodálkoznunk rajta, ha Erdély különvállásakor Petrovics Péternek legelső ténykedése is a pápas egyház megrontására tör, a róm. kath. püspökség megszüntetését czélozza! Fráter György és Bornemisza Pál püspökök az ő politikájának és vallásos meggyőződésének egyaránt útjában állottak. A szász-sebesi függetlenségi határozat és a szekularizáció nem véletlenségből kerülnek egymás mellé, valamint nem egyszerű vak boszú sugalta azt sem, hogy a mint Petrovics Szász-Sebesről Kolozsvárra tér, első dolga volt leromboltatni a főtemplom azon oltárát, melynél Fráter György az erdélyieket Ferdinánd hűségére eskette.¹

A mint 1556 elején Erdély Petrovics kezébe jutott, megjelent itten vele együtt «az ő püspöke», Kálmáncsehi Márton, a debreczeni plébános is.² Ha Petrovics visszatértét örömmel üdvözlötték az erdélyiek, Kálmáncsehit már nem valami szívesen látták az erdélyi protestánsok. Gyűlölt és félelmetes ember, mert «sakramentárius» volt.

Szegedi Kis István élete. Budapest, 1894. 58—63. l. — A temesvári zsinatról l. Kiss Áron i. m. 16—22. l. Földváry L. i. m. 43—58. l. — Az általam látott legrégebb emlék (Milotai Ny. István : A mennyei tudomány szerint való irtóvány 1617, az Előljárábeszédben) a zsinatot temesvárinak mondja. — Petrovics iskolájáról l. Archiv N. F. XVII. 98. l.

¹ Deutsche Fundgruben. I. 23. l. Chronicon Fuchsio etc. I. 60. l.

² Archiv N. F. II. 246—90. l. Schwarz Károly értekezése: «Die Abendmalstreitigkeiten» etc. cz. alatt. Schwarz K. ezen értekezésben több oly művet említ, sőt idéz, melyeket azóta hiába kutattak az érdeklődők s így azok hitelére s valóságára nézve mostanáig csak a Schwarz neve a kezesség. Ő alapos forrás-tanulmányt végzett: ebben van megbízhatóságának az oka. De nyilván kimutatható tévedésektől sem ment: épen azért nem ellenőrizhető adatait csak fentartással lehet elfogadni.

Már 1552-ben kiátkozták hitfelei a ladányi zsinaton, mivel az úrvacsoráról másképen tanított, mint Luther. De ő nem hátrált meg, hanem az átkot visszafordította és ostrom alá vette az új vallás helytelennek tartott tanait. Petrovics munkácsi kapitány (1551—1556) közelében, a beregszászi, az első és második óvárii és a második erdődi zsinatok mutatják szereplésének nyomait.¹ Nézetével, elveivel nem tud ugyan diadalra jutni, de mindenütt felzavarja a még meg sem állapodott új egyházi rendet és gondolkozóba ejti az embereket. Hire hamarosan bejárta az egész országot. Lutheránusok és róm. katolikusok egyaránt úgy tekintettek reá, mint valami pestisre, a kitől és követőitől óvakodni kell, mert szentségtörők, a kik «megüresítették» a legszentebb sakramentumot.²

Mielőtt Kálmáncsehi Erdélybe jött volna, itten már régen ismerték. Ismerték gyulafehérvári kanonok korából; ismerték mint lutheránust, majd mint sakramentáriust is. Nem csak az úrvacsora tana felől vallott nézetei miatt, hanem azért is idegenkedtek tőle, mert Stankár követőjének is tartották, mint a kivel együtt élvezte Petrovics kegyét. A széki zsinat diadalmaskodott Stankáron, egyhangúlag elítélvén őt. És most szinte vágyakoztak az erdélyiek, hogy a másik újítóval is szembe szálljanak és a felett is kimondhassák anathemájukat. Nem is kellett valami sokáig várakozniok. Kálmáncsehi nem az az ember volt, a kit a sikertelenség elcsüggeszt, a kit a kemény ellenfelek megrémítenek. Harcz és szakadatlan küzdelem-

¹ Századok. 1887. 399. l. Kiss Áron, i. m. 22—44 l. Kemény Lajos: A reformatió Kassán. Kassa, 1891. 64—5. l.

² Történelmi Tár. 1890. 175—6. l.

eszméiért: ez volt az ő életeleme. Ha alkalmá nyílt volna, hogy elveiért sikra szállhasson, a világért sem mulasztotta volna el, ha még oly bizonyosan tudja is, hogy egymagára marad. Pedig sohasem maradt magára. A teológusokat nehéz volt meggyőznie, kivált ha nem akartak meggyőztetni; de annál hálásabb közönségre talált a nép körében, melylyel talán egyetlen egy magyar reformátor sem tudott olyan ügyesen bánni, mint éppen ő.

Alig jelent meg Kálmáncsehi Petrovics oldalán, 1556 elején Kolozsvárott és alig kezdett prédikálni: máris lázba hozta az egész várost. A mit tanított, az nem csak új dolog, hanem a mellett nagyon is érthető volt. Az úrvacsora sakramentum ugyan, de nincs benne az Úr teste és vére, hanem ezek a jegyek csak közönséges kenyér és bor, melyeknek az a jelentőségük, hogy bennünket a Jézus Krisztus halálára emlékeztetnek. És ugyan ki nem értette volna meg ezt a zwingliánus tant? Hiszen a kenyér és a bor ott volt a hívek szeme előtt és a megáldás után is csak kenyér és bor maradt. Sem át nem változott, sem annak nem volt valami nyoma, hogy benne, felette vagy alatta valami titokzatos test lenne. Saját szemekkel győződtek meg róla, hogy az új prédikátor-nak igaza van. — Persze, annak a titkos belső lelki hatásnak a megérzéséhez, mely a Krisztus áldozatának az úrvacsora útján a hívőkkel való közlése folytán támad, sokkal mélyebb vallásos kedély és tisztább evangéliumi hit szükséges, mint a minővel a XVI-ik, sőt a XX-ik század átlag-kereszténye, főleg pedig együgyű és képzetlen lelkű közembere bír. Hiába prédikált aztán a kolozsvári magyarnak a nagy tekintélyű öreg Heltai Gáspár, hiába szónokolt a «trombita szavú» Dávid Ferencz:

az ő sakramentomuk nem volt az igazi és nem kellett a híveknek.¹

És Kálmáncsehi jól értett ahhoz is, hogy a felkeltett érdeklődést ébren tartsa. Népies, bár sokszor alant járó képei, magyarázatai, melyek épen azért elemi erővel hatottak a műveletlen nép egyszerű gyermekeire, teljesen foglyává tették együgyű hallgatóit. Majd arra mutatott reá, hogy Debreczenben, a Szilágyságban, Szatmár, Bereg, Ugocsa, Szabolcs vármegyékben, tehát a magyarság között, ott vannak az ő vallásának hívei, ezért az ő vallása: «a magyar vallás». És ha a jámbor hallgató széttekintett maga körül, bizonyára sem a szászok, sem a tótok, sem az oláhok között nem talált ilyen vallást, mert ezek ki lutherista, ki pápista, ki görög. A «magyar vallás» jelszava csakugyan pártjára vonta a népet, mely az ő magyarságára és ebből származó mindennemű előnyére oly igen — és méltán — büszke volt. Még a magyar szabadság-érzetnek is hizelkedett, azt hangoztatván, hogy az ő vallásában a legnagyobb a keresztyén szabadság. Mondják, hogy Kolozsvár piacán, a keresztes medence helyett, egy sertésvályúból keresztelt, mondogatván: «ez a keresztyén szabadság».²

De volt ezeknél még nyomósabb érve is, mely hallga-

¹ Archiv. N. F. II. 246—90. I. Dávid-Heltai: Defensio orthodoxae sententiae de coena domini ministrorum ecclesiae Claudio-politanae et reliquorum recte docentium in Ecclesiis Transsylvanicis. Claudiopoli 1559. R. M. K. II. 81. sz. A kolozsvári unit. collegium tulajdonában. — Jakab Elek, i. m. 30. I. — Hogy Kálmáncsehi zwingliánus volt, azt mondja Schesaeus és kitűnik a «Defensio»-ból is.

² Erdélyi Történelmi adatok. Kolozsvár, 1855. I. 26—35. I. Teutsch I. m. II. 239—41. I.

tóit pártjára vonta. A papok apostoli szegénységét és egyszerűségét hirdette és követelte. Az apostoloknak nem volt sem dézsmájuk, sem kánonikájuk, sem több száz forintra menő fizetésük, sem 5—6 negyven vedres hordó boruk stb. A keresztyén lelkipásztornak sincs szüksége nagy javadalomra, sok fizetésre. «Azzal kellelte magát a tudatlan paraszti közönségnek, — mondja a közelkoru krónikás — hogy neki bár ne legyen drágább köntöse, hanem csak a ki száz pénzt érjen, mert nem illik apostoli embernek a drága ruha; — esmét: ő neki fizetése csak annyi legyen, hogy legyen mit enni és innia. — Azt a közönség megértvén, az olcsó prédikátort két kézzel kapták, minden tudományával együtt».¹

Nem így a papok, kik az Írást forgatták és azt meste-reik tanításai szerint értelmezték. Ők ellene állottak az «olcsó prédikátor» tanításainak. Vita támadt köztük, melyben a tudomány fegyvereivel mérköztek meg. A kolozsvári gyülekezet szemefénye, a nagy tekintélyben álló plébános, Heltai és ujonnan feltűnt csillaga, a kitünő vitakozó pap, Dávid Ferencz, súlyos fegyverzetel vonultak ki Kálmáncsehi ellen, ki hóstáti magyarjaikat teljesen elidegenítette tőlük. Nyilvános vitát óhajtottak tartani, hogy a szó hatalmával, fényes gyülekezet előtt, czáfolják le a betolakodó prófétát. De mivel ez a vita hamarosan nem jöhetett létre, írásban keltek tanaik védelmére. A templom-ajtókra szegezett óvásban tiltakoztak a Kálmáncsehit követő Szegedi Lajos krasznai plébános szentségkáromló nyilvános prédikációi ellen és Kálmáncsehinek különböző vitairataira is megfeleltek.²

¹ Erdélyi Tört. Adatok. I. 34. l.

² Schwarz K., i. m. Archiv. N. F. II. 249. l.

Azonban sem az óvásnak, sem a feleletnek nem lett valami nagy hatása. Kálmáncsehi is tudós férfiú volt. Nagy jártassággal birt a szentírásban és teljesen otthonos volt a latin és görög egyházi atyák munkáiban, valamint a remekírókban is* Már pedig az írásos vitatkozás a tudós férfiak között nem igen szokott azonnal győzelmet teremni egyik félnek sem, habár rendszerint mindkét vitázó tüstént magának itéli is a győzelmi babért. — De Kálmáncsehi nem félt az élőlőszóval folytatandó vitatkozástól sem, milyenben már eddig is bő része volt. Bár tudta, hogy a pártján levő tudós férfiak száma elenyésző csekélység az ellenfél óriási táborával szemben, azonban tudta azt is, hogy az igazságok ereje nem attól függ, hogy hányan vallják; valamint tudta azt is, hogy a nyilvános szóvitáknál az előadás formája és csattanóssága a döntő hatású. Az ügyes fordulatok és találó feleletek más-más értékkel bírnak a tudós és a laikus hallgatóság előtt. Az utóbbiak tetszésére pedig ő biztosan számíthatott.

Az 1557. év elején ismét Kolozsváron találjuk Kálmáncsehit, kivel szemben az itteni egyház két oszlopa minden erejét megfeszítve küzdött, hogy hallgatóiknak hozzá csatlakozott részét visszahódítsák. Dávid Ferencz, kit a győzelem becsvágya sarkalt, még a kassaiaknak, őt plébánosul meghívó levelére sem akar addig válaszolni, míg veszélyes ellenfelével nem végzett. Kálmáncsehi kolozsvári szereplése tartotta meg őt Kolozsvár városának,

* Schesaeus Kálmáncsehit tanulatlan s a nyelvekben járatlan férfiúnak mondja. Teutsch i. m. II. 240. l. Vele ellentétben Gyulai Torda Zsigmond igen dicséri Kálmáncsehi tudományosságát, a latin és görög nyelvben való nagy jártasságát. Lásd Orestes fordítása előszavában. 1552. R. M. K. III. 393. szám.

valamint annak a későbbi nyilvános működésnek is, melynek nyomában az unitárius vallás támadt.¹

Míg a kolozsváriak szemtől-szembe vitatkoztak a nagy sakramentárius apostollal, lent délkeleten a szászok írásban és kemény kánonokban keltek ki ellene az 1557 január 13-án tartott szebeni zsinaton, melyen maguknak a negyedfél év előtt elhalt Wiener Pál helyére új püspököt is választottak. A megválasztott Hebler Mátyás azonnal bizonyítást kívánt tenni arról, hogy nem méltatlan egyénre bízták az egyház főpásztori tisztét, mert ő távofogja üzni Krisztus aklától a ragadozó farkasokat.²

Az ország nyugalma ebben az időben teljesen fel volt izgatva. Csak most történt meg a szakítás Ferdinánddal; csak most adtak búcsút a pápista püspököknek és foglalták le az egyházi jószágokat. Mindenki kíváncsian leste, várta, hogy mi fog történni a politikában és az egyházi életben. Bizony az utóbbi téren megindult mozgalmak sehogy sem voltak megnyugtatók. Az világos volt az országrendek előtt, hogy a szekularizáció a pápás egyház megtörése nélkül fenn nem tartható. Hogy pedig ez a megtörés teljes legyen, ahhoz az evangélium alapján újjá kell szervezni az egyházat. Mert egyház kell, vallás kell. Ezt nem csak a kormányzati politika, hanem az ember, az egyén követelte. De milyen legyen ez a vallás, ez az egyház? Ebben a kérdésben maguk az országrendek kívántak dönteni.

Előbb Petrovics vette kezébe az ügyet és 1557 szentháromság vasárnapjára, Zilahra, egy tartományi zsinatot hívott össze. Felszólította a megjelenésre a sakramentá-

¹ Tört. Tár. 1890. 174—5. l.

² Archiv III. 356. Haner, i. m. 220. l.

riusokat, valamint a partiumi és erdélyi magyar, továbbá az erdélyi szász lutheránusokat. A zsinat helyének ilyen megválasztása kedvezés volt Kálmáncsehiéknek, mit Petrovics azzal igyekezett takargatni, hogy az ő távol lakásukra, maguk és fuvaruk könnyebb ellátásának lehetőségére hivatkozott.¹ Azonban Erdélyben nem csak a lutheránus papok, hanem ezeknek pártolói is többségben voltak. Az ügyet oly fontosnak tekintették, hogy abban nem elegendő valamely magánember intézkedése, hanem egyenesen az országnak kell határozni. A junius hó első napjaiban tartott tordai országgyűlés ama törvénycikkében, melyben a királyné a róm. kath. és evangélikus vallás egyenjogúságát szentesítette, az ország rendei azt is elhatározták, hogy az egyházak békéjének létrehozására és az evangélikus tanban keletkezett vitás kérdések eligazítására, akár nemzeti zsinatot is össze fognak hívni, hol az Isten ígéje jámbor szolgálóinak és más előkelő nemes személyeknek is jelenlétekben a tan őszintén egybevettessék és Isten segedelmével, a vallásbeli egyenetlenségek és különféleségek megszüntettségének.²

Alig hozatott meg a törvény a «nemzeti zsinat» összehívása iránt, az máris összeült Kolozsváron. Az országgyűlésen tömegesen jelentek meg a papok és így a zsinat junius 13-án megkezdődhetett. A távol partiumi és a szászföldi papok nagy száma mutatja, hogy a zsinati meghívó teljesen felkészülve találta őket. Viszont a zsinat helye arról tesz bizonyosságot, hogy az újítók nem támaszkodhattak annyi és olyan pártfogókra, mint a luther-

¹ Petrovics zsinati meghívója a besztercei ág. h. ev. káptalan levéltárában. 66. sz. a.

² Erd. orsz. gyűl. emlékek. II. 78. l.

ránusok, kik mellett még maga a királyné is jobban fogott, — bár ő maga róm. katolikus volt, — mint a sakramentáriusok mellett. Nem épen véletlen volt az sem, hogy a királyfi nevelője, Novicampianus szerzetes, midőn a tordai országgyűlésen ismételtén védelmére kelt a római katolikus egyháznak, épen a Krisztus testének az úrvacsorában való jelenlétét fejtegette a legtüzetesebben.¹ És csak természetes, hogy a királyné is jobban szított a Krisztus testének valódi jelenlétét tanító lutheránusokhoz, mint a zwingliánusokhoz, kik tudni sem akartak a testi jelenléteiről.

A kolozsvári zsinaton lefolyt egyeztetési kísérletek és viták emlékezetét nagyon zavarosan és ellentétes alakban tartották fenn hiányos forrásaink. Némelyek szerint Dávid Ferencz Kálmáncsehit «nyilvános disputátióban, az ország előkelőinek jelenlétében, dialecticai fogásaival oly erősen sarokba szorította, hogy semmiképen sem tudott kiszabadulni. És szinte ez is volt Ferencznek utolsó küzdelme Kálmáncsehivel, a ki hamarosan csúf halállal pusztult el». Mások szerint Kálmáncsehit betegsége megakadályozta abban, hogy a vitatkozásban, sőt a zsinaton is részt vegyen. Elvtársára, Szegedi Lajosra bízta, hogy álljon helyt érte. Ez azonban félre vonult a vita elől és így minden ellenmondás nélkül eretnokségben marasztaltatott el.² Ezen ellentmondó adatokból, valamint a kolozsvári zsinat hitvallásából annyi bizonyos, hogy a sakramentáriusoknak ottan babér nem termett. Kevesen is voltak, szóhoz is aligha jutottak. Kálmáncsehi és Szegedi Lajos mellett Peteki Lőrincz tordai pap és ko-

¹ Lásd a 91. lapon a 2. jegyzetet.

² Teutsch i. m. II. 240. l.

lozsvári Fodor Bálint említettnek név szerint az újítok közül, míg ellenfeleik táborában 3 püspök, 12 esperes szám nélkül való magyar és szász papság foglalt helyet. A győzelem a többség állásfoglalásában állván: a sakramentáriusok a kolozsvári zsinaton legyőzötteknek tekinthetők.¹

Fölemelte e diadal a kolozsváriak lelkét. Főpapjuk, Dávid Ferencz, csak nem is oly régen «véknýtotta el» Stankár tekintélyét és ennek jutalmául a plébánosságról önként lemondott, Heltai Gáspárnak helyét, — rögtön reá az erdélyi magyar evangélikus egyház püspöki tisztét is elnyerte.² Most meg Kálmáncsehit «kötözte meg» a dialectica fogásaival. Hanem azért, mintha még sem lett volna megelégedve a szellemi nyereséggel. Püspöki és plébánosi működésének egyik legelső ténye az volt, hogy a királynétól két parancslevelet eszközölt ki, melyeket (október 31-én) a kolozsvári tanács előtt bemutatván, azt kívánta, hogy minden egyes tanácstag hitéről nyilvános vallomást tegyen és hogy a hitvallás ellen

¹ Pápai Páriz Ferencz, *Rudus Redivivum Cibinii* 1684. Cs. 1. Utána Lampe-Ember i. m. 110—111. l.

² A Kolozsvár városi jegyzőkönyv 1557 június 29-én még Heltait, — ellenben okt. 31-én már Dávidot mondja plébánusnak. Heltai lemondása valószínűleg azzal a jun. 29-iki tanácsvégezéssel áll összefüggésben, a melyben a százastanács megróvja a bírót és a senátust azért, hogy Heltainak a centumpáterek megkérdezése nélkül közfürdő építési engedélyt adtak és az építéshez «apró mivéseket» is rendeltek a városi közmunka-erőből. A százastanács elhatározta azt is, hogy a kirendelt kézművesek nem kötelesek a fürdő építésénél segédkezni. Városi prot. 9. l. — Jakab Elek, i. m. 27—28. l. Dávid Ferencz püspökké választását, minden elfogadható alap nélkül, 1556-ra teszi. Dávid püspökségéről az első biztos adat 1557. jul. 13-ról van.

lázadókat (rebelles) megbüntethesse. A százas tanács az első kivánságot mellőzte, hivatkozván arra, hogy a válásra vonatkozólag vannak már határozatai, melyeket fenn kíván tartani. Az utóbbi tekintetében azonban utasította a bírót, hogy a főpap kérésére bocsásson annak rendelkezésére szolgálókat, kikkel a lázadókat és vakmerő makacsokat megbüntethesse. Megtiltotta továbbá, hogy bárki a másikat sakramentáriusnak nevezze, vagy pedig más csúfsággal illesse. A bíró is vigyázzon, hogy a felséges királyné leveleinek érvénye fentartassék.*

Az új egyház, mely a szabadság jegyében született, lelki zsarnoksággal kezdi működését. Méltó vezérei, püspökei: Dávid és Hebler. Tudós és buzgó férfiak, kik elszántan tudnak hitükért küzdeni, annak diadalt kivívni: de ha győzedelmeskedtek, akkor már szűkkeblűek, mert csak náluk az igazság. Hogy ezt annál kétségtelenebbé tegyék, azért a «Krisztus sakramentomáról szóló tudomány felől való megegyezésüket» ünnepélyesen írásba foglalták, aláírták, kinyomatták és jóváhagyás végett a reformáció ez idő szerinti legfőbb tekintélyéhez, Melanthon Fülöphöz megküldötték. Melanthon gyorsan válaszolt nekik. Már 1558 márczius havában Erdélyben van a január 16-án kelt válasz és a hozzá mellékelt irányító hitvallás. Az a hitvallás volt ez, melyet Melanthon a «szászországi egyházak» nevében, 1551-ben a tridenti zsinatra készített volt.

Levél és hitvallás egyaránt békíteni akarnak. Elitéli a merev pápista felfogást és el a zwingliánus «üres spec-taculumot» is. De a lutheranizmus sarkkérdésében, t. i.

* A reformáció emléknapján beadott eme követelés és határozat a Kolozsvári közig. prot. 15. lapján.

hogy az úrvacsorában a Krisztus teste és vére úgy van jelen valósággal, hogy azt még a méltatlanok, sőt hitetlenek is élvezik: a levél és hitvallás egyaránt hallgatnak. Melanthon valódi jellemét látjuk leveléből kitündökölni, midőn a küldött hitvallásra hivatkozva azt mondja, hogy ha annak szólás formái között mind a két fél megmarad, a közös egyetértést el lehet érni. Ezeket pedig — úgy mond — azért írta, hogy az egyház békességét előmozdítsa, nem pedig azért, hogy hevesebb harcokat támasszon.¹

Úgy látszik, hogy Melanthon nagyobbak hitte az erdélyi vallásháborút, mint a minő az tényleg volt. Meghasonlástól, szakadástól tartott már ekkor; holott csak egy maréknyi csoport lépett sorompóba a schweizi felfogás mellett. A magyar és a szász egyház, a maga zömében, mint a szikla, szilárdon állott. Nem volt itten egyezkedésről, nem volt kibékülésről szó sem. Hiszen már nem is volt kivel egyezkedni. A sakramentáriusok lankadatlan előharcosa csendes pihenőre tért. 1557 december 21-én vitték ki debreczeni plebániájáról a czepléd-utczai temetőbe. Társai is elhallgattak, visszavonultak és egy időre teljesen eltűnnek a cselekvés színteréről.²

De az erdélyiek sem voltak tájékozva Melanthon álláspontja felől. Közvetítő irányú soraiból a maguk szigorú felfogásának a megerősítését olvasták ki és így magukat győztes félnek ismerve, ellenfeleikkel, mint legyőzött ellenséggel bántak. Az 1558. évi tordai országgyűlés

¹ Melanthon válaszát lásd Schwarz K. i. értekezésében és az «Acta synodi pastorum ecclesiae nationis Hungaricae in Transsylvania, die Apostolorum Philippi et Jacobi Anno 1558. in oppido Thorda celebratae» cz. mű függelékében. R. M. K. II. 77. sz.

² Tört. Tár. 1890. 178—8. l.

(márcz. 27.—ápril 3.), mely nem egészen egy év múlva tartatott ama másik, nagyhírű, szintén tordai országgyűlés után, melynek vallásügyi czikkére, a benne foglalt szabadelvű álláspontra ma is büszke minden erdélyi ember, — meghozta az első reactionárius törvényt. «A miképen már ez előtt is kegyelmesen megengedte ő Felseége, — így szól a törvény, — hogy kiki azt a vallást kövesse, a melyet akar, t. i. a pápistát vagy a lutheránust: úgy most is kegyesen szabadságot enged a kettő közül bármelyiknek a követésére.... A sakramentáriusok felekezetét pedig eltiltja és a wittenbergi egyháznak, Melanthon Fülöp sajátkezű iratában, legközelebb kimondott ítélete értelmében, eltörrendőnek nyilvánítja.¹

A lutheránusok tehát teljes diadalt arattak a sakramentáriusok felett. Nagyobbat, mintsem előre gondolták. Ellenfeleiket keblükből kirekesztették és erre az országgyűlés szentesítését megnyerték, kemény törvény alakjában kezökhöz is vették. Minthogy a veszedelem első sorban a magyar egyházat fenyegette, tehát ennek volt a legnagyobb oka is a megszabadulás és a győzelem felett örülni. Dávid Ferencz püspök 1558 junius 1-re zsinatra hívta össze egyházát Tordára, hol Melanthon levelét kihirdette, az egyház ügyeit futólag rendezték és a még mindig Erdélyben izágáskodó Stankárnak megfeleltek.²

A zsinat az urvacsora kérdésében a lutheri felfogást hangsúlyozza. A Jézus Krisztus közbenjáró szerepére nézve a katolikus tant vallja. Elrendeli, hogy a papok

¹ Erd. orsz. gyűl. emlékek. II. 93. 1.

² A tordai zsinat végzéseit lásd a 115. lapon az 1. jegyzetben említett «Acta synodi» cz. műben.

tanuljanak, bibliát vegyenek, — mert különben az esperesek által letétetnek. A pap ne kapkodjon sok felé, hanem elégedjék meg a maga egyházával és ennek jövedelmével és itt is éljen becsületesen s főleg ne részegeskedjék. Az adiaphorák, a keresztelési mellékszertartások, a papi fehéring (alba) stb. megtartatnak.

De ezeken felül gondoskodnak az eretnekek (sakramentáriusok s stankaristák) elleni védelemről is. Eltiltják a mostani szakadárok fellépésével divatba jött azon kihágást, hogy a «paraszti község» köréből egyesek templomi szónoklatokat kezdenek tartani. Továbbá a tőlök eltérően gondolkozókkal és tanítókkal, bármi néven neveztesse is, megtagadják az érintkezést, az egyházi közösséget, és azokat mint rothadt tagokat, elvetik, kárhoztatják. Minthogy sokan vannak, kik rosszul értelmezett gondolataikat, némely hatalmasok pártfogásában bizakodva, még oltalmazni is merészkednek: az ilyenek ellen «jó lelkiismerettel» folyamodnak a polgári hatóságokhoz, miután már ők egyházi úton mindent megtettek az egységre. A polgári hatóságok segítségül hívása úgy is ősrégi keresztyén gyakorlat és «az isteni igazság követeli, hogy az ilyen eretnekek a hatóságoktól keményen megbüntettessenek». Végül, hogy az egyház lehetőleg megoltalmaztassák a ragályos nyavalyának kebelébe való befészkelődésétől: elhatározottat, hogy senki sem lehet lelkészszé, bármilyen jogos uton nyert volna is meghívást, hacsak előbb a püspök, vagy az illetékes esperes a meghíváshoz beleegyezését nem adja.*

* A tordai zsinat ezen végzései kétségkívül kánonok, de más zsinatok kánoni végzéseitől külalakra nézve eltérnek, a mennyiben nincsenek szakaszokra osztva.

Úgy ez a tordai országgyűlés, mint ez a tordai zsinat nyilván mutatják, hogy a XVI. században még nem úgy értelmezték az emberek a lelkiismereti szabadságot, mint háromszáz évvel később. A többségben levő vallás meghozta a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvényt — a maga számára. Annak előnyeit nem volt hajlandó másokkal is megosztani. Így gondolkoztak az egyháziak és világiak egyaránt. A Dávid Ferencz szerkesztette eretnek-üldöző tordai kánonokban, a lelkiismereti szabadság zászlaját lobogtató egyház, egyháziak, élükön azzal a férfúval, kit azon szabadság «vértanújának» is szoktak némelek mondani, «jó lelkiismerettel» kérik a polgári hatóságot, hogy az eretneket «keményen büntesse». És ennek a büntetésnek sürgetésében, természetesen, az egyház püspöke, Dávid Ferencz, jár elől, ki mindjárt a tordai zsinat után (julius közepén) panaszt emel a városi tanács előtt Kolozsvárt, a miatt, hogy «ebben a városban némelek holmi ujításokat vettek be». A tanács pedig a panaszra elhatározta, hogy a bíró, a plébános megkeresésére, az ilyen új dogmákat terjesztőket hivassa fel és érdemök szerint fenyítse vagy büntesse meg».*

A törvényhozás meglegedett volna a már bevett két vallással. Ezért ismétli az 1558. évi gyulafehérvári törvény a tordai végzéseket úgy a receptióra, mint a tilalomra nézve. «Szabadság engedtetik akár a régi egyház- és szertartásoknak, akár pedig a wittenbergi egyház módjára berendezkedett lutheri hitnek az elfogadására: azonban új szektákat és vallásokat kerülni kell, főleg azért, hogy a zavargások forrása és melegágya elkerültes-

* A városi tanács 1558. jul. 17-iki tanácsüléséből. Városi protocoll. 40. l.

sék.¹ Ezen felfogásának megfelelőleg, az evangélikus gyülekezeteket, hol a hívek többsége, vagy a patronus, újhítű papot helyezett be, a régi, róm. katolikus plebániái templom-vagyon örökösévé tette. Az 1557. évi tordai országgyűlésen a királyné «a szászokkal, a vallás ügyeiben egyértelmet valló magyar egyházakat» a maga és felséges fia oltalmába, támogatásába vevén: az egyházak és egyházi szolgák törvényes jövedelmeit, tizedeit és más efféle javadalmakat, melyek ugyan a kincstár javára lefoglaltak volt, de a melyekre nézve a királyné a végleges döntést a februári országgyűlésről későbbre halasztotta, az illetőknek örökös haszonélvezetében kegyelmesen meghagyta. Majd az 1558. évi (márcz.) tordai országgyűlésen a királyné azoknak a papoknak, kik tizedet nem élveztek, az évenként fizetendő ú. n. «census cathedraticus» papiadó alól örökre felmentvényt adott.²

Maga az új egyház, mely magyar- és szász földön teljesen, a székelyek földének nagy részén is elterjedt volt, — egész kényelmesen beletalálta magát a réginek a helyébe. Ő is teljesen meg volt elégedve a két recepta religióval. Annyival inkább meg volt pedig, mert a kettő közül ő volt a hatalmasabb és csak rövid idő kérdésének látszott, hogy a felbontott szervezetű régi egyházat tökéletesen elnyomja. Új testvérrel épenséggel nem szeretett volna osztozkodni az ősi örökségen.

De azért hiába voltak a sakramentáriusokat «eltörlő» törvények; és hiába az őket kiátkozó kánonok. A polgári hatóságokat is hasztalan biztatgatta Dávid Ferencz, hogy keményen büntessék ezeket a szentségtörőket. Az új egy-

¹ Erd. orsz. gyűl. emlékek. II. 98. l.

² U. o. 78., 91. l.

ház egységét sehogy sem lehetett fentartani. A mint a római katolicizmus korában egységes dioecesis, a reformáció befogadásával három evangélikus püspökségre szakadt, mely részek között semminemű belső, szerves kapcsolat nem létezett: meg volt adva az alkalom, a lehetőség a hitegység megbomlására és arra is, hogy külön nemzetiségi alapon, külön felekezeti egyházak létesüljenek. A bomlás jelei pedig igen hamar mutatkozni kezdtek.

Azok az ifjak, a kik Wittenbergből 1550—1552 után tértek vissza hazánkba, már nem voltak többé szigorú lutheránusok. Melanthon hatása alatt állottak és tőle az ő, — ezen időben már határozottan kifejezésre jutott — kryptokalvinizmusát szívták magukba. A melanthoni kryptokalvinista iránynak lehet tudnunk azt, hogy a század ötvenes éveiben, 1550—1560 között, a Duna és Tisza-vidéki magyarság szinte észrevétlenül reformátussá lett. Bármily különösen hangozzék is: az valódi tény, hogy hazánkba úgy a lutheri, mint a kálvini reformáció egyaránt Wittenbergből származott át. Ez a közös eredet sok helyen egészen a XVI. század végéig összetartotta a két vallási irányt. Egyes vidékeken azonban a lutheránizmus némely erős oszlopai, papok és világiak, már ebben az időben kemény harcokat vívnak a krypto-, majd nyílt kálvinistákkal. De a magyarság vallása már eldöntött dolog volt, még mielőtt a magyar theologusok közelebbi érintkezésbe léptek a kálvini reformáció forrásával s a genfi reformátorokkal.*

* Általánosan ismert tény, hogy a magyarok a XVI. században, egészen 1592-ig, tulnyomólag és legszívesebben a wittenbergi egyetemet látogatták, hol 1555-ben magyar diák-egyletet u. n.

A kálvini urvacsorai tan, melyet ezek az ifjabb papok képviseltek, jobban megragadta a magyar lelket, mint a Zwingli-féle. A magyar embert úgy szokták általában jellemezni, hogy a hitélet terén a józan vallásosság képezi lelke fővonását. De tévedne az, a ki a «józan vallásosság» hangsúlyozásánál, inkább hangoztatná a «józant», mint a «vallásosságot». A magyar erősen vallásos vallásos kedélyű nép, de ha nála a «józság» túlsúlyra jut: ő is, mint minden nép, vallásosságában erősen meggyengül. Józan vallásossága a csodakórságnak, a vakbuzgóságnak a kerülésében és nem a vallás mysticismusának a megvetésében nyilvánul meg. Épen ezért nem verhetett gyökeret közötté a

coetust is szerveztek. A református egyház vezérférfiai 1560 előtt és után, csekély kivétellel, szintén a wittenbergi egyetemen végzik tanulmányaikat. Ellenben a schweizi reformáció székhelyeit igen kevesen keresik fel, még akkor is, midőn már a református egyház hazánkban nemcsak, hogy megalakult, hanem hatalmas szervezetté is fejlődött. Dévay Biró Mátyás volt az első magyar reformátor, a ki először érintkezett — tudomásunk szerint — a schweizi theologusokkal. Révész J., i. m. 43. l. Majd Huszár Gál és Bullinger Henrik levelezéséről van tudomásunk. Lampe-Ember i. m. 112. l. Kálvinnal a magyarok alig voltak összeköttetésben, úgy hogy terjedelmes levelezésében csak Belényesi Gergely és Caprophontes levelei mutatják az érintkezést. Corpus Reformatorum XL. 52. l. XLVII. 205. l. A magyarországi református egyház tehát nem is Genfre, vagy Zürichre, hanem Wittenbergre viszi vissza a maga eredetét. Ez az eddig figyelem kívül hagyott körülmény a magyarországi református egyház beltörténetének számos homályos pontjára fényt derít, különösen az egyházszervezet és a szertartások kérdésében. Wittenbergnek fent említett szerepét pedig Melanthon kryptocalvinismusa és a szász választó fejedelemségben uralomra jutott philippisták működése magyarázza meg. L. Calinich; Kampf und Untergang des Melanchtonismus in Sachsen 1570—74. Leipzig, 1869.

zwingliánus-tan, bármilyen józan és könnyen érthető volt is, mert az a vallásos érzület, a kedély jogait figyelmen kívül hagyva, sőt a bibliai mélyebb vallásosság követelményein is túltéve magát, egyedül csak az értelmet foglalkoztatta. Nem úgy a Kálvin-féle felfogás. Ez mellőzi az érzékileg csodás elemeket, kielégíti a hívő lélek benső áhítatos érzületét és a szentírás bizonyítékaival megnyugtatja elméjét is. Midőn aztán ezen belső tulajdonságokon kívül, a kálvini felfogás védelmezése végett Melanthonra, a magyarok legkedveltebb reformátorára, legszívélyesebb barátjára és a wittenbergi egyetemre, a reformáció első forrására is lehetett hivatkozni: nem volt valami nehéz megnyerni a régibb lelkipásztorokat sem, kik még Luthert hallgatták, a kik a Luther és Melanthon közötti eltérésekről tudomással nem bírtak. A lelkészek után mentek a patrónusok: a fő-, a közép- s végül a kis nemesség, kiknek zöme teljesen papjainak hatása alatt állott, épen úgy, mint a hogy a jobbágyakat meg ők irányították.

A wittenbergi egyetemen beállott tanfelfogásbeli változás, melynek hatása a magyar ifjúságon is meglátszott, megadta a lehetőséget arra, hogy a magyarországi reformációban egy újabb fordulat: a genfi reformátor tanainak az elfogadása, álljon be. Az ifjabb nemzedék tanultságban, készütségben is erősebb volt, mint a régibb, melynek képzettsége még a római katolikus iskolákban nyert sekélyes alapokon nyugodott. Az akkori viszonyokhoz mérten «modern» készütséggel bírván, a vezető szerepet, mindjárt visszatértük után, hamarosan magukhoz ragadták a hazai egyházban. Fiatalos hevük, eltérő nézeteik, minél előbb ellentétbe hozták őket az egyház eddigi vezetőivel és csak alkalmas vezéregyéniség kellett

már hogy a lutheri reformáció a magyarság között azonnal helyt engedjen a kálvini reformációnak.

Ez a vezető is csakhamar fellépett Mélius Péter, debreceni püspök személyében, a kit méltán tekinthetünk a magyarországi evang. reform. egyház megalapítójának.

Mélius Péter a legnagyobb magyar reformátorok között az első sorban áll. Sajátságos, tüneményeszerű egyénség, kiről méltán elmondhatjuk, hogy a miképen Pallas Athene kész fegyverzettel pattant ki a Zeusz fejéből: ő is egyszerre kész férfi gyanánt lép egyházi eseményeink színterére, hol a vezető szerepet egyszerre magához ragadja és haláláig meg is tartja. A wittenbergi magyar ifjúság coetusában találkozunk vele először, 1556-ban. Innen másfél év múlva a keleti Magyarország legnagyobb és legmagyarabb gyülekezete lelkipásztorául hivatik meg. Középkorú források arra utalnak, hogy már mint egyetemi hallgatónak, országos hire volt. Sürgősen hívják haza Wittenbergből, mert reá egyházának valami nagy veszedelemben égető szüksége van. Visszatérése és állomásának elfoglalása után Debreczen azonnal központjává válik a református egyházi mozgalmaknak és ettől fogva a magyar reformátusságnak századokon át, nem csak vezére, hanem egyszerismind legjellegzetesebb képviselője is marad.*

* Mélius életére nézve lásd Zoványi Jenő jeles vázlatát Theol. ismeretek tára. Mező-Tur, 1898 II. 376—8. l. Találón mondja Méliusról egy nagy nevű egyháztörténészünk, hogy az ő élete egy olyan két kötetes munkához hasonlít, melynek első fele elveszett (Balogh Ferencz). Laskói Csókás Péter következő adatát. «Petrus Melius senior 6, qui antequam novos populares cooptaret, in patriam revocatus est, «ut contra Arianos laboranti patriae succurrere!», mesének, sőt ráfogásnak szeretik némelyek

Debreczen már Kálmáncsehi idejében szakított a lutheranizmussal. De bármily mozgékony volt is Kálmáncsehi és bármily tekintélyes hely volt is Debreczen a nagy magyar alföldön: ennek a városnak irányító szereplésével még sem találkozunk az egyházi téren mindaddig, míg Mélius Péter benne el nem foglalja kathedráját.

Mélius reformátori tevékenységének és Debreczen központi szereplésének 1559-től fogva látjuk a nyomait. Ez év elején egy messze elágazó, nagy elmére, kitünő szervező képességre és hatalmas akaratereőre valló egyházszervezési munkálat szétfutó, meg össze-össze találkozó szálaira akadunk. Bizonyára már előbb megkezdődött ez a nagy kiterjedésű és óriás méretű munkásság; de a felszínre csak most vetődnek fel részletei. Az egyes szálak nyomán eljutunk a török hódoltság alatt élő protestáns testvéreknek a Tisza mind két oldalán, sőt a Dunán túl lakó telepeihez: az alföldi és dunántúli gyülekezetekhez. Más szálak a királyi Magyarország felső tiszai vidékére, a Hegyaljára, aztán tovább felső Zemplén, Borsod, Gömör, Abauj, Sáros,— kelet felé: Bereg, Ugocsa, Máramaros vármegyékre irányozzák tekintetünket. Majd látjuk, hogy mikép vezet bennünket ugyanazon tevékenység fonala az ország legkeletibb részébe, a partiumon át, Erdélybe, Kolozsvárra, sőt azon túl a székelyföldre Marosvásár-

minősíteni, mivel ez időben még «ariánusok» nem voltak hazánkban. Nem szabad azonban feledni, hogy nálunk a trinitárius tant először Stankár támatta s ő az «ariánusok» előfutárja. Hogy Stankárnak számos követője volt hazánkban, erre nézve lásd Caprophontes levelét Kálvinhoz Corp. Ref. XLVII. 205. l. Mélius legelső ismert művei is a Stankár-féle tan ellen irányulnak. R. M. K. I. 46. szám. Irt Stankár tana ellen latinul is, I. Aran Tamás ellen irt műve 49. levelén.

helyig és tovább. És mindezek a szálak Debreczenen futnak keresztül. Itt kereszteződnek; itt gyűlnek egy csomópontba. És vajjon ki lehetne ennek a mozgalomnak lelke, vezetője, szervezője, irányítója; ki lehetne más, mint épen Mélius Péter, kit 14 éven át a tiszavidéki és erdélyi reformátusság vezére gyanánt látunk a lutheránusok, majd az unitáriusok elleni küzdelmekben?! *

Az erdélyi protestánsok, mint már láttuk, az 1558. évi tordai zsinaton még lutheránusok, kik megtartják a papi fehérínget, a gyertyát, az oltárt, a képeket, a keresztelésnél az ördögüzést, a nyál, a só stb. használatát. Tizenhat hónappal később, egy másik erdélyi zsinaton, mely Marosvásárhelyt tartatott (1559. nov. 1.), már a kálvini urvacsorai tant magában foglaló hitvallást állapítanak meg és fogadnak el az erdélyi magyar protestánsok. Ez a nagy és hirtelen változás azzal a fentebb vázolt szervező munkássággal áll összefüggésben, mely Debreczenből kiindulva, az erdélyi magyar egyház vezetőit: Heltai Gáspárt, Dávid Ferenczet és velők együtt sok másokat — szinte az egész egyházat, — megnyerte a kálvinizmus ügyének.

A kálvini reformáció érdekében megindult és az egész tiszavidéki s erdélyi területet felölelő ezen nagy tevő-

* Révész Imre már régebben reá mutatott Debreczennek az Eger-völgygel való egyházi összeköttetésére s kifejezte azon nézetét, hogy itt egy tisztázandó kérdés előtt állunk. Kiss Á. i. m. 68. l. Azonban, mint a szövegben érintettem, Debreczen összeköttetése tágabb körű. A confoederáció fennállását az 1559—72. évekről egyháztörténelmünk majd minden lapja bizonyítja. És hogy ennek a nagy confoederációnak nemcsak geographiai, de szellemi központja is Debreczen volt, az az egyháztörténetben csak némileg járatosok előtt, igazolásra nem is szorul.

kenység 1559-től fogva folyton a felszínen van és ezt a most említett területet állandó befolyása alatt tartja-1559 közepén, talán épen a nyár elején, Váradon egy nagyszabású zsinat jön össze, mely kebelében egyesíti a helvét irányú reformáció híveit Magyarország keleti feléről.¹ Ott van a tiszántúliak oszlopa, az egész mozgalom lelke: Mélius Péter. A felső tiszavidéki egyházak képviselőjében ott látjuk Perényi Gábor sárospataki papját, Kopácsi Istvánt, a «szent öreget», ki a zsinatnak elnöke is. Erdélyt Heltai, Dávid, Molnár Gergely, a kolozsvári rektor, képviselők. Bizonyára egyik fél sem jött egyedül, hanem számos elvtárs kíséretében jelentek meg ezen az ú. n. «értekezleten». E zsinatnak eredménye: a felvidéki és az erdélyi magyar egyházak reformálása kálvini szellemben. Az előbbi vidékről csak abból az időből vannak a református egyházra vonatkozó adataink, midőn a római katolikus Verancsics, egri püspök és a lutheránus Perényi Gábor, zászlós úr üldözni kezdték a kálvinistákat.² De már az utóbbiról részletesebb ismeretünk is van. Az a szervezet, mely a váradi zsinaton működik, jelen van az 1559 nov. 1-én tartott marosvásárhelyi zsinaton is. Ott látjuk munkásságát az 1561. évi

¹ A váradi «értekezlet» 1559 aug. 18. előtt tartott. Dávid Ferencz úgy a váradi, mint a megyesi (aug. 18.) zsinaton jelen volt, a mit a Defensio s a megyesi zsinat leírása is igazol. A Defensioiban Izabelláról, mint még élőről van szó (meghalt szept. 15.), de említették, hogy Dávid a püspökségről lemondott. A Várad és Medgyes közötti távolság, a «Defensio» megírására és kinyomatására szükséges idő kizárja, hogy a váradi zsinat 1559 aug. 18-án, vagy utána lett volna.

² Verancsics és Perényi üldözéseiről l. Kiss Á. i. m. 59—72. l. az eredeti források idézésével.

kolozsvári zsinaton, az 1561—2. évben készült debreczeni, illetőleg egervölgyi hitvallásban, majd az 1562—1563-iki tarczali és tordai iker-zsinatokon s ezek hitvallásában. Az 1564. évi enyedi zsinat, az 1566. évvel megkezdődő unitárius mozgalmakban a gönczi, gyulafehérvári, debreczeni, váradai zsinatok, melyeken a kálvinizmus ügyének megszilárdításáról és megvédelmezéséről van szó: mind-mind Debreczenhez, Méliushoz és az általa alkotott nagy egyházi confederációhoz vezetnek vissza bennünket. Ez a szövetség fennáll és működik nem csak a XVI. században, hanem a XVII. században is találkozunk vele az erdélyi fejedelmek szabadságháborúinál épen úgy, mint az independantismus, a puritanismus s presbyterianismus ellen vívott belső harcokban is a szatmár-németii zsinataig, sőt egészen az erdélyi önálló fejedelemség megszűnéséig.

A váradai zsinatnak az volt a feladata, hogy a Melanthon-féle közvetítő irányzat felhasználásával, megnyerje a tiszavidéki és erdélyi magyarságot a kálvini urvacsorai tannak, majd az egész kálvinizmusnak; továbbá, hogy a kálvinizmushoz schweizi örökség gyanánt tapadó sakramentárius bélyeget letörölje; hogy a Zwingli és Kálvin nézete között fennálló nagy különbséget kimutatva, az utóbbinak orthodoxiáját Melanthon tekintélyével beigazolja. És a váradai zsinat ezt a munkát végre is hajtotta. Az eddig kételkedő és ingadozó theologusok is elfogadták a Krisztus testének és vérének szellemi, azaz hit útján való élvezetét, igazhitű tudománynak és a mint ezen nézetükkel hazájukba visszatértek, egyszerre megrendült a talaj a tiszavidéki és erdélyi lutheránizmus alatt, mert mostan eddigi főfőtámaszai és hirdetői fordultak ellene.

A kolozsváriak Váradról hazatérve, azonnal hozzá

fogtak a munkához, hogy új álláspontjuknak mindkét erdélyi lutheranus egyházat-, a magyart és a szászt megnyerjék. Levelekkel, kisebb iratokkal, magánbeszélgetésekben terjesztették nézeteiket; de egyelőre kevés sikerrel. Az ország törvényei csak a római katolikus és a wittenbergi szertartással bíró lutheránus egyházat ismerték; a sakramentáriusokat pedig, elítélték. Hogy a szászok nem tértek el a törvényes alaptól: az nyilvánvaló volt. Tehát ha most Heltai és Dávid nem értenek egyet a szászokkal, akkor ők újítók. És az újítás vádját nehéz is volt magukról lerázni. Dávid Ferencz tehát ily körülmények között nem tarthatta meg püspöki hivatalát. Még 1559 márcz. 16-ról püspöki aláírását bírjuk, de már augusztus 14-én Alésius Dénes, a szászfenesi pap, a magyar egyházak püspöke.* Dávid Ferencz «önkéntes» lemondásában valószínűen része volt a felsőbb akarat megnyilatkozásának, a sakramentáriusokat gyűlölő Izabella közbelépésének is.

Azonban ha a királyné ellensége volt is a sakramentáriusoknak, de azt mégis csak óhajtotta, hogy az evangélikus egyház kebelében a hitegység fentartassék. Tanácsosai és a főurak között pedig többen voltak olyanok, kik a kálvini urvacsorai tan felé hajoltak és a kik ebbeli felfogásuknak érvényt óhajtottak szerezni. Nem volt tehát nehéz dolog Dávidnak és társainak, hogy pártfogóik támogatásával kinyerjék a királyné engedélyét egy oly zsinathoz, melyen a megbomlott hitegység helyreállítása végett a szászokkal tanácskozhassanak. Azzal már tisztában voltak, hogy Erdélyben a szászok képezik a kálvini reformáció legfőbb akadályát: tehát reménykedtek, hogy ha a Melanthon-féle

* Jakab E. i. m. 43. s II. 5. I. Teutsch i. m. II. 22. I.

közvetítő irányzatnak megnyerhetik őket, a kálvinizmusnak is teljesen nyert ügye lesz. A királyné parancslevelével a szászokhoz fordultak tehát és arra kényszerítették őket, hogy a hitelvi kérdésekben támadt egyetlenségek eloszlátása végett 1559 augusztus 15—18. között Medgyesre zsinatra gyűljenek.

A zsinat csakugyan megtartott; de egyezkedésről szó sem lehetett. A szebeni tanács egy levelet intézett a zsinatra gyűlt szász papsághoz, melyben kijelenti, hogy a világiak a gyülekezeteikben eddig hirdetett tudomány igazságáról meg vannak győződve; attól egy hajszálnyira sem hajlandók eltérni és semmiképen nem fogják megengedni, hogy a szász egyházközségekben az eddigitől eltérő tan hirdettessék. Ennek a levélnek bizonyára döntő hatása volt a zsinat magatartására, ha különben ingadozó lett volna is az. Hebler és Alésius, a zsinat vezetői, ellenfeleiket szóhoz sem engedték jutni, tanácskozásihoz sem bocsátották és így «végre az ellenfél, mint éhes farkas, zsákmány nélkül, üresen és diestelenül távozott a Krisztus aklától».*

A medgyesi zsinattal vallott kudarcz igen bántotta Dávidékat. A két kolozsvári lelkész egy védelmi iratot fogalmaz és ad ki a zsinat után, hogy most már az ország előtt nyilvánosan igazolják álláspontjukat és megindokolják újításait. «Az orthodox felfogás védelmében» kijelentik, hogy ők nem sakramentáriusok, kik az urvacsorát «megüresítik», mert az ő nézetük «a Krisztus valódi testével és vérével való egyesülésről szóló igaz tudomány». Ők nem követik azokat, kik ebben a kérdésben legelsőben vitát indítottak, — t. i. Kálmáncsehié-

* Teutsch i. m. II. 20—22., 242. l.

ket, — és az ilyenekkel egyet sem értenek, mert azok az urvacsorai jegyeket pusztá jeleknek állították, a valóságot a jegyeiktől elválasztották és a kenyeret meg a bort csak úgy tekintették a Krisztus jelképeknek, mint a hogy «a Mátyás király arczképe ábrázolja az elhunyt nagy királyt». Ellenben ők azt tartják, hogy a hit segélyével nem csak Krisztus jótéteményeiben, hanem valóságos testében is részesedik az urvacsorával élő személy. «És mi ezt adtuk elő Váradon is a zsinatra egybegyűlt atyafiak előtt — mondják tovább — és ugyanezeket ismételte aztán a tisztelendő férfit, Kopácsi István ur is nyilvános szónoklatában; és ugyanakkor megczáfoltattak a Mátyás király képéről és több effélékről való frázisok.» És ez a nézetük sem a szászországi egyházak 1551. évi hitvallásától, sem Melanthonnak 1558-ban Erdélybe küldött levelétől, sem az alsó és felső pannoniai igaz és jámbor tanítók vélekedésétől el nem tér, sőt mindezekkel teljesen megegyezik.

A védelmi iratnak, lélektani szempontból, jellemzőbb részlete az, melyben tiltakoznak a világi hatósággal való fenyegetőzés ellen. Épen egy évvel ezelőtt Dávid Ferencz még «jó lelkiismerettel» fordult a hatóságokhoz, hogy az új dogmák terjesztőit keményen büntessék meg. És most, mikor ez az ítélet az ő fejére fordult volna, a lelkiismereti szabadság felkent bajnokává szegődik. «A hit kérdésében nem a hatóság kardjával, hanem az ige igazságával és a lélek szeretetével» kell küzdeni. Az irat szerzői, Dávid és Heltai, kijelentik, hogy a száműzetéstől nem is félnek, mert biznak a királyné kegyelmességében, kitől zsinatot fognak kérni, hogy az mondjon ügyükben ítéletet. Addig pedig szász testvéreik szünjenek meg a szidalmakkal és keserőségekkel telt szóváltá-

soktól. Hiszen Dávid még a püspökséget is önként letette és nem csak úgy «húzták le» róla; letette pedig, mert a cím és méltóság az Isten igéje szolgájának lényegtelen dolog.

A királynéra épített bizakodás azonban megcsalta őket. Izabella a védíratnak megjelenése után nem sokára, szept. 15-én meghalt.¹ Tőle tehát már nem lehetett zsinattartási engedélyt kieszközölni. Hanem azért ez a haláleset ügyöknek még kedvezőbb fordulatot adott. A 19 éves ifju János Zsigmond alatt a tanácsosoknál volt a befolyás és a döntő szó; már pedig ezek között a tanácsosok között a kálvini iránynak is voltak hívei. A hangulatváltozásnak legelső nyomát a kálvinista iránynak az a törekvése jelzi, hogy most már nem a szászokkal való egyezkedés a fődolog, hanem a rokon gondolkozású hitsorsosok tömörítésén, a magyar gyülekezeteknek a kálvinizmus zászlaja körül csoportosításán buzgólkodnak a vezetők. Hogy ez a terv annál könnyebben sikerüljön, a magyarországi atyafiak, Mélius vezetése alatt, megjelennek Erdélyben és még az 1559. évben. Minden-szentek napján, Marosvásárhelyt, a székelységnek ezen kiváló városában, mely a többi magyar és székely városokat a lutheri reformáció befogadásában is megelőzte volt és mely a kálvini irányú református egyháznak is első szülött leánya, egy népes zsinaton együtt tanácskoztak és határoztak az erdélyiekkel az úrvacsora kérdése felől.²

¹ Erd. orsz. gyűl. emlékek. II. 52. 1. Archiv. III. 360. 1.

² Kiss Á. i. m 53—7. 1. — Erre az időre esik az is, hogy Heltai kinyomatta Kolozsváron Bullinger Henriknek ama levelét, melyet az, Huszár Gál kérésére, a magyarországi prot. lelkészekhez intézett a szertartások stb. ügyében. R. M. K. II. 80. szám.

A marosvásárhelyi zsinat nem csak református zsinat volt, hanem egyszersmind magyar zsinat is, melyet «a keresztyéni tanítók mind egész Magyarországból s mind Erdelből» tartottak. A magyarországi atyafiaknak tömeges megjelenése döntő hatással volt az erdélyi magyarságra is. A mit Kálmáncsehi hirdetett, hogy t. i. az ő vallása magyar vallás, most a református vallásban testet öltött és ettől fogva a kálvini reformáció hazánkban nemzeti ügyggyé lett. Luther tana mellett jóformán csak azon városok magyar papjai maradtak meg, hol a szász nemzetiségű többségtől félni lehetett volna a vallásváltoztatás miatt. De még az ilyen helyek papjainál is a Melanthon-féle irány volt otthonos az urvacSORA kérdésében.

A zsinat munkálata, «az urvacSORÁjáról való közönséges keresztyéni vallás»: az első magyar református hitvallás. Szerkesztésében a magyarországi atyafiak járnak elöl, a mit már onnan is következtethetünk, hogy Heltai és Dávid a későbbi harcokban nem ezt a hivatalos zsinati hitvallást, hanem a saját «Defenzió»-jukat adják az ellenfél bírálata s a külföldi akadémiák ítélete alá. Ez a védirat az ő munkájuk és az erdélyiek nevében mindig ezt szerepeltetik. De azért a marosvásárhelyi hitvallás éppen úgy hitvallása az erdélyi reformátusoknak, mint a magyarországiaknak és úgy tekinthető, mint a magyar református egyháznak első alapköve. Erdélyben legalább úgy ez a hitvallás, mint az ezt alkotó marosvásárhelyi zsinat, a református egyház tényleges megalakulásának határozott bizonyossága és fundamentuma is. Azonban a megalakulástól a teljes kifejlődésig, a tényleges szervezkedéstől a törvényes elismertetésig még hosszú és nehéz ut vezet. A marosvásárhelyi hitvallás csakis az urvacSORA kérdésével foglalkozott és az a hét cikk, melyben az

egyház álláspontja a kálvini felfogásnak megfelelőleg körvonalaztatik, még nem jelenti a kálvini teljes hitrendszer elfogadását. Évek multak el, míg egyházunk kálvinista jellege egészen kidomborodott, míg az urvacsorai tan után a genfi reformátor egyéb tanai s végül az ezek summáját összefoglaló református symbolikus könyvek az egyházi szervezet hitelvi központjává lettek.* Évek multak el, míg egyházunk nagy és nehéz küzdelmek között, melyek reá nézve esetleg balkimenetelűek is lehetek volna, végre megnyerte a törvényes elismertést, az országgyűlési receptiót.

A marosvásárhelyi zsinat és az ő hitvallása, új korszakot kezd a hazai reformáció történetében. A Magyar- és Erdélyországból összegyülekezett tanítók nagy száma és a határozott hangon fogalmazott világos hitvallás azt mutatják, hogy többé már nem csak egy néhány kálvini gondolkozású lelkészről s gyülekezetéről van szó, hanem hogy a reformáció eddigi békés és egységes folyama a válság, a szakadás elé jutott. A közbéke, az evangélium szent ügye megkívánta, hogy a lutheránusok komolyan figyelembe vegyék ellenfeleiket és a kibékülés lehetősége felől őszintén tanácskozzanak.

A fordulatot az 1560 januárius 10-én, Medgyesen tartott zsinat mutatja, mely a fejedelem parancsára jött össze és a mely nem rekeszti már ki a kolozsváriakat,

* Az urvacsorai tan mellett, a praedestinációról az 1561. évi Kolozsvári zsinaton volt szó. Kiss Á. i. m. 58—9. 1. Kálvin kátéját Mélius 1562-ben adta ti. R. M. K. I. 49. szám. A kálvini hitrendszer első szerves összefoglalását a tarczal-tordai zsinat adja 1562—63-ban. Kiss Á. i. m. 295—411. 1. A heidelbergi kátét 1564-ben kapják meg az erdélyi reformátusok. R. M. K. II. 96. szám.

hanem kemény vitába bocsátkozik velök. Az ellenfelek szembe állítják tételeiket az urvacora mivoltáról, anyagáról, alakjáról, hatályáról. Megállapítják, hogy miben értenek egyet és miben térnek el egymástól. De mivel az eltérések kiegyenlítésére egyik félben sem volt meg a hajlandóság, egyik sem akart engedni a maga álláspontjából: a zsinat minden pozitív eredmény nélkül oszlott szét.¹

Miután a papság nem tudott egymással kiegyezni: az országrendek vették kezökbe az egyház egységének ügyét. Az állami érdek szempontjából nem volt közönyös dolog a felekezeti torzsalkodás, mivel a vallási kérdések igen élénk mozgalomban tartották a kedélyeket és a nézeteltérések a társadalmi szakadozottság, a benső meghasonlás képét tárták fel; már pedig az állam élete ellen kívülről ármánykodó ellenséggel és ennek folyamatba tett csel-szövényeivel szemben a legteljesebb összhangra és egyetértésre lett volna szükség.

A kolozsvári országgyűlés tehát 1560 november 11-én elrendelte, hogy a jövő évi február 6-án, Medgyesen, nyilvános hitvita és egyezkedés tartassék. Sőt az országgyűlés még arról is gondoskodott, hogy a theologusok szenvedélye túlságba ne csapongjon és ezért, a már évekkel előbb birtokba vett «jus reformandi»-nál fogva, országos biztosokat is küldött a medgyesi zsinatra. A biztosok közé magyar és székely részről Mikola Ferencz, Mecskey László ítélőmester, Gyerőffi Ferencz, Kornis Mihály, Lázár Imre, Kálnoki Bálint jelöltettek ki, míg a szász biztosok kiválasztását magára a szász nemzetre hagyták.²

¹ Teutsch i. m. II. 25—35. I. Kiss Á. i. m. 53—7. I.

² Erd. orsz. gyűl. emlékek. II. 187. I.

A zsinat a kilencz országos biztos jelenlétében, 1561. február 6—8. napjain tartatott meg a medgyesi nagy templomban.

A vitatételek kicserélése után két napon át vitatkoztak a lutheránusok és a kálvinisták, míglen az országos biztosok végét szakították a szóváltásnak és a fejedelem rendelete értelmében felszólították mind két félt, hogy nézeteiket írásban adják be. A fejedelem ugyanis elhatározta volt, hogy ha a papok nem tudnak megegyezésre jutni, a külföldi akadémiákkal tétet közöttük igazságot. Így nyujtották aztán be Heltai és Dávid a kálvinisták részéről az 1559-ben kinyomatott «Defensiót», Hebler és Alésius pedig a lutheránusoknak ama «Rövid hitvallását», melyet ezen a zsinaton szerkesztettek és a melyhez még a zsinatra betejesztett 14 pontos vitatételeiket is hozzácsatolták.*

A kálvini irány ebben a pillanatban a legkritikusabb válponton állott. Bármily hódításokat tett is eddig a nemesség és a nép között: még mindig nem számithatott arra, hogy az országgyűlési többsége megadja neki az elismertetést. A fejedelem maga, ki legalább külsőleg római katolikus maradt, ellensége volt a sakramentáriusoknak. Hasonlóképen a kancellár Csáky Mihály is, ki teljesen a lutheránusokkal tartott. Ily körülmények között csak a külföldi akadémiák kedvező ítélete segíthetett volna ügyünkön, de ehhez épenséggel nem fűzhetek valami vérmes reményeket. Nyilvános dolog volt, hogy a fejedelem a németországi lutheránus akadémiákat fogja megkérdezni; annyival inkább pedig, mert az erdélyi

* Teutsch i. m. II. 35—70. I. Kiss Á. i. m. 57. I. Archiv. III. 360. I. Siegler Chronológiája i. h. 83. I.

reformátusok is Wittenbergben tanultak, s állandóan Melanthonra hivatkoztak és a schweiziakkal semmi nemű összeköttetésben nem állottak. Németországon pedig már ebben az időben teljes tüzzel és kiméletlen szenvedélylyel folyt az Amsdorf, Flacius s Vigand vezetése alatt megindult harcz, mely a philippistákat (Melanthon közvetítő irányának híveit) s a kryptokálvinistákat mindenünnen ki akarta üldözni. Melanthon 1560 áprilisében elhalálozván, még csak az ő közvetítő békés szellemének és a magyarok iránt tanusított nagy vonzalmának a támogatására sem számíthattak. Sőt még ezen felül volt egy más nagy bajuk is, t. i. hogy csupán az urvacsora kérdésében tüztek össze a lutheránusokkal és ezen az egy tankérdésen kívül nem volt semmi más kifejezett jellemvonás álláspontjukban és épen ezért úgy tűnhettek fel, mint okvetetlenkedő emberek, vagy egyenesen mint ámitók. A medgyesi zsinat «Rövid hitvallása» egyenesen azt vágja szemökbe, hogy bármennyire tagadják is a korábbi sakramentáriusokkal való megegyezést, mégis csak úgy éreznek és úgy tanítanak.

Ebben a válságos helyzetben egyedül a határozottság segíthetett. Ha az urvacsorai tanban a kálvinismushoz csatlakoztak az erdélyi magyarok, akkor el kellett fogadni az egész rendszert és annak határozott irányát is, mely semmiféle alkudozást nem tűr és a maga rendszeres egészben kifejtett szilárd felfogásából egy hajszálnyit sem enged. A mióta Melanthon elhalt, úgy is eltűnt az összekötő kapocs, mely a két reformátori irányzatot összefűzte. Szükség sem volt már többé rá, mivel Melanthon közvetítő theológiájának, mely a Luther fellépésével és kiátkoztatásával megbomlott római kathokus egyház egységének helyreállítása érdekében munkált, a

tridenti zsinat magatartása elvette a létjogosultságát. Így érezték ezt a külföldön és így hazánkban egyaránt. És épen ezért, bár a pápa már kiadta a tridenti zsinat utolsó ülészakát meghirdető bulláját, bár az előzmények után semmi kétség sem lehetett az iránt, hogy a római katolicizmus ezen a zsinaton teljesen be fogja fejezni szervezkedését: ez a körülmény sem indította a lutheránusokat és kálvinistákat simulékonyságra. Öntudatosan vagy öntudatlanul történt legyen is a dolog: de a közös ellenség erőgyűjtésének eme napjaiban mindkét protestáns fél arra az álláspontra helyezkedett, hogy a vallásos egyéniség érvényesülésére, fenmaradására a kifejezett és kidomborított jellem alkalmasabb, mint a színtelen és épen ezért nem is teljesen őszinte unió. Az evangelium kincseinek megvédelmezésében is többet vártak az öntudatosan kifejtett egyéniségek szövetségétől, mint a határozatlan egységtől.

A református irány, mely eddig csakis az urvacsora kérdésében fejtette ki és állította szembe a lutheranizmussal a maga elveit, most mikor a medgyesi zsinaton eltűnt a kibékülés lehetősége, sőt az eliteltetéstől is lehetett tartania: nem habozott többé a többi sarkalatos kérdések fölvetésétől sem. Az elővégzés tana, mely talán már a medgyesi zsinaton is szóba került, egy újabb zsinatra adott alkalmat. Ez Kolozsvárt tartatott, ugyancsak az 1561. évben, melyre — hagyományaink szerint — a magyarországi atyafiak is megjelentek és a melyen Kopácsi István elnökölt. A melanthoni szellemű «szent öreg», ki a közvetítésnek és az egységnek volt az embere, a magyarokat össze tudta ugyan tartani egy táborban, hanem a szászok már sehogy sem nyugodhattak meg e zsinatnak olyan eredményeiben, a melyeket a sakramentá-

riusok is elfogadtak.¹ A kolozsvári zsinat tehát csak az ellentétek számát növelte; a mi hogy teljes legyen, Méliusék 1561. augusztusában egy terjedelmes református hitvallást, az ú. n. debreczeni hitvallást (később: eger-völgyi is) bocsátottak közre.

A debreczeni hitvallás : «a magyarok confessiója». Bár nagy rendszertelenséggel van összeállítva: magában foglalja a kálvini hitrendszer összes főbb tantételeit. Éle egyaránt irányul a római katholicismus, a lutheranismus, a hitetlenség és a babona ellen. Nem célja a kálvini tanok rendszeres feltüntetése, hanem casuistikus modorban akar tájékoztatást nyújtani igen sok olyan tárgyról, a melyek az emberi hitérettel és hiszékenységgel kapcsolatban tényleg felmerültek és megvilágítást igényeltek.

A kolozsvári zsinat és a debreczeni hitvallás teljességgel nem voltak alkalmasak a fejedelem jóindulatának és a szászok kibékítésének a megnyerésére. Sőt az a körülmény, hogy az ellentétek azokban egészen kiélesítettek, még inkább növelte a szakadást és a felek között fennálló ellenszenvet. A szászokat teljesen elkeserítette az, hogy a kálvini irány már a szászság között is feltűnt. Ugyanis Amicián Titus, a vidombáki lelkész fia, kit Benkner János brassói bíró, a káptalan dékánjának meghallgatása nélkül plebánossá tett, Brassóban is kezdte hirdetni a kálvinista tanokat, a mi az egész szász klérus kebelében óriási felháborodást szült. Benkner nem tudta megvédelmezni pártfogoltját, kit a felizgatott nép, tíz heti plebánussága után (május 28-án) parochiájából kiűzött.² János Zsigmond látva ezeket az eseményeket,

¹ Kiss Á. i. m. 58—9. 1. Chronicon Fuchsio etc. I. 62. l.

² Chronicon Fuchsio etc. I. 62. l. Ostermeyer 67. l. Album Oltardinum 24. l.

nem halogatta tovább a külföldi akadémiák megkérdezését, hanem felhívta a szászokat, hogy válaszszák meg a két hitvallást elvivő küldöttség tagjait és megjelölte a fejedelmeket, az egyetemeket, a hova menniök kellett. A Csáky Mihály által sugalmazott ezen eljárás részrehajló volta nemcsak abban nyilvánult, hogy a magyarok részéről senki sem ment a küldöttségben, hogy a schweiziak, kiknek álláspontját a magyarok vallották, meg nem kérdeztettek, hanem még abban is, hogy a fejedelem Ágoston szász választóhoz intézett levelében már előre elitéli «sakramentáriusokat». Elmondja e levélben, hogy «midőn országrend-híveink észrevették, hogy az átkos sakramentáriusok dogmája a mi országunkba is becsuszott és minden nap sokak lelkét veszélyezteti, kérték tőlünk, hogy a tiszta hit vallói és a sakramentáriusok között zsinat tartassék». Ez a zsinat meg is tartatott és ennek eredménye az a két hitvallás, melyeket leveléhez mellékel és a melyekre nézve kéri, hogy a fejedelemsége alatt álló akadémiák tudós férfjaival bíraltassa meg azokat.*

A szászok vevén a fejedelem utasítását és ajánló leveleit, szeptemberben tartott szebeni zsinatjukon megválasztották a küldötteket: Keresztély György nagy-disznódi, Fuchs Miklós szász-hermányi papokat és Ungler Lukács szebeni rektort, a kik október 10-én útnak is indultak. A küldöttség előbb Lipszébe, majd Wittenbergbe ment. Azután felkereste a rostocki, az Odera melletti frankurtti egyetemek theologiai karát, felkeresett egyes, kitűnő theologus hírében álló superintendenseket, udvari lelkészeket stb. Ezek természetesen mindnyájan a szász egyházaknak adtak igazat és a fejedelemhez, a kancellár-

¹ Tört. Tár. 1878. 471—2. l.

hoz, a szász püspökhöz stb. intézett irataik mind azt tartalmazzák, hogy a lutheránusoké az igaz tudomány, azt kell védelmezni. Az alig négy hónapig tartó követségi út tehát meghozta a szászoknak az elismerést és bőven megjutalmazta a költségeket. Az 1562 márczius 8-án tartott szebeni zsinat nagy örömmel vette tudomásul a kedvező véleményeket és azokat a fejedelem elé terjeszté. Most már bizonyosnak látszott, hogy az országgyűlés döntése a reformátusok hátrányára fog szólni, mert ők nem a tiszta hit vallói, hanem «sakramentáriusok».*

De hiába érkeztek meg a kedvező vélemények. A kálvinizmus eltiltására és a lutheránizmus egyedüli jogosultságának a kimondására többé már nem került rá a sor. Sok minden olyan akadály jött közbe, mely útját állotta a lutheránusok kívánsága teljesítésének és sok olyan fontos változás merült fel, mely egyenesen a kálvinizmusnak kedvezett és egyengette számára az utat a törvényes elismertetéshez.

Az 1561. év végén, mikor a szászok küldöttsége a külföldi hittestvérek kedvező ítéleteinek összegyűjtésén fáradozott, Erdély nyugalmát háborus események zavarták meg. Ekkorra esik Heraklides Jakab moldvai háborúja, Balassa Menyhért «árultatása», melyeket nyomon követnek gyors egymásutánban Szathmár és Nagy-Bánya elpártolása, a hadadi vereség, a székelyek lázadása. Csak az 1562. év közepén túl sikerül a fejedelemnek a békét úgy kint, mint bent valamennyire helyreállítani. — Ily viszonyok között az országgyűlés nem ért reá a vallás igazításra és így nem teljesíthette a lutheránusok óhajtását sem.

* Teutsch i. m. II. 35—71. R. M. K. II. 89. sz. III. 722. sz. Siegler i. h. 83—4. l.

A Balassa-féle támadásnak és az ezzel összefüggésben álló, nagykiterjedésű politikai cselszövénynek kétségtelenül voltak más olyan következményei is, melyek a protestáns vallás ügyére általában kedvezőleg folytak be. Ha eddig is fontos mozzanatnak tekintették Erdély függetlenségére nézve a reformációnak befogadását, most a mikor azt a függetlenséget ilyen árulás útján akarta a királyi párt megbuktatni, a Ferdinándtól való idegenkedés még fokozottabb mértékben nőtt. Erdély önállóságának biztosítása végett szükségesnek látszott, hogy e fejedelemség minél inkább távolodjék a habsburgi uralkodók kül- és belpolitikájától s az utóbbi téren: egyházpolitikájától is. Az utolsó 10—12 év alatt előbb Fráter György, majd Bornemisza Pál, most legközelebb pedig a Balassa «árultatásában», ennek értelmi szerzője — Forgách Ferencz — mindannyian róm. katolikus főpapok voltak Erdély visszacsatolásának főfő mozgatói. A nemzet kiérezte már ekkor is azt, a mit később több mint száz éven át állandóan tapasztalt, hogy a róm. katolicismus az állam függetlenségének ellensége és pedig nem a magyar nemzeti és állami hagyományok ápolása érdekében, hanem mindenek felett és kizárólag saját egyházi álláspontja érvényesítése miatt. Ezért a nemzeti, az alkotmányos politika és a függetlenség eszméje szinte erőszakkal tolta fel a nemzetre, hogy nemcsak egyházi, hanem állami politikájának is egyik fő jelszava legyen: «el Rómától!», minél távolabb «el Bómáfeől!»

Ebben a felfogásban találjuk meg a Balassa-féle támadásnak általános vallásügyi hatását, a mi tehát nemcsak abban nyilatkozik meg, hogy a két testvérfelekezet országyűlési összetűzését elodázta, hanem a Ferdinánd és a

róm. katholicismus ellen támasztott visszahatás által fogékonyabbakká tette a lelkeket a pápistaságtól messzebb álló kálvinizmus iránt is.

De az általános vallási szempontok mellett meg kell még emlékeznünk ama támadásnak egy alárendelt jelentőségűnek látszó következményéről is, melynek egyelőre nincsen külsőleg szembetűnő hatása, hanem azért az egyházi viszonyokban egy pár év alatt mélyreható változást, gyökeres átalakulásokat hozott létre. Ez a következmény Blandrata Györgynek Erdélybe jövelete s itten, a fejedelem oldalán, a fejedelmi udvarban állandó letelepülése.

Blandrata György, a saluzzói származású orvos, theologus és diplomata, kiváló szerepet játszik az erdélyi vallásügy történetében. Rendszerint csak az unitarizmusmal szokták kapcsolatba hozni nevét, de ő Erdélyben több volt, mint az unitarizmus egyik apostola. Azok a változások, melyek az ő Erdélybe jövetelétől, 1563-tól fogva egészen János Zsigmond haláláig, sőt tovább is, a vallásügy országos rendezése körül észlelhetők, Blandrata nevével és működésével a legszorosabb összefüggésben vannak.

Az olasz doktor János Zsigmondnak a legbizalmasabb embere volt. Már több mint két évtizeden át állott családja szolgálatában. Kedvencz orvosa volt nagyanyjának, Zsigmond lengyel király özvegyének, Sforza Bona királynénak. Majd a negyvenes években édesanyját, Izabellát szolgáltatta Erdélyben s vele együtt ment ki innen újból Lengyelországba 1551 ben. Időközben járt Olaszországban, Schweizban és 1558 végén megint Lengyelországba tért meg. Mikor Izabella 1559 augusztus havában súlyos beteggé lett, Zsigmond Ágost, a lengyel király, sietve küldi Erdélybe, hol mindent elkövet, hogy szeretett úrnőjét

megtartsa az életnek. A királyné halála után ismét Lengyelországba megy. János Zsigmond, ki gyermekkorától fogva megszokta és megszerette őt nagyanyja, anyja s nagybátyja környezetében, többször hívta, hogy jöjjön Erdélybe és állandóan telepedjék le udvarában. De Blandrata mindig kitért a meghívás elől. Most, mikor 1561—1562-ben leghivebb emberi és pártfelei fondorkodtak a fejedelem ellen, mikor ez kedélyében és egészségében egyaránt megrendülve, nagyon is érezte, egy bizalmas tanácsadónak, egy ügyes, világlátott, diplomáciai tulajdonságokkal is jeleskedő férfunak s egy orvosnak a szükségét, sürgősen hívatta magához családjának ezt a bizalmasát, gyermekkori hűséges barátját. És Blandrata, kit eddig kényelmes állása és antitrinitárius vallási missiója Lengyelországhoz fűzött, de a kit utóbb már Kálvinnak a lengyelekhez intézett levelei miatt a lutheránusok és reformátusok amúgy is igen zaklattak, most már szívesen fogadta a meghívást és az 1563. év elején Erdélybe-költözött.

Egészen érthető és természetes dolog, hogy 1563 óta Blandrata lesz János Zsigmondnak legmeghittebb embere, kire a fejedelem minden dologban nagyon hallgat, a kinek tanácsaival él, szolgálatait úgy bel- mint külpolitikai ügyekben igénybe veszi. Alig jő Erdélybe és már is egy igen fontos és kényes diplomáciai küldetésben látjuk forgolódni, midőn 1563 augusztusában a Ferdinándhoz alkudozások és egyezkedések végett kiküldött főkövetnek, Báthory Istvánnak oldalán ő is megjelenik Bécsben.* Az alkudozások és egyezkedések tárgya Magyarország és Erdély viszonyának rendezése, kibékülés

* Erd. orsz. gyűl. emlékek. II. 165. l. Pray i. m. III. 174. l.

és szövetségkötés, valamint János Zsigmondnak a császár családjába való nősülése volt. Blandrata bizalmi állását az mutatja a legjobban, hogy a bécsi tárgyalásuk alkalmával az ő tulajdonképeni hivatását a főkövetnek az ellenőrzése képezte.

Ha már a diplomáciai ügyekben is ilyen bizalommal volt János Zsigmond Blandrata iránt: bizonyára még fokozottabb mértékben hallgatott reá a belügyi és főleg a vallási kérdések rendezése körül. Hiszen Blandrata nemcsak orvos, nemcsak diplomata, hanem theologus is volt, a ki Genfben disputált magával a nagy Kálvinnal és Bézával is, a ki Lengyelországban egy új felekezetet hívott életre, melynek zsinatain vezérszerepet vitt és egyházi kormányzatában esperesi tisztet töltött be. Most hogy Erdélybe jött, elhozta magával vallási meggyőződését, theologiai elveit, melyeket főleg a két Socinustól vett és a melyeknek Erdélyben is propagandát óhajtott csinálni.*

* A Blandrata életére vonatkozó irodalmat l. Keresztény Magvető. 1877. XII. Évfolyam. Lásd még a Corpus Reformatorum XXXVII., XLV—XLVIII. köteteit. Irodalmi működéséről l. Sand Chr. Bibliotheca Antitrinitariorum. 1684. 28—34. l.

Midőn Blandratáról először mondtam el a szövegben foglaltakat (Prot. szemle. 1902. 145—6. l.) unitárius részről igen heves, sőt kiméretlen támadás ért azok miatt. (Ker. Magvető. 1902. 114. l.) Állításaimat azonban a támadás daczára is fenn kell tartanom, mert nem «Sand, Krasinski, Stoinski és más lengyel történetírók» XVII-ik századbeli, vagy még későbbi irataiból merítettem adataimat, hanem Sarnicius. Tretius, Sylvius és más egykoruak, Blandratával szemben álló és küzdő lengyel theologusok és világiak leveleiből, Blandrata tételeiből s ezeknek Socinus Faustus első, 1562-ben megjelent. «Explicatio inittii primi capitii Johannis» cz. művével való gondos egybevetésből. A ki fáradtságot vesz magának, hogy a kész történeti munkák helyett az eredeti forrásokat keresse fel, az majd meg tudja

Azonban Blandrata, lengyelországi tapasztalatain okulva, nem lépett ki egyszerre a maga eszméivel. Jól tudta, mert mindenfelé látta és önmagán is tapasztalta, hogy az általa oly buzgón képviselt antitrinitárius reformokhoz a lutheranismuson és a kálvinismuson vezet az út keresztül. Jól tudta, hogy a természetben nincs ugrás és hogy a fokozatos haladás vezet el legbiztosabban a célhoz. Ezeket szeméi előtt tartva, fogott hozzá tervei útjának egyengetéséhez, az antitrinitárius reformáció meghonosításához. És e végből legelőször is a fejedelmet vette gondjai alá.

János Zsigmond egészen 1563-ig semmi jelét sem adta annak, hogy a protestantismushoz csatlakozott volna. Eddig még mindig a róm. kath. egyház hívének kell őt tekintenünk. Ágoston szász választóhoz 1561-ben intézett levelében a «tisztá vallás» és a «katholikus tan» alatt az evangéliumi irány értendő ugyan, de ezek a kifejezések

télni, hogy minő «kálvinista» esperes volt Blandrata, — hogy mit jelent Lengyelországban 1563 előtt a «secta Blandratice» és «Blandratistae» — hogy Gonesius, Pauli, Ochino és Lismanini, vagy pedig Blandrata hoztak-e ott létre új felekezetet, «értsd unitárismust», — hogy Socinus Faustusnak, a «24 éves igénytelen legénykének» micsoda jelentősége van a 60-as évekbeli lengyel és erdélyi unitárismus tanrendszerére nézve. Hogy pedig az unitárius vallás Dávid Ferencz későbbi alkotása volna: erről nincs miért komolyan beszélni. Nyilvánvalólag az u. n. «tisztá unitárismusnak», unitárius részről sokat emlegetett, de még máig sem tisztázott kérdésről volna itt szó; de míg az illetékesek nem tisztázzák, hogy milyen is és miben áll hát a «nem tisztá», a «tisztá» és a «legtisztább» unitárismus, addig meg kell maradnunk az egyháztörténetben szokásos elnevezés mellett és ebbe a tisztogatási processusba bele nem elegyedhetünk.

inkább a hitbuzgó Csáky kancelláréi, mintsem az övéi. Most azonban, alig hogy Blandrata megjelenik Erdélyben, a fejedelem szakít a róm. katholicismussal és nyíltan protestánsná lesz. Alésius Dénest, a magyar lutheránusok püspökét udvari lelkészévé választja. Alésius és Blandrata befolyására a lutheránus hitre tér, a minek bizonyságául 1563 április 27-én, Brassóban időzése alkalmával, Alésius kezéből két szín alatt veszi az úrvacsorát.¹

Nagy öröm hatotta át erre a hirre az egész Erdélyt, mert mindenfelé gyors szárnyakon terjedt el «az örvendetes üzenet»: «a mi kegyelmes Urunk, a király ő Felsége... teljesen szakított a pápistasággal». «Remélni lehet tehát, hogy miután Isten az ő szent lelkével az ő felsége szívéét megvilágosította, nem is engedi a megismert igazságot elnyomatni, sőt ő felségének birodalma alatt elterjeszti és szorgalmasan prédikáltatja». De nemcsak az alattvalók, hanem maga János Zsigmond is örült ennek a lépésnek. Az említett úrvacsoravétel után néhány hét múlva Alésius, mintegy hálája jeléül, gazdag adománynyal tüntette ki.²

Pedig hát nyilvános áttérésével egy nagy akadály emelkedett házassága elé, mely házasság által — mint azt egykor Izabella és Fráter György is tervezték és a mint Ferdinánddal szerződéseikben is megállapították — János Zsigmond a Habsburgok családi kötelékébe lépett volna be, a mi viszont Erdélyt fűzte volna szorosabban a ma-

¹ Daun Gergely és Werner Lenárd besztercei polgároknak 1563. máj. 1-én Szebenből, a besztercei tanácshoz küldött levele. Besztercei városi ltr. Lásd még Possevinus A. Atheismi Lutheri Melanthonis, Calvini, Besae etc. refutatio. Vilnae, 1586. 60. l.

² Bod Péter: Smirnai szent Polikarpus. 17. l.

gyar királyi koronához. Bécsben is megtudták az áttérést és erre vonatkozik Ferdinándnak ama válasza, melyet Báthory Istvánhoz, a fejedelem házassága ügyében tett előterjesztésére, a következőkben intézett: «Mínthogy ő császári királyi felsége nem szokta másokhoz adni leányait, csak a kik a katolikus igaz hitet vallják: azért ő fensége János Zsigmond herczeg is ígérje meg, hogy ha a felségnek leánya vagy unokája számára eljegyeztetnék, nemcsak ő maga fog törekedni a katolikus hitben való állhatatos megmaradásra, hanem nejét is megtartja és Istentől nyerendő gyermekeit s maradékait is abban fogja felneveltetni; sőt alattvalói között is, a mennyire lehetséges, ezt a vallást előmozdítja és fentartja.»*

A házassági szövetségből nem lett semmi. A császár politikájába sehogy sem illett az bele. Így aztán János Zsigmond sem háborgattatott új vallásában, melyben elég buzgónak mutatta magát. De nem teljesültek azok a remények és várakozások sem, melyeket a szászok a fejedelem lutheránusságához, a kálvinizmus elnyomása tekintetében fűztek. Blandrata állt őrt a vallásügyek felett és nem engedte, hogy visszafejlődés történhessék és az ő eszméi terjesztése elé gát emelkedjék.

Az 1563. évben már régen vége volt a háborúnak, leveretett a belső lázadás is és ideje lett volna elővenni a külföldi akadémiák véleményeit, hogy ítéletük szerint rendeztessék a vallás ügye. De ez még sem történt meg. Az 1563. évi tordai országgyűlés (jun. 6—13.) mitsem

* Ferdinándnak, az 1563. évi béke és szövetségi tárgyalások alkalmával Báthory István fejedelmi követhoz intézett második válaszából. Országos ltr. Kincstári oszt. Gyulafehérvári káptalani ltr.

törődve az evangélikus egyházban fennálló szakadással, csak bizonyos felmerült, apróbb sérelmek orvoslásával foglalkozott. Elrendeli, hogy a székelyek közt kitört vallási egyenetlenségek «az eddigi törvények szerint» intéztesse el, úgy t. i., kiki olyan hitű lelkészt tartson, a melyet akar. Míg az egyik pap szónokol, a másik vára-kozzék és majd azután beszélhet és kioszthatja a sakramentumokat ő is. A ki ezen rendelkezés ellenére a másik felet zavarná, a sértett fél által idéztessék a felség elé, hol a törvények értelmében büntetessék meg.* — Nagyjelentőségű ez a törvény, melynek a templom közös használatára vonatkozó intézkedése itt-ott még mai napig is nyomokat hagyott. A lelkiismeret és vallásszabadság széles kiterjesztése s a községi hitegység követelése által az elé emelt akadályoknak lerombolása foglaltatik benne. Azonban gyakorlatilag az apró gyülekezetek alakulásának a lehetőségét is magában foglalja és alkalmat nyújtott arra, hogy 6—800, vagy még kisebb lélekszámmal bíró községekben 2—3 különböző hitfelekezeti gyülekezet is keletkezzék, hogy a hivek egyházi terhe túlságosan megnövekedjék és a papi állás színvonala, a hitélet bensőségével együtt alászálljon.

Midőn a szászok látták, hogy az általuk óhajtott hitegység helyreállítására a fejedelem és a törvényhozás már mitsem tesznek és hogy nekik esetleg saját kebelökben is meg kell vívni a harcot a kálvinistákkal: arra törekedtek, hogy egyházukat tömörítsék és a teljes egységet minden téren keresztül vigyék. Ugyanis a beszterczei, a medgyesi és új egyházszéki káptalanok papsága mindjárt 1547-ben nagyobb mérvű újításokat léptetett

* Erd. orsz. gyül. emlékek. II. 218. l.

életbe a szertartások tekintetében, mint a többiek, főleg a brassóiak és szebeniek, kik a wittenbergi egyház módjára, a róm. katholicismus maradványaiból sokat megtartottak. Heblernek sikerült is reávenni a fejedelmet, hogy a szertartásbeli egység helyreállítása végett zsinatra kényszerítse az újításhoz ragaszkodókat. Azonban a szebeni zsinat (1563 nov. 28.), bár egyebekben létesítette is az egységet, de arra már még sem tudta reávenni az említett papságot, hogy az ároni öltözeteket: az albát s az ornátust felöltsék.*

A reformátusok nagy erőfeszítést fejtettek ki, hogy kellőleg kihasználják a rendelkezésükre álló időt, mialatt a hitvallási vita eldöntése függőben állott. Számuk állandóan gyarapodott, úgy hogy már 1561-ben a magyar és székely papok között alig volt lutheránus. A Hebler-Alésius-féle «Rövid hitvallást» a magyarok közül csupán Alésius a püspök és Károlyi Sebestyén szászvárosi lelkész írták alá, holott az 1557-ben Kálmáncsehi ellen kiadott «Consensus» aláírói között hat magyar, illetőleg székely esperest találunk. Ezek a hiányzó aláírások igen hangosan beszélnek a kálvini irány elterjedéséről.

A református gyülekezetek között Kolozsvár volt a vezető, melynek magyar és szász lakossága egyaránt csatlakozott a szász nemzetiségű, de a «magyar vallást» követő két lelkészéhez, Heltaihoz és Dávid Ferenczhez. Az 1561. évi medgyesi zsinatra utazó prédikátorok uti költségeit a város szívesen magára vállalta és még tanács tagjai közül is küld ki képviselőket, hogy a vitatkozáson jelen legyenek. A medgyesi vita után két héttel Egri Lukácsot alkalmazzák magyar prédikátornak, a ki maga,

* Teutsch i. m. I. 185. l. II. 77. l.

valamint szülőföldje és annak egész környéke református volt. Majd azután, mintegy feleletül a medgyesi zsinatra, a tanács a templomokat a református egyház egyszerű szertartásainak megfelelően alakíttatja át. A templomok felesleges és szükségtelen ékítményeit, felszereléseit, még a keresztelő medenczét és az orgonát is eltávolítják, az értékeket leltározzák és megőrzés végett a bíró s egyháznak számadása alá adják.

Az egyház és a város közötti barátságos viszony szorosabbra fűzéséről különösen Heltai Gáspár gondoskodik, ki mint vagyonos ember, 800 ft kölcsönt ad a városnak, hogy az a főtemplom körül, az egyház céljaira jövedelmező boltokat építtessen. Azután a fejedelemtől közbenjárva, papirosmalom építését veszi munkába, a mi természetesen a városnak nagy előnyöket ígért. Az ilyen, a város érdekében is segítségre kész lelkipásztorok ügyét aztán a tanács is teljes szívvvel-lélelkel tette a magáévá, mikor azoknak a vallási kérdések terén támogatásra volt szükségük. A kolozsvári belső és külső renden levő személyeknek ilyen szoros összetartása Kolozsvárnak szilárd álláspontot biztosított a függőben levő vallási kérdések körül; és viszont Kolozsvárnak erőteljes magatartása mindig elhatározó befolyással volt a magyar és székely városokra, községekre és az ezekben levő gyülekezetekre.*

A kálvini irány vezetői legelsőben is Marosvásárhelyt, a székelység első városát, nyerték meg a református egy-

* Kolozsvár városi prot. A medgyesi zsinatra utazó papok költségeiről. 1561 jan. 31. 111. l. — Egri Lukács alkalmazásáról. 1561 febr. 22. 113. l. A templomi felszerelések leltározásáról. 1561. ápril. 7. 115—6. l. Heltai 800 frtos kölcsönéről. 1560 febr. 11. 93. l. A papiros-malom ügye. 1560 decz. 26. 108. l. Lásd még Jakab Elek Kolozsvár története. 1888 II. 185. l.

háznak (1559). Utána következett Kolozsvár 1561-ben. Azután sorban hozzájuk csatlakozott Torda, az erdélyi három nemzet s főleg a magyarság ősi gyülekezési helye, a hol a fejedelmi korban is a legfontosabb országgyűlések tartatnak. Itt mondatott ki a vallás szabad gyakorlatáról szóló első szabadelvű törvény és itt állapították meg, itt fejezték be őseink az első teljes és rendszeres református hitvallást is. A három főhelynek megnyerése egy jelentőségű volt a magyarok és székelyek földjének reformálásával.

Az erdélyiek nem voltak magukra hagyatva ebben a nagy munkában. A tiszavidéki testvérek támogatása folytonosan rendelkezésükre állott. A tarczai-tordai zsinat mutatja, hogy az 1559-ben alakult nagy szövetség állandóan működött az ország egész keleti felében a református egyház megszilárdításán. Bár e zsinat emlékét az itt elfogadott terjedelmes hitvalláson kívül alig őrizte meg egyéb jel, de magából a névből és a zsinat munkálataiból látjuk, hogy a reformátusok milyen nagy erélyvel és minő széles alapokon folytatták szervezkedésüket. Az 1562-ben tartott tarczai zsinat, melynek folytatása 1563-ban Tordán volt, azzal a tervszerű, hatalmas szervezettel és tevékenységgel állít bennünket szembe, melynek nyomait 1559-ben Váradon és Marosvásárhelyt, 1560—1561-ben Váradon, Debreczenben, Kolozsvárt már látuk az «értekezleten», a marosvásárhelyi hitvallásban, a debreczeni, illetőleg egervölgyi confessióban s a kolozsvári zsinaton. A tarczai-tordai zsinat is azt a nagy területet egyesíti, mely a Mátra aljától Háromszékig, Sáros-tól Hunyadig terjed. A vezetők is bizonyára azok voltak, a kik eddig is előljártak a szervezés munkájában és a kik későbbben is vezették az egyház védelmét. Csak a munka

mutat fejlődést és fokozatos haladást. A marosvásárhelyi hitvallás szűk alapjait már a debreczeni hitvallás is kifejlesztette; az úrvacsora kérdése mellé a kálvini hitrendszer egyéb sarkalatos tételeit is beillesztette. De ez a debreczeni hitvallás rendszertelen és sok, hitelviileg mellékes és lényegtelen dolgokat is magában foglaló lévén: most a tarczal-tordai hitvallás egy teljes rendszerbe foglalt munkálatot készített, mely a hit- és erkölcsi élet elvi alapjai mellett, azoknak a gyakorlati egyházi életben való megvalósulására is tekintettel volt. Nagy öntudatosság nyilatkozik meg a tarczal-tordai zsinatnak abban a tényében, hogy itt a magyar reformátusság Bézának a hitvallását fogadta el és dolgozta át, tehát azt a hitvallást, mely az egész református hitrendszert a legbővebb kifejtéssel, de egyszersmind a legszabatosabban is tárgyalja.* Ugyanekkor fogadták el a Kálvin genfi katechismusát is.

A mely évben tehát a fejedelem nyíltan a reformációhoz — még pedig annak lutheri irányához — csatlakozott: ugyanakkor a magyar és székely protestáns gyülekezetek már teljesen a kálvini tandrendszer alapján állanak. Úgy az evangélikus, mint a református fél, külföldi nagy tekintélyekre hivatkozással, közrebocsátja a maga hitvallását. Hebler és Alésius 1563-ban kiadják az 1561. évi medgyesi zsinaton készült és a németországi akadémiák s theologusok által helyeselt «Rövid hitvallást», Méliusék pedig ugyanakkor a tarczal-tordai zsinaton átdolgozott Béza-féle hitvallással állanak a világ elé. A Béza-féle hitvallás és Kálvinnak Mélius által magyarra fordított s 1562-ben Debreczenben kiadott kátéja, azt

* Kiss Á. i. m. 296—411. l.

mutatják, hogy most már többé nem Wittenberg, hanem Genf vezeti a magyar reformátusokat. A közvetítő irány-
nak vége van és az alakuló félben levő egyház teljesen ha-
tározott kálvini jelleget nyer. A határozott állásfoglalás-
nak olyan hatása volt, mint a választó-viznek. A Hegy-
alja, — Sárospatak környéke, Perényi Gábor nyomása alatt
ugyan még ingadozott egy kis ideig, de Erdélyben a «tar-
czali és tordai zsinatok alkalmával esett a legnagyobb
csapás a Luther-követőkön, mert akkor vették be a leg-
többben a ref. vallást, nemcsak a magyarországi, hanem
az erdélyi lutheránus egyházak s nemcsak a magyarok
és székelyek, hanem még a szászok közül is, a mire igen
sokat tett a tordai zsinat».*

A reformátusoknak ilyen gyors és biztos haladásában
benne foglaltatott annak a biztosítéka, hogy elismerte-
tésük nem fog sokáig késni, habár a fejedelem még nincs
is a pártjukon. Ügyök gyorsan közeledett a diadal felé,
mely diadal nem az ellenfél legyőzésében, hanem csak
hitvallásuk elismertetésében állott. De még mielőtt ön-
erejükön kivívhatták volna a törvényes receptiót: egy új
és — mint a következmények megmutatták — veszedel-
mes barát is bele avatkozott a viadalba. Blandrata ez,
kinek antitrinitárius eszméi megkivánták a reformátusok
diadalát és a kinek a fejedelemre gyakorolt nagy be-
folyása ezt a diadalt most már könnyűvé tette, hamar
előidézte. «A tudós hírben álló, okos, ravasz, síma és
körmönfont olasz» óvatos kiszámítással vitte fejedelmét
a lutheri egyházba és innen a kálvini tanok felé, hogy
végre az unitarismusban mutassa fel neki a vallásos fej-
lődés legmagasabb csúcsát. Biztosra vette, hogy a feje-

* Haner i. m. 269. l. idézve Kiss Áronnál is i. m. 289—90. l.

delemmel együtt az alattvalók is megfogják tenni ezt az utat és így Erdélyben még nagyobb sikereket fog aratni, mint Lengyelországban.

Az 1564. évi (jan. 21—26.) segesvári országgyűlés mutatja a változást, mely a vallás kérdésében a fejedelemnél és az országrendeknél is beállott. Az itt hozott vallásügyi törvény először az 1557. évi kolozsvári czikkekre hivatkozással azt rendeli, hogy kiki azt a hitet kövesse, a melyet akar és egyik fél se akadályozza, vagy sértse a másikat. De végül rátér a magyar és szász egyházak között az úrvacsora kérdéséből támadt viszályra is, a melynek végleges eldöntése végett Enyedre egy vitatkozó zsinatot rendel, a hol fejedelmi biztos jelenlétében megoldassék a már régen huzódó ügy, «hogy az egyenetlenség miatt a keresztyének nagy tömege kétségben és bizonytalanságban ne legyen.»*

A nagyenyedi vitatkozó zsinat, az országgyűlés után csakhamar össze is ült. Megjelentek azon a magyarországi atyafiak is. A fejedelem április 9-re tűzte ki annak idejét és a maga képében Blandratára bizta az elnöklést. A fejedelmi biztosnak adott megbízó-levél roppant meglepetéseket tartalmazott magában. Már jó előre lehetetlenné tette az egyezséget az által, hogy a kibékülés sikertelensége esetére megengedte a reformátusoknak a külön egyházzá alakulást, a mivel természetesen mintegy biztatta őket, hogy ne engedjenek. De

* Erd. orsz. gyűl. emlékek. II. 223—7. I. Nagyon jellemző az ezen országgyűlésen hozott két. — egyházpolitikailag merőben ellentétes tartalmu — vallásügyi törvényczikknek a decretumban való elhelyezése. A magyarázatot a szász egyháztörténelmi források adják meg, a melyek szerint az utóbbi törvény felvételét Dávid Ferencz eszközölte ki. Teutsch i. m. II. 80. l.

Blandrata a megbízó-levél rendelkezésénél még tovább is ment. A fejedelem utasításának azt a magyarázatot adta, hogy azzal Alésius püspöki hivatalából letéttetett és ezt ki is jelentette. Majd a zsinat harmadik napján, a mikor még csak épen hogy kezdetét vette a vita, a mikor még az egyesség eredménytelenségének, a kibékülés lehetlenségének megállapításáról szó sem lehetett, Dávid Ferencz a reformátusok püspökévé meg is választott.

Ily körülmények között egyezkedésnek, kibékülésnek helye sem lehetett. Blandrata és Dávid Ferencz egy olyan erőszakos és kétes becsű eljárásba vitték bele a református vallás ügyét, a mely ahhoz teljesen méltatlan volt. Eddig vitatkoztak szóval és írásban, elmés vagy súlyos, szelid vagy vaskos modorban, de alattomos kijátszás nem fordult elő a két fél harczmodorában, bármily elkeseredetten küzdöttek is.

A vitatkozás, a fejedelem rendelete értelmében, írásban kezdődött, hogy a heves szóváltások által támasztható minden botránkozgatás elkerültessék. A reformátusoknak, mint az egyesség megbontóinak, kellett először álláspontjukat körvonalozni, mely iratukra az evangélikusok feleletet, s erre a reformátusok viszonyválaszt adtak. A vita lényege a körül forgott, hogy a szerzetetés igéi betű szerinti, vagy jelképes értelemben veendő-e? Ezt a kérdést azonban eldönteni, illetőleg ebben egymást meggyőzni nem tudták. És ez egészen természetes is, mivel valójában nem is az értelmi, hanem az érzelmi mozzanatok az irányadók; a mikor sem az analogiák egész serege, sem a világos szavak nem gyakorolhatnak döntő befolyást a vallásos érzületre.

De Blandratának nem is az egyesség létrehozása volt a célja, hanem az ellentétek kidomborítása és a kibékü-

lés lehetetlenségének a kimutatása. Félbe hagyatta tehát az írásbeli vitát, melyet a fejedelmi utasítás rendelt és ugyancsak a fejedelemre hivatkozva, élő szóbeli vitatkozást indított meg. Már készen is voltak nála a fővita-tételek, a melyek körül a szóváltásnak meg kellett volna indulni.

Blandrata eljárásának teljes megismerése végett szükséges tájékozódunk ezen tételek felől is, melyek a következők: Elvetik-e mindnyájan a pápista, a kapernaitika, a sakramentárius felfogást, mely utóbbi az úrvacsoráját csak jelképnek tekinti? Vallják-e mindnyájan, hogy a szentlélek kegyelme nincs külső jegyekbe zárva és a szentségimádást kárhoztatják-e? Megengedik-e mindnyájan, hogy a sakramentumok nemcsak az isteni kegyelem és ígélet bizonyosságai, hanem a mi vallásunké is, melyek semmit sem használnak, ha hittel nem vétetnek? Vajjon mindnyájan azt tartják-e, hogy az úrvacsorában a Krisztus valódi teste és vére adatik és hogy mi lényegileg eszszük a Krisztus testét, a mi által mintegy megszenteltetik ama, most elrejtett egyesülés, melynél fogva a mi fejünknek, a Krisztusnak testéből való testté és csontjából való csonttá leszünk? Miképen lesz Krisztussá a kenyér és vérré a bor? Vajjon a Krisztus jelenléte a sakramentumban test szerinti-e, vagy más — és milyen? Vajjon el lehet-e fogadni ideiglenesen, a közbéke kedvéért a következő és a szentírással nem ellenkező szövegeket: «A kenyérben, vagy a kenyérral a Krisztus teste adatik a szentséggel való egyesülésnél fogva a kiszolgáltatásban; lényegileg élvezzük a Krisztus testét és azzal valósággal és igazán egyesülünk; hogy a Krisztus teste most más, mint halála előtt, de csakis minőségi változásnál fogva; hogy a kenyér a Krisztus teste sakramen-

tumszerűleg.» Vajjon a gonoszok is veszik-e a valódi sakramentumokat? Hit nélkül használ-e, vagy a hitetlen eheti-e a Krisztus igazi testét? A hitetlenek (= pogányok) miért záratnak el a sakramentumoktól, hogy egyék a Krisztus valódi testét, a mely nekik igen is használható, a mint használ azoknak, a kik nem hittek, mielőtt ették, de a kiket magához vonván megtérített? — «Ezek azok, a melyeket a felséges fejedelem leginkább óhajt tudni?»

Ezek a nagy furfanggal fogalmazott és egyenesen a lutheránusok zavarba hozására szánt, zavaros kérdések nem lehettek a fejedelem kíváncsiságának a tárgyai, mivel ezeknek sem a hívő vallásos érzületéhez, gondolkodásához, sem a kétségeskedő vallásos aggályaihoz nincs semmi közük. Egyszerűen fortélyos és minden fordulatokban csapdát rejtegető, hajszalhasogató kérdések és tételek ezek, a hit komolyságának legkisebb jele nélkül, de egy agyafurt theologus összes ravaszságával megkenve. A fejedelem emlegetése csak azért volt szükséges, hogy a jámbor lutheránusok törbe csalassanak. Csak-hogy ezek nem ültek fel Blandrata cselfogásainak. Röviden és őszinte nyíltsággal három tételt állítottak össze, mint a melyekben bent foglaltatik az összes eltérés és a vita fő anyaga: 1. A szerzetetés szavai tulajdonképeni és természetes értelmükben veendőek. 2. A kenyérral és borral együtt az úrvacsorájában nemcsak szellemileg és hittel, hanem testi szájjal vétetik az Úr teste és vére is. 3. És nem csak a kegyesek veszik, hanem a képmutatók is; habár ezek kárhozatukra.

Blandrata vevén az evangélikusok tételeit, jónak látta a fejedelem kíváncsiságának tárgyát képező saját vitapontjait félre tenni és a vitát amannak az alapján meg-

indítani. Három napig tartott a szóvita az enyedi kastélyban: de ez sem vezetvén eredményre, április 15-én berekesztetett a csaknem egy hétig tartó nagy disputáció. A reformátusok, a fejedelem levele alapján, a külön egyházi szervezkedésre megnyerték tehát a jogalapot, miután erre nézve a feltétel teljesedett: az egység lehetőségére bebizonyítottatott.*

Csak a külön egyházzá alakulásnak, a hitvallás szabadságának országgyűlési szentesítése volt még hátra. Ez is bekövetkezett két hét múlva, midőn a tordai országgyűlés (jun. 4—11.) 5-ik törvénycikke a református vallást a «kolozsvári egyház vallása és fel fogása» néven, Erdélyben és a részekben bevett vallássá tette.

Ezen törvénycikkkel a református vallás Erdélyben nem csak tényleg, hanem jogilag is befogadtatott és a református egyház, mely az enyedi zsinaton Blandratának és Dávidnak, az ügyhöz épen nem méltó, fogásaival

* Teutsch i. m. II. 78—101. I. I. 186. I. Kiss Á. i. m. 212—37. I. Mélius: Refutatio confessionis de coena Domini M. Hebler etc. Debreczen 1564. Di lev. — A ki a zsinat diariumát a fejedelmi megbízó levéllel egybeveti, azonnal észre fogja venni Blandrata diplomáciai fogásait. A fejedelem azt rendeli, hogy előbb a kibékülési kísérleteket kell megtenni s ha ezek sikerre nem vezetnének: ám legyen mindkét felekezetnek külön püspöke. Blandrata ellenben, még mielőtt a felek szót válthattak volna, Alésiust letettnek nyilvánítja; mire a reformátusok Dávidot püspökké választják. És most veszi kezdetét a kibékítési kísérlet... A fejedelem, a czivódások elkerülése végett, írásbeli vitát rendel és Blandrata mégis szóbelire fordítja azt, sőt állítólag a fejedelemtől származó vitapontokat terjeszt elő. — A jelenlevő reformátusok: úgy Dávid, mint Mélius és a többiek, belemennek Blandrata machinatióiba. Nincs miért szépitni e dolgot. A reformátusok, Blandratát követve, úgy viselkednek e zsinaton, hogy eljárásukat lehetetlen menteni.

szerveztetett, most már törvényesen elismert egyházzá lett. Azonban figyelembe kell még vennünk itten azt is, hogy az így elismert és befogadott egyház nem csak református, hanem egyszersmind magyar is. A tordai országgyűlés 5-ik cikkelye nem veszi ki a lutheránus magyarokat az ujonnan alakult egyház joghatósága alól kormányzati tekintetben, hanem az eddigi törvényekben foglalt lelkiismereti szabadság elvénél fogva, csupán hitvallási tekintetben mentesíti őket. Az új törvény szerint «a magyar gyülekezetek egyháza», a mely párhuzamban áll «a szász gyülekezetek egyházával», hitvallási jellege szerint református, de kebelébe tartoznak az evangélikus magyarok is. Azonban az utóbbiaknak meg van engedve, hogy saját hitvallású papot tarthassanak: vagy ha ez nem lehetséges: az ilyen pap hallgatása, vagy úrvacsora vétel végett evangélikus gyülekezetbe elmehessenek.

A törvény szövege szerint: «Mivel a vallásnak, főleg pedig az úrvacsorában részesedés módjának a kérdésében eddigelé különböző vitatkozások, vetekedések, súrlódások és felfogások merültek fel az egyházak püspökei és pásztorai között — t. i. a magyar nemzetéi: a kolozsváriak és a szász népéi: a szebeniek között — azért az efféle egyenetlenségek eltávoztatása és mindkét fél lelkiismeretének megnyugtató végett, az országrendek békességeért elhatározottat, hogy ezután mindkét félnek szabad legyen akár a kolozsvári, akár a szebeni egyház vallását és felfogását követni; úgy azonban, hogy ha valamely város, község, vagy falu lelkipásztora a kolozsvári egyház vallását és felfogását prédikálná és a népet arra kényszeríteni akarná, ezt ne tehesse, hanem a mely vallást az a város, község, vagy falu követni akar, olyan hitvallású prédikátort tarthasson, az ellent-

álló papot pedig elmozdíthassa. Ugyanez tartandó meg a szebeni egyház megyéjében is. Ha pedig valaki ennek, avagy a kolozsvári egyháznak felfogásához akar csatlakozni, vagy a szerint akar úrvacsorával élni: minden akadály nélkül mehessen el annak a vallásnak, vagy hitnézetnek a parochusához úrvacsoravétel végett a szebeni hitvallás vidékéről a kolozsvári hitvallás területére és viszont, minden sérelem, gúnyolás és megszólás nélkül.»*

A törvényben használt kifejezések, mint pl.: «a kolozsvári és a szebeni egyház vallása», továbbá: «a sze-

* Erd. orsz. gyül. emlékek. II. 231—2. 1. Miután ez a törvény az erdélyi ref. egyház államjogi helyzetének sarkalatos köve, fundamentuma: azért álljon itt eredeti szövegében is: «Quia in negotio religionis, communicationis praesertim coenae dominicae, quousque variae disputationes, contentiones, rixae et assertiones inter superintendentes et pastores ecclesiarum Colosvariensis. nationis videlicet Hungari et Cibiniensis, gentis Saxonialis, habitae fuerunt, ad tollendas igitur huiusmodi dissensiones, pacificandamque utriusque partis conscientiam, pro quiete regnicolarum statutum est: ut a modo in posterum utriusque parti liberum sit, sive Colosvariensis aut Cibiniensis ecclesiarum religionem et assertionem tenere velit, ita tamen, quod si pastor alicuius civitatis, oppidi aut villae religionem et assertionem ecclesiae Colosvariensis praedicare et populum ea vi cogere vellet: facere non possit, sed quamcunque religionem civitas ipsa, oppidum aut villa tenere voluerit, predicatorem eiusdem assertionis tenere, contrariam vero amovere queat; hoc idem et in diaecesi ecclesiae Cibiniensis observetur. Si qui vero ad assertionem eiusdem ecclesiae Colosvariensis accedere aut communicare voluerint, absque quorumlibet impedimento et molestia ad parochum religionis et assertionis illius communicandi gratia ex possessione professionis ecclesiae Cibiniensis possessionem assertionis Colosvariensis absque omni offensione, subsonatione et derisione accedere valeat et queat.»

beni egyház megyéje», a «szebeni és kolozsvári hitvallás vidéke, területe» stb. arról tesznek bizonyosságot, hogy az erdélyi reformációban már 1545-ben megkezdődött és az 1557. évi tordai országgyűlésen szentesített nemzetiségi elkülönülés és egyházszervezet, melynek alapja különben már ősi időtől fogva meg volt az archidiaconátusok és dekanátusok nemzetiségi alapon való kikerekítésében, erősebb mint a hitvallások szerint fejlődött újabb keretek. A szebeni egyház megyéje (= dioecesis) református híveket és gyülekezeteket is magában foglal, viszont a kolozsvári egyház megyéje evangélikusokat is, ha az illetők a szászok, illetőleg a magyarok és székelyek földjén laknak. A legkisebb nyoma sincs annak, hogy az enyedi zsinat, vagy bármely megelőző gyűlés is, ezen nemzetiségi alapokra épített egyházi formát megszüntetni és a róm. katholicismus korában fennálló egységes dioecesiset helyreállítani akarta volna. Az enyedi zsinat egész lefolyása kétségtelen bizonyossága annak, hogy Blandratának szüksége volt Dávid Ferencz püspökségére és e végből a két nemzetiségi egyház felekezeti elkülönülésére is. Az ő magatartásában s oldalán Dávid Ferencz szerepében csak az elfogultság láthat békítő és egyesítő törekvést. Sőt Blandrata és Dávid a már meglévő nemzetiségi és felekezeti ellentéteket teljesen kiélesítették és azokat később is mindjobban igyekeztek nagyra növelni, mert Blandrata messzelátó terveiben, melynek Dávid Ferencz is csakhamar eszközévé szegődik, egy kénytelen-kelletlen létesült egység csak a holt teher, de nem az emelő erő szerepét képviselte volna. Ezért nem történt kísérlet arra sem, hogy a hitvallási keretek a nemzetiségi szervezetet áttörjék, mert úgy, a hogy a törvény rendelkezett, a magyar egyházban levő más hitűek és a szász egyházban

levő hitsorsosok, a fejedelem által is pártfogolt magyar püspököknek kormányzati, illetőleg szellemi fenhatósága alá kerültek.

Az új egyház, mely már törvényes biztosítékokkal el volt látva, legfőbb gondját arra fordította, hogy a kebelében levő, de még mindig habozó, vagy idegenkedő elemeket is megnyerje. Talán a fejedelemre is reá fért még egy kis meggyőzés és szükséges lehetett a szászok által 1561-ben összegyűjtött külföldi vélemények ellensúlyozása. Ha a schweiziakban egyesek nem biztak eléggé: most már Németországba is lehetett fordulni a református úrvacsorai tan igazolása végett. Heidelberg, illetőleg a pfalzi választó-fejedelemség csak nem régiben (1560 — 61.) lett kálvinistává s egyetemének tudós professorai készséggel siettek az erdélyi atyafiak támogatására. Még az 1564. évben megkapták a kolozsváriak «a heidelbergi nemes akadémia theologiai professorainak» levelét, melyben ők épen olyan kedvező ítéletet vettek, mint három évvel ezelőtt a szászok Wittenbergből, Lipséből, Frankfurtból és Rostockból és e mellett megkapták a múlt évben megjelent heidelbergi kátét, mely az erdélyi reformátusoknál is egyszerre olyan kedvelt könyvvé lett, mint a hittestvéreknél mindenütt a világon, a hova csak eljutott. A heidelbergiek kedvező véleményének mintegy kiegészítését képezte Mélius Péternek ama munkája, melylyel az 1561-iki medgyesi «Rövid hitvallást» és az ezt helyeslő külföldi ítéleteket sorra czáfolja, és a melyet szerzője a kolozsvári lelkészeknek ajánlott. Az iskolákról a nagyenyedi zsinat alkalmával hirtelen elhalt Molnár Gergely, kolozsvári igazgató s korában a legkitűnőbb theologus és paedagogus Erdélyben, már előzőleg gondoskodott és két jeles munkája, melyek közül egyik a gyer-

mekek, másik az ifjak számára készült, szintén 1561-ben hagyta el a Heltai nyomdáját. — Ugyancsak a belső megerősödést munkálta a tiszavidéki testvérekkel fennálló szövetség ápolása is, mely szövetség nagy kiterjedésénél, a benne levő hatalmas erőnél és sikereinél fogva minden bizonynyal tekintélyes vonzó erőt gyakorolt az ingadozókra. Mélius is, fentebb említett művével, ugyanezen célzt szolgálta, midőn a felvidéki patrónusokra tekintettel írt czáfolatát a kolozsváriaknak ajánlotta. Szikszai Fabricius Balázs, kit a kolozsvári tanács Egri Lukács ajánlatára, Sárospatakról hívott meg a Molnár Gergely halálával megürült igazgatói állásra, szintén egy összekötő láncszem a nagy szövetségben.*

Azonban az új egyház benső kiépítése, megerősödése nem történhetett meg a kellő nyugalommal. Már első szervezésénél s törvényes elismertetésénél, olyan tényezőkkel és olyan eljárással jutott közösségbe, melyek a református vallás természetétől idegenek és a reformátusok eddigi törekvéseinek őszinteségével ellentétesek. Nyolcz évi súlyos küzdelem után alakult ki ez az egyház. És a mikor azon a ponton állott, hogy önerején is kivívja az elismertetést, gyanús üzelmek léptek közbe és hirtelen megteremtették a befogadtatást. Az egykorúak bizonyára nem látták, hogy az oly eredmény és az oly eljárás, mint a minőt a nagyenyedi zsinat felmutat, nem méltó egy nemes eszméhez, nem különösen a református valláshoz. De nem látták azt sem, hogy Blandrata csak egy átmeneti alaknak szánta a református egyházat

* R. M. K. II. 90., 91., 96. szám. — Szikszay Fabricius Balázs meghívását 1564. máj. 22-én határozta el a kolozsvári tanács. Városi prot. 217. l.

ahhoz a formátlan zagyvalékhoz, mely az ő agyában kóválygott és a melylyel rövid idő múlva a világ elé is lépett. És e miatt az egyháznak nem sokára keservesen kellett meglakolnia, mert csaknem az enyészet szélére jutott.

Csakhogy a kálvini hitrendszer sokkal izmosabb, sokkal befejezettebb és életképeesebb volt, semhogy kalandor eszmék lépcsőfokául szolgáljon. Ha rövid időre visszaszorították is: erőt aztán összeszedi, újból diadalra jut és elfoglalja azt a helyet, melyet a gondviselés számára az erdélyi fejedelemség függetlenségének, a magyar nemzeti és alkotmányos eszméknek megőrzése végett kijelölt. Sem keletkezését, sem diadalát nem egyes hatalmasok kegyének, hanem a benne levő erőnek és egyéb jeles tulajdonságainak köszönhette. Ha egykor ideiglenesen oda hagyták is hívei: a magyar nép génuszának megfelelő eszméi visszahódították számára azt a népet, melytől mai napig is a «magyar vallás» szép nevét birja.*

* Legalább is naivság volna, ha Blandratát, a lengyel és erdélyi unitárius felekezet megalapítóját és szervezőjét, az erdélyi református egyház barátjának és őszinte segítőjének hinnék. Némely unitáriusoknak az az eljárása pedig, a melylyel a reformátusokra reá kívánnák erőszakolni, hogy Blandrata iránt, a szövegben vázolt működéséért hálával viseltessenek (Ker. Magvető 1902. 114. l.) alig egyéb egy rosszul sikerült tréfánál. Mi szívesen elismerjük az ellenfélben is a nemes tulajdonságokat, elismerjük munkásságukat és ezek eredményét is. Magam is vallom, hogy Blandrata tényleg előmozdította Erdélyben a ref. hitvallás és egyház törvényes recepcióját. És ha ezen tevékenysége a mondott hitvallás és egyház iránt érzett őszinte hitének, ragaszkodásának, — az azok iránt táplált egyetértő meggyőződésének eredménye volna: akkor nem késnének odanyujtani

neki az elismerés koszoruját, melyet saját hitfelei tőle megtagadnak, nem még akkor sem, ha azon hitét, ragaszkodását és meggyőződését idővel megváltoztatta is. De Blandrata lengyelországi működése és az ezzel teljesen összevágó erdélyi szereplése minden kétséget kizárólag mutatja a református hitrendszerrel és egyházzal szemben táplált roszhiszeműséget, — hogy ne mondjam — perfidiát. Ő az unitarizmus megalapításán fáradozott, munkált Lengyelországban és Erdélyben egyaránt, még akkor is, midőn látszólag a ref. egyházért buzog. Sikerült is neki mind két helyen felekezetté szervezni az unitarizmust. Az erdélyi unitárius egyház nemcsak megalakulását, hanem a veszedelem örvényéből való megmenekülését is neki köszönheti. És ugyan mi érte a hála?! Az hogy árulónak, a Báthoryaknak eszközüének, Judás-pénz zsebrerakójának nevezik és tartják a «hálás» utódok, (Jakab E. Dávid Ferencz emléke 223-8. I. Ker. Magvető 1877. 29—32. I. Kanyaró Ferencz: Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár, 1891. 102. I.) a miért ő, az unitárius egyház egyházi és világi oszlopaival együtt ellentállott Dávid Ferencznek és börtönbe juttatta e nagy férfit, a ki élete vége felé a próféták írásaihoz kívánta szabni az evangéliumot s ez által egyházának irányát a zsidózás, «értsd: tiszta unitarizmus», felé terelte. — Bizonyára a reformátusoknak kevesebb okuk van Blandrata felől elismeréssel nyilatkozni, mint az unitáriusoknak.

5. Az unitarizmus fellépése és a nagy hitviták.

Miután az 1564. évi tordai országgyűlés a református vallást bevett vallássá tette: az erdélyi magyar egyház egy csapásra református egyházzá alakult át. Az 1559-iki marosvásárhelyi, az 1561-iki kolozsvári és 1563-iki tordai zsinatokon a magyar egyház már tényleg reformátussá lett és így a tordai országgyűlés csak a törvényes szentesítéssel látta el a hitvallásváltoztatást. A református egyház tehát ugyanazon esperességeket — a magyar- és székelyföld összes protestánsait — foglalta magában, a melyek 1557-ben és azután az evangélikus egyházat alkották. Egyházmegyéi a magyarok és székelyek földének régi és a római katholicismustól különvált főesperességei: tehát a belső-szolnoki, a dobokai, a kolozsi, a kalotai, a küküllői, a tordai, a fehérvári, a hunyadi és a telegdi, azaz a maroszéki archidiaconatusok. Ezen területi beosztás minden bizonynyal evangélikus gyülekezeteket is csatolt a református egyházhoz; de ezeknek száma elenyésző csekély lehetett. Az esperességek nevezetesebb helyei: Dés, Szék, Kolozs és Kolozsvár, Bánffi-Hunyad, Dicső-Szent-Márton és Küküllővár, Torda, Nagy-Enyed és Gyulafehérvár, Vajda-Hunyad és Déva és Marosvásárhely a református egyháznak megannyi világító lámpásai. Mélius tanubizonyosága szerint egész Erdélyben alig volt tíz magyar lelkipásztor, a ki a lutheránus urvacsorai nézet

mellett megmaradt. Ezen gyülekezetekben is voltak bizonyára evangélikusok, sőt római katolikusok is. Csak hogy ezek kisebbségben lévén, nem változtathatták meg a gyülekezet hitvallási színét. Sőt a városoknak autonómiájához hozzátartozó patronátusi jog, mely a tanács által kezeltetett, még attól is elütötte őket, hogy maguknak saját hitvallásu papot tartsanak a városban.

A tordai országgyűlés törvényczikke bizonyosságot tesz arról, hogy már ekkor a fejedelem valamint tanácsurainak és az országrendeknek nagy többsége a református hitet követte. Ha nem így állt volna a dolog: mi sem lehetett volna könnyebb, mint a római katolikusok és evangélikusok egyesített erejével megbuktatni a «sakramentárius» törekvéseket. Bizonyára igazuk lehetett Heblernek és Alésiusnak, midőn az 1561. évi medgyesi zsinaton fogalmazott «Rövid hitvallásuk» bevezetésében azt állítják, hogy a reformátusok fellépése nemcsak a népnek, hanem az előkelőknek lelkét is megsebezte. De mikorra ezt a hitvallást kinyomatták, már sokat változott a helyzet. Joggal verhetette vissza Mélius ezt az állítást az 1564. év végén kiadott czáfolatában, mondván: «igenis megsebeztek az igazsággal, de viszont megmosogatván a sebeket az igazság borával, meg is gyógyítottuk azokat az igazság olajával úgy az előkelőknél, mint magánál a királynál és az összes országrendeknél. A király, az összes előkelők és országrendek sértetlen, biztos és jó lelkiismerettel nyugodtak meg a mi hitvallásunkban. És csak kevesen ragaszkodnak Hebler Mátyásnak dölyfös és az igazsággal ellenkező vélekedéséhez».*

* Melius : Refutatio confessionis de coena Domini M. Hebleri etc. Debreczen. C₇., C₈., D₁. l.

Hogy a fejedelmi udvarban is a református vallás hívei voltak többségben, azt Mélius nyilatkozata, valamint az események után is biztosan mondhatjuk, habár Gromo Alajos, János Zsigmondnak volt olasz testőrkapitánya, ki 1564 és 1565-ben körülbelül egy évig tartózkodott a fejedelem mellett Gyulafehérváron, olyan felekezeti adatokat közöl is a tanácsurakról és udvari főemberekről, a melyek az evangélikusokra nézve kedvezőbbek. De azért Gromo jegyzetei mégis nagybecsűek a fejedelem magatartására és az udvarában folyó felekezeti versengésre nézve. Látjuk, hogy az uralkodó, kit hite kötelez az ország törvényeinek a megtartására, sokkal inkább tiszteletben tartja a felekezeti egyenjogúságot, mint alattvalói. Bár udvarában a református püspök, Dávid Ferencz, az udvari lelkész, mégis a gyulafehérvári székesegyházban megtűri, sőt védelmezi a római katolikus istentiszteletet, jóllehet annak már alig van közönsége. Látjuk, hogy Blandrata, kit Gromo a hugenotta szekta fejének és Csáky Mihály, kit a lutheránus szekta vezérének nevez: miképen igyekeznek a fejedelmet és a főurakat a maguk számára megnyerni. A két férfiú mindegyike a fejedelemnek régi hű embere, egyaránt bizalmasa. Az ő ellentétes vallási működésüknek lehet betudni, hogy János Zsigmond olyan sokáig meg tudja őrizni pártatlanságát a versengő protestáns felekezetek között.*

* Gromo szerint a két Báthory testvér: Kristóf és István buzgó róm. katolikusok; Beeski Pál (? Becci) a róm. katolikusok feje. Rajtuk kívül még Varkocs Miklóst és Majláth Gábor-t lehet Gromó felfogása szerint némileg róm. katolikusoknak tekinteni. A többiek, — Blandratát és Nyakazó Antalt kivéve, — vagy erős lutheránusok, mint Csáky Mihály, Apaffy Gergely, Hagymási Kristóf, Békés Gáspár, Bornemisza Farkas,

A mint a református egyház magához ragadja a vezető szerepet, működésének nyoma azonnal meglátszik az országgyűlésen is. Egyik nevezetes jelenség az, hogy a «magyar vallás» elismertetése után, mindjárt az első országgyűlésen magyarul fogalmaztatnak Erdély törvényei. Petrovics idejében, az 1556 márczius havában kelt szász-sebesi törvényekben használtatik először a magyar nyelv. De azután 1565 januáriusáig újból csak latin nyelven adatnak ki azok, habár Izabella halála után már nem forog fenn az ok, hogy az uralkodó nem érti a nemzet nyelvét. Az 1565. évi kolozsvári országgyűléstől fogva, az erdélyi fejedelemség megszűntéig, a törvényhozás nyelve kizárólag magyar marad.

A másik jellemző vonás az iskolák jókarba állításának a sürgetése. A marosvásárhelyi iskolának és a gyulafehérvárnak segélyezéséért illetőleg, megépítéséért mond az ország köszönetet a fejedelemnek, és kéri jövőre is azok számára a támogatást. Különösen a marosvásárhelyi iskolát viselik a rendek szivükön, melynek Izabella is segélyt ígért volt, de a mely segélyt — mint az 1566,

Nisowski Szaniszló és Zavada Péter, vagy pedig, ha nem nyakas lutheránusok is, de mégsem egészen «hugenották», mint Rác Mihály, Bebek György, Ártándi, Daczó Tamás és Horváth János. Gromo tehát az egész fejedelmi udvarban s a főurak közül egyedül Blandratát és Nyakazó Kendi Antalt mondja «hugenottáknak». Maga a fejedelem «vallásos kedélyű és szeretné az igazságot megismerni.» Felekezeti színezet azonban nincs nála. Gromora vonatkozólag meg kell jegyeznünk, hogy a részleteket is sokszor szépen megvilágító tudósításán felismerhetők az idegen egyén futólagos megfigyelései és hogy a confessiók megítélésében nem megbízható. Így p. o. Kolozsvárt a magyarok és szászok lutheránus istentiszteletéről beszél. Emlékiratát lásd Archiv N. F. II. 1—50. l.

évi tordai gyűlésen ki is fejezik — nem csak tetszés szerint adottnak, hanem fundáltak szerettek volna látni a rendek.*

Van még egy harmadik vonás is, a mely azonban már kevésbé vet kedvező világitást a református egyház vezetőire, t. i. a felekezeti türelmetlenség fokozódása. Az 1565. évi kolozsvári országgyűlésen ugyan még csak gyenge vonásokban mutatkozik az, de nem sokára nagyobb lángokat vet a gyakorlati életben s aztán nyílt és törvényesített alakot is ölt magára az országgyűlési határozatokban. Jól láthatjuk ugyan, hogy külső okok is járulnak ezen türelmetlen szellem élesztéséhez és tapasztaljuk azt is, hogy a mint a vallási reform a római katholicismustól messzebb távolodik, ezzel az ősi vallással szemben a türelmetlenség is fokozatosan növekedik: de még sem lehet hallgatással mellőznünk, hogy a törvényekben most jelenik az meg első ízben.

A székelyföld volt még eddig a római katholicismusnak a menedéke. Nem valami erős ugyan, de mégis csak menedék, hol magát meghuzhatta. Előbb az evangélikusok, majd a reformátusok itt is ostrom alá fogták. Maros-zéket már évekkkel előbb meghódították a reformátusok is. Az 1563. évi tordai vallásügyi törvény az egész székelyföldet megnyitotta a reformáció előtt, mikor engedélyt adott «a község» kisebb részének, hogy külön papot tarthasson és a templomot a két felekezet közösen használhassa.

De úgy látszik — a reformátusok nem voltak megelégedve az eredménnyel. Szerették volna meghódítani a «régii, avas pápistaság» mellett még mindig kitartó

* Erd. orsz. gyűl. emlékek. II. 289—90. l.

plébánusokat. Ezzel áll összefüggésben az 1565-iki kolozsvári országgyűlés ama határozata, mely azon «ministereknek, kik tiszta evangeliumot hirdetnek és a Krisztus szerzése szerint az sacramentumokat szolgáltatják», az 1558. évi tordai végzést kibővítve, teljesen elengedte a cathedraticumot a székelyföldön. De ezen határozathoz nyomban csatlakozik a másik, mely szerint: «az pápások pedig, miért hogy az ő régi jövedelmek épen megtartatnak s öreg misékből, keresztyáróból, purgatorimból lelkeknek megszabadításából, bucsujárásból és érdemek osztogatásokból és efféle érdemek gyűjtéséből, tartozzanak a cathedraticumot régi szokás szerint megadni».*

Az 1564. év őszén megindult és több éven át elhúzódó háború, a Miksa király ellen irányuló elkeseredett hangulat, a református vallásnak merev puritanismusa, majd a mellette versenytárs gyanánt fellépő, de a római katholicismus iránti gyűlöletben még őt is túlszámalyó újabb felekezet reform vágya, a felekezeti türelmetlenséget fokozatosan élesztették, el egészen annyira, hogy már mást, mint protestánst tűrni sem akartak az országban. 1560-ban éri el ez a törekvés a legtulzóbb irányt, mikor a tordai gyűlés a római katolikusokat, a szebeni pedig a görögkeletieket akarja kiűzni.

A kálvinista puritanismus követelményeinek a végrehajtásával indul meg ez a mozgalom. Kolozsvárt 1565 márcziusában kidobják a Szent Mihály egyházából az orgonát. Junius havában, midőn János Zsigmond Schwendi ellen Várad felé indul, alig hogy kihuzza lábait Gyulafehérvárról, egy nagy néptömeg támad a székesegyházra, mely kiűzi a római katolikus papokat, összetöri, zúzza

* U. o. II. 289. I.

az oltárokat, képeket, szobrokat, a két pompás orgonát és a díszes domborművekkel felékesített kőkoporsókat. Csakis Hunyadi János, János király, Fráter György és Izabella síremlékeit kimélték meg. Hasonló módon támadt a váradai kálvinista nép is az ottani Szent László egyházra, hogy romboljon; de az épen jelen levő fejedelem, lóra ülve, katonáinak élén maga verte szét a zavargó csőcseléket. Ugyanebben az időtájában, legfeljebb egy vagy két évvel később történhetett a székelység öt városának, Székely-Udvarhelynek ilyen módu reformálása, mit 1630-ban egy 70 éves öreg ekképen beszél el: «tudom — úgy mond, — mikor Luther Márton ide bejőve, kihordák a templom ékességeit, egy Kovács Jakab nevű ember gyújtja meg, úgy égeték el». — Ezek csak az írásban is fennmaradt emlékek, egy pár nagyobb városból. Mi történhetett a többiekben és a vidéki falvakban: könnyű elgondolnunk. Igazán nagy ritkaság számba megy, ha a XVII. század elején kezdődő egyházmegyei látogatósági jegyzőkönyvekben itt-ott nyomára akadunk, hogy némely római katolikus templomi felszerelés még évtizedeken át is megőriztetett.*

De a vallási elfogultság nem állott meg a templomok purifikálásánál. Az 1566 áprilisi tordai országgyűlés 10. cikkelye a vakbuzgó türelmetlenség paroxismusával mondja: «miért hogy az Ur Istennek jó voltából az evangéliumnak világosságát az ő felsége birodalmában min-

* Jakab E.: Kolozsvár története. II. 185. I. Archiv N. F. II. 9. 20. I. Veszely Károly: Erdélyi egyháztörténelmi adatok. Kolozsvár, 1860. I. 382. I. — Az erdővidéki e. megye 1603—10 évi egyházlátogatási jegyzőkönyvében több egyházközségnél fel van említve, hogy az egyházközség javai között «holmi dirib-darab öltözetek», kereszt, «régi könyvek», ostya sütő vas stb. található.

denütt felgerjesztette és kívánja, hogy az hamis tudomány és tévelygések az anyaszentegyházból kitisztíttassanak: egyenlő akarattal végeztetett, hogy afféle egyházi renden való személyek, kik a pápai tudományhoz és emberi szerzéshez ragaszkodtanak és abból megférti nem akarnak, az ő felsége birodalmából mindenünnen kiigazíttassanak». A váradi káptalannak is a jövő virágvasárnapig adtak időhaladékot, hogy vagy térjenek meg, vagy «ha pedig istennek ígését nem akarják venni, személyekben marhájokkal egyetembe valahova akarnak menni, szabadon elbocsáttassanak». Majd az 1566 novemberi széheni országgyűlés az oláhok ellen fordul, «kiknek pásztorai vakok lévén, vakokat vezetnek», és azt rendeli, hogy minden oláh pap, püspök, vagy kaluger «György püspökkel, superintendenssel az bibliából megvetélkedjenek és az igazságnak értelmére menjenek, kik ha úgy is a megértett igazságnak helyt nem adnának, eltávoztassanak.» Mindenki köteles György püspöktől és az ő tőle választott papoktól függeni. «A kik pedig ezeket megháborítanak, hitlenségnek poenájával büntetessenek».*

A keresztyén felebaráti szeretetnek ily nagyfoku hiánya, a vallási elfogultságnak ily szomorú elvadásása, bármennyire magyarázható és érthető legyen is: mentségre nem találhat. Igaz ugyan, hogy Erdélyben nyoma sincs a gályák borzalmainak, vagy véres Mária angolországi kegyetlenkedéseinek stb.: de a beszámíthatóságot ez nem csökkenti, — sőt fokozza az a körülmény, hogy mindezek az evangéliumnak a czélgére alatt történtek a lelkiismereti szabadság jelszavának a megcsúfolására. Még csak azt sem mond-

* Erd. orsz. gyűl. emlékek. II. 302—3., 326—7. l.

hatjuk, hogy e törvények papiroson maradtak, mivel tudjuk, hogy «a váradi káptalanok megrontattanak az ő bálványozásoknak okáért», azaz a káptalan elüzetett. Tudjuk, hogy Kolozsvárt, épen az előbb említett törvényre való hivatkozással, a tanács megparancsolta özvegy Literáti Zsigmondnének, hogy a házában levő képeket rontsa össze, térjen az igaz hitre s pápista papot, szerzetest hajlékába be ne fogadjon. Ugycsak ekkor megszüntette a tanács az apácák adómentességét is, a mivel egyházi jellegüket vonta kétségbe. — Továbbá tudjuk azt is, hogy Discretus Vladikának Erdélyt el kellett hagynia, mivel görög-keleti vallásával nem akart szakítani.*

Bizonyos dolog, hogy ez a türelmetlenség, mint általában véve a felekezeti elfogultság is, nem a vallásnak a következménye. Mindenik vallásfelekezet a szeretet evangéliumát prédikálja: hanem az emberek nem élnek mindig és mindnyájan ezen evangélium légkörében. Gyarlóságukból folyó ezen botlásuk daczára sem lehet e kérdésben feltétlenül kárhóztató ítélet mondani, mert kicsoda az, a ki e fogyatkozások nélkül szűkölködnék. Csak ekkor lesz igazán utálatossá és visszataszítóvá ez a türelmetlenség, mikor az üldözés cselekedetei mellett szakadatlanul a türelem, a szelídség, a szeretet szavai hangzanak. Az elvakult fanatizmus sajnálatra méltó jelenség, de a szelídség álorczája alatt dolgozó türelmetlenség undorító.

János Zsigmond és tanácsurai, a nemesség és a papság, a polgárság és a nép egyaránt a felekezeti szenvedélyek izzó tüzében égtek. A földesuraiktól függő nyo-

* Jakab E. i. m. II. 173. I. Orsz. levéltár Kincstári oszt. Kolozsmonostori ltr. Lib. Reg. 93. I.

morult jobbágyságot kivéve, minden most említett tényezőnek hatalmában állott volna ezen szomorú törvényeket megakadályozni. Egyikőjük sem tette: mindenik megegyezett benne. Valami ellenállhatatlan erő ragadta magával az egész társadalmat, hogy a római katholicismust teljesen eltíporja.

És hogy mily általános volt ez a hangulat, annak bizonyosságául legyen szabad felemlítenünk a székelyeket, kik eddig leginkább kitartottak a római katolikus vallás mellett. Most ők is megingottak ezen kitartásukban. Nem Marosszékre, nem Vásárhelyre és környékére gondolunk, hanem tovább, a távolabbi vidékekre. Már említettük Székely-Udvarhely reformálását, melynek erre az időre kellett esni és a kálvinisták által végrehajtatnia, mivel ugyancsak az említett tanu-vallatáskor egy 65 éves öreg ember bizonyága szerint őt kálvinista papok s diákok tanították gyermekségében, tehát 1571—77 táján. Már pedig Báthory István idejében aligha gyujtották volna fel a templom ékességét. Ennek János Zsigmond alatt, a nagy visszahatás idejében, 1565—67-ben kellett történnie. Udvarhelyszéktől délkeletre, Háromszéken, a régi kézdi (máskor «sepsi») főesperesség 1566—70-ben szintén református és vezetője «László esperes». Sőt a ma ú. n. «szentföldön», Csík-, Gyergyó és Kászsónszékben is tért hódított a reformáció, a mit bizonyít az, hogy a váradi zsinaton 1569-ben Szegedi István, a ditrói lelkész is jelen van és aláírja a reformátusok «katolikus véleményét». Jezsuita forrásokból tudjuk, hogy 1584-ben a Lázárok Láda Bálint jezsuitát viszik Csíkba a reformátusok leküzdésére. A jezsuiták működésével szemben az 1591. évi fejevári országgyűlés veszi védelmébe Csíkban az evangéliumot. Gyergyóban pedig Lázár András, csíki főkapitány

tány, Bethlen Gábor nevelőatyja, még 1592-ben is tartja a református lelkészeket. A székelység között soha sem volt annyira elterjedve a reformáció, mint 1565-től 1585-ig.*

Ha ezen változás okát keressük, — mivel külső jelenségekben nem találják fel a kielégítő magyarázatot, sőt még a valószínűt sem: — tehát a belsőt, a lelki tünetményeket, a lélektant kell segítségül hívnunk. És itten mindjárt szemünkbe tűnik a minden vallásfelekezetet, a felekezeti szellem élénk lüktetése idejében, kivétel nélkül jellemző kizárólagosság. Azután jönnek a politikai események, melyek Erdélynek az anyaországtól mind távolabbra igyekvő, teljes függetlenséget óhajtó törekvéseit nagy mértékben fejlesztették. Ferdinánd és Miksa 1561 óta, némi rövid fegyverszünetet leszámítva, szakadatlanul háborgatják Erdély nyugalmát. 1565-ben kél hire Szolimán hadjáratának, mi 1566-ban be is következik. János Zsigmondnak Szolimán szultánnal Zimonyban történt találkozója (jun. 29., 30., jul. 1.), a tőle nyert biztosítások, az Aube Vilmos francia követtel folytatott tárgyalások, oly hatással voltak a fejedelemre, környezetére s bizonyára egész Erdélyre, mely a nyugoti, főleg a római katolikus keresztyénségre való utalság érzetét nagyban csökkentette. Ebben látjuk a római katolicismussal való szakításnak egyik erőteljesebben ható okát. Végül ki kell emelnünk a felekezeti türelmetlenség ezen tultengésének egy nagyfontosságú jelentőségét is, mely Erdély jövő missiójá-

* Veszely K. i. m. I. 307., 382. I. Bod Péter *Historia Hung. Eccl. Lugd. Batav.* 1888. I. 301. I. Lampe-Ember i. m. 248. I. Socherus A.: *Historia provinciae Austriae Societatis Jesu. Viennae* 1740. 292. I. Erd. orsz. gyűl. emlékek. III. 385. I.

ban elsőrangú tényező, t. i. a türelmetlenség lassanként, egyik felekezetről a másikra áterjedve, önmagát emészti fel és a mint egyik vallást a másik, ezt a harmadik stb. elnyomja, a mikor ketten, hárman támadnak egy ellen: megteremtik lassanként a felekezeti egyensúlyozás, a négy recepta religió uniójának, a vallási türelemnek az elvét, mely bár sohasem volt tökéletes, de mégis oly magas színvonalon állott, mint sehol egész Európában és a mely Erdély világtörténelmi szereplésének a legtermékenyebb erőforrása.

Midőn Erdélyben ezen, a türelmetlenség szellemét lehelő törvények hozattak, már megindult az a vallási mozgalom, mely nem sokára a recepta religióknak számát újból egygyel szaporította és a mely a magyar egyház kereteit szétrobbantva, a magyar és székely lakosságot két, illetőleg később három felekezet között osztva meg, elősegítette a négy recepta religió egyenjogúságáról szóló törvény kialakulását, a mi aztán megőrizte Erdély protestáns állam jellegét és fentartotta az anyaállammal való kapcsolatnak egyik szellemi tényezőjét, a későbbi egyesülés útjának igen fontos eszközét.

Említettük már, hogy a református egyház megalakulásának, hitvallása befogadásának körülményeiben Blandrata milyen fontos szerepet játszik. Valamint azt is, hogy az ő multja, különösen pedig lengyelországi szereplése egyenesen kizárja a kálvinizmus ügye iránti őszinte buzgólkodásának a feltevését. Mikor a református egyházat segítette, akkor a maga vallásos eszméi számára szántott. A jól megmívelt talajba aztán elkezdette hintegetni vallásának magvait. Majd látni fogjuk, hogy a református egyház uralomra jutásával lábra kapott és a római katholicizmus ellen irányuló ellenszenvet is mi-

képen élesztik az ő eszméi, viszont hogy minő alakban használja ki azt a türelmetlen szellemet, melylyel Mélius és a kálvinisták ő ellene és elvtársai ellen lépnek.

Blandratát Gromo a «hugenotta szekta» fejének nevezi. Mikor az olasz testőr kapitány Erdélyben járt, valóban ő így is tűnhetett fel azok előtt, kik sem elveit, sem múltját nem ismerték. Kálvinista is volt egyéb hittani kérdésekben, a szentháromság tanát kivéve. Ez ugyan a lehető legrosszabb ítélet vallási felfogása tisztaságára nézve, mivel a kálvini hitrendszer a maga tiszta s át-látszó szerkezetében egyenesen a szentháromság tanán épül fel. A ki tehát az alapot kilökte belőle, annak az elvetett alapkő helyére illesztett tantételen egy új hitrendszert kellett volna felépítenie, mint a hogy ezt Servét, majd később Socinus Faustus is megkísérelték. De ehhez Blandratának sem érzéke, sem tehetsége nem volt. Ezért lett az ő egész alkotása olyan formátlan, olyan zagyvalék, a melyből a nála sokkal tisztább agyú tanítvány, Dávid Ferencz is, csak a zsidózás (szombatosság) felé tudott kimenekülni. A kik nem mentek Dáviddal, azok Socinus Faustus tanrendszerében találták fel a Blandratától vett alap gondolatok kiépítését, — a minthogy Socinustól vette maga Blandrata is a trinitásra vonatkozó nézeteit — és Sociniánusok maradtak mindaddig, a míg a XVIII. század racionalismusa által felkeltett lutheránus és református szabadabb szellemű theologia meg nem mutatta nekik az utat az u. n. «tiszta unitarismus» felé.*

* Az erdélyi unitarismusnak socinianus jellegére nézve l. Prot. szemle 1898. 301—2., 441—2. l. V. ö. Sand i. m. 195. l.

Mikor Blandrata Erdélybe jött, tudományának kiindulási pontját az képezte, hogy a pápaság a szentháromság tanával meghamisította az egész keresztyénséget. Isten a bibliában úgy jelentette ki magát, mint egy Istent, a ki az atya. Hogy ez az egy atya Isten lényegében egy, személyében pedig három volna: ez a szentírásen kívül álló tudomány, mivel ebben sem személyről, sem lényegről, sem háromságról (hypostasis, ousia, trinitas) nincs szó. A fiú, az egy atya Istennek egyetlen szülöttje, ki az időben kezdett lenni, t. i. mikor Máriától megszületett. A szentírás a fiút, az atyának vele közlött istenségénél fogva «Istennek» mondja, de azért nem egy Isten az atyával és nem öröktől fogva való, habár örökké való Isten is. Tehát a fiú az atyánál kisebb és istensége nem önmagától való. De azért még sem más Isten, mint az atya, mert ugyanazon istenség van benne. — A szentlélek nem Isten, nem személy, hanem az atyának és fiúnak a lelke.*

Alig hogy megnyerte a református vallás az állami elismertetést: Blandrata azonnal hozzáfogott további tervei előkészítéséhez, tanítványok és hívek szerzéséhez. Legalkalmasabb tanítványul természetesen Dávid Ferencz

«De falsa et vera etc... Gyulafehérvár, 1567. II. könyv 4. fej. Hogy a XVII. és XVIII. századbéli unitarizmus teljesen socinianizmus: ez kiténik a Rakovi káténak a P. Horváth Ferencz Apológiájával (Apologia fratrum Unitariorum Kolozsvár, 1701.) és Szentábrahám L. Mihály Summájával (Summa universae theologiae secundum unitarios. Kolozsvár, 1787.) való egybevetéséből. Dávid Ferenczről és a szombatosságról lásd e mű I. köt. 7. fejezetét.

* Corpus Reformatorum XLVII. 574. I. Lampe-Ember i. m. 147—8. I. Sand Chr. i. m. 193., 195. I.

igérkezett, a kit megfelelő lelkületén kívül még az a viszony is figyelmes és hálás tanítvánnyá tett, a melyben Blandratához állott. Hiszen neki köszönhette a kálvini tanok érdekében vívott küzdelmeinek hirtelen bekövetkezett diadalát, neki püspökségét, valamint udvari pap-ságát is.

Dávid Ferencz, ez a nagy tudományú, apostoli buzgóságú reformátor, kinek elragadó ékesszólása szinte varázserővel hatott a hallgatóságra: a kortársak jellemzése szerint, «csodamód újság szerető, szerfelett dicsvágyó és a színpadias vitatkozásokat annyira kedvelő férfiú volt, hogy soha nyugodni, sem magával egyenlőt, — hagyján, hogy nagyobbat — túrni nem tudott». És ezt a jellemzést — eltekintve az ellentáborba tartozó író elfogult színezésétől — Dávid Ferencz egész pályája, összes ismert szereplése tökéletesen igazolja. «Csoda mód újság-szerető» volta tulajdonképen s alapjában véve nem egyéb, mint a nagy szellemekben kiirthatatlanul élő törekvés az igazságnak minél tökéletesebb megismerésére, minél teljesebb feltárására. Az ő igazi nagysága, igazi jelentősége, úgy általános protestáns szempontból, mint különösen az őt, egyik alapítója gyanánt tisztelő unitárius felekezetre nézve épen abban áll, hogy ő szellemi téren a megállapodást, a megcsontosodást nem ismerő folytonos haladásnak a képviselője. Ez az igazság utáni legyőzhetetlen törekvés, ez a nyugalmat nem ismerő haladás, tárgyi eredményeiben lehet ugyan fogyatkozásokkal, sőt tévedésekkel teljes: de önmagában véve a legtisztéletreméltóbb tulajdonság, mely csak kevés választottaknak adatik. — Hanem a sas, bármennyire nőnek is szárnyai, a napba nem repülhet és a Libanon leghatalmasabb czedrusai sem nőhetnek az égig. A föld, ez a közös anya, fogva

tart mindent, a mi test és nincs ember, a ki gyarlóságok nélkül szükölködnék. Bármennyire égett is Dávid Ferencz lelkében az igazság megismerése utáni vágy lángja és bármennyire képesítették volna is nagy tehetségei, hogy e téren magasztos eredményeket érjen el: a gyarlóság általános törvényei alól ő sem képezhetett kivételt. Az igazság szép, híves patakára kívánczó lelke «csoda mód újságszerető» volt; szerfelett fogékony a hirtelen benyomások iránt és érzéketlen a haladás nagy törvényeivel szemben. Szinte két kézzel kapott minden ujdonságon, minden új «igazságon», a melyek egyéb gyöngeségeit, nagy dicsvágyát és szereplési, feltűnési kedvét kielégíthették. Így aztán Dávid, a ki mesternek volt elhivatva, szinte egész életén át a tanítvány, a mestereit s ezekkel együtt meggyőződését is szakadatlanul változtató tanítvány szerepét játssza. Előbb Molnár Gergely és Mélius, majd Blandrata, azután Sommer János és Paläolog végül Glirius lesznek a mesterei. Nagy tehetségével elérte ugyan, hogy a hol ő csak eszköz volt az eszme végrehajtásában, a nagy közönség előtt úgy tűnt fel, mintha a vezető volna. Hatalmas hangja, melylyel a zajos gyűlések felett uralkodott, bámulatos jártassága a bibliában, melynél fogva minden idézetre készen állott nála az ellenidézet, — vitatkozási ügyessége, melylyel ellenfelei védtelen oldalait támadni és saját álláspontja gyengéit fedezni tudta: mindezen tulajdonok a világiak és lelkészek tekintélyes többsége szemében páratlanul tudóssá, apostollá, prófétává avatták őt. De az egykorukat, a megnyert elvtársakat fogva tartó, szinte elbűvölő külszín leple alatt, nem a vezér, nem a mester, hanem az örökösen vezetett, az örökös tanítvány van a valóságban, a ki csak a részletkérdések igazsága iránt bir fogé-

konysággal, nem pedig az egész rendszer mély és alapvető igazságai iránt is. Minden felmerült új eszme megkapja, magával ragadja, előbbi álláspontja elhagyására csábítja, mert új, — mert az új kérdésnek az egész rendszerhez való viszonya nem érdekli, — mert a régi állásponthez is ilyen részletkérdés miatt csatlakozott és a részleteknek összefüggésébe, a részizagságok szerves egészébe bele nem mélyedt, azt figyelmen kívül hagyta. És ezzel a tulajdonságával a legteljesebb összhangban van ama másik fogyatkozása, a miért a szász emlékiró így jellemzi: «dicsvágyó és a színpadias vitatkozásokat annyira kedvelő férfiú volt, hogy soha nyugodni, sem magával egyenlőt, — hagyján, hogy nagyobb — túrni nem tudott». Dávid, a dicsvágyó, a vitatkozásokat annyira kedvelő férfiú, nem is tudott élni, ha dicsvágyát, ha vitatkozási kedvét ki nem elégíthette. Róm. katolikusból evangélikussá, evangélikusból reformátussá, reformátusból unitáriussá, unitáriusból zsidózóvá lesz, mert egyfelől folyton az igazságot keresi ugyan a részletekben, de más oldalról dicsvágya nem engedi, hogy olyan legyen, mint más, vitatkozási hajlama pedig ösztönzi, hogy a mit eddig másokkal együtt védett, ezután ugyanazokkal szemben támadja azt. Ezért Dávid Ferencz maga a megtestesült protestatió. Innen származnak tárgyi tévedései, innen van az, hogy negyed százados hosszú tevékenységének útját inkább a rombolás eredményei, sem mint maradandó alkotások jelzik. — De lettek lényeg bármínők erényei és fogyatkozásai — ám halványok azok és erősek ezek — az a készség, melylyel meggyőződéséért mindenkor, minden mellék tekintetek nélkül síkra szállt, a melylyel kész volt érette még életét is feláldozni, az erdélyi reformáció igazi hőségé avatják őt.

A dévai vár-börtön nagy foglya emlékezetének kell hogy az ellennézetük is tisztelettel adózzanak. Az erdélyi reformátusság pedig, mely benne egyházának egyik alapítóját tiszteli, a hála és elismerés babérját nyújtja neki, a ki hat éven át oly fáradhatlan buzgósággal munkált a református hitvallás törvényesítésén, — aki később ugyan olyan buzgósággal küzdött ugyanazon hitvallás ellen; — a háláét az alapítónak — az elismerését a nagy ellenfélnek.*

Az erdélyi unitarizmusnak két alapvető munkása: Blandrata és Dávid Ferencz, a református vallás megszilárdításáért és állami elismertetéseért folytatott harczokban ismerkedett meg egymással. Ekkor ismerte fel Blandrata Dávid Ferencznek dialektikai értékét és Dávid is Blandratának nagy befolyását a fejedelemre. A két férfiú egyszerre belátta, hogy egymásra vannak utalva és hamarosan szorosabb barátsági viszonyba is léptek egymással.

* *Mirifice rerum novarum studiosus et gloriae perquam appetens et cupidus, adeo theatricis disputationibus gaudens, uti nusquam quiescere, nec quemquam sibi aequalem, necdum superiorem pati posset — erat. Schesaeus itélete Dávidról. Teutsch i. m. II. 241. l. Mélius és Molnár Gergely befolyásáról u. o. 242. l. Sommer, Paläolog s Glirius hatásáról. Prot. Szemle 1898 382—3. l. — Dávid harsogó, stentori hangját többször emlegetik a trinitárius írók és ebből a «Debreczeni disputatio» gonyt is üz. «Huj! mi az ördögöt kiáltasz olly igen, mi ? Nem egyedül vagy,» — mondja Péter pápa. «Ugyan így szoktam én szólni, hogy mindenek meghallják; mert nem jó zsákban macskát árulni» — feleli vissza Varga Ferencz. Bibliában való jártasságáról l. Archiv N. F. XIX. 596. l. Teutsch i. m. II. 112. l. Ez utóbbi különösen fontos, mert a feljegyzés mindjárt a gyulafehérvári nagy vita után kelt. Dávidot, ugymond, nem lehetett a bibliából megfogni, mert az idézeteknek, a bizonyítékoknak «vagy alatta, vagy felette», — mindig elsiklott.*

Minden bizonynyal az 1564—65. év volt az az idő, a mikor Blandrata Dávidot beavatta a maga tudományába. A bizalmas érintkezések részleteit magukkal vitték a sírba. De Blandratát és módszerét ismerve, valószínűnek látszik, hogy Dáviddal szemben is a Genfben és Lengyelországban használt fogás szerint járt el. Előadta kétegyeit, aggályait, melyeket benne a «pápás szentháromság» tana keltett és felkérte a tudós theologust, hogy azokat eloszlatni segítsen. A jóhiszemű felvilágosításokra ellenvetések és újabb kétségek következtek mindaddig, mígnem a kiszemelt áldozat alatt, a ki a kétség által hányatottnak látszó lélek megnyugtatóján buzgólkodott, szintén megnyílt a kételkedés örvénye és mindenestől elnyelte őt. És Dávidnál ez a folyamat nem is igen tarthatott sokáig. Hiszen ő a vitatkozás, az okoskodás embere volt, a ki ha egyszer kételkedni kezdett a szentháromság tanában, akkor annak csak logikai fogyatkozásait látta és rögtön kész volt megtámadni az «Antichristus szerzését», «a pápás szentháromságot», a miről a Biblia egyetlen szóval sem nyilatkozik. Soha, egy pillanatra sem jutott eszébe, hogy a niceaei dogma nem az Istenről adott fogalom logikai tökéletessége, sem nem a szentírás valamely határozott kifejezésén alapuló volta miatt tartotta és tartja fogva a keresztyén világ óriási nagy többségét, hanem a szívvel-lelket megnyugtató, fel-emelő és boldogsággal eltöltő ama tartalmáért, a mely míg egyfelől a szentírás szellemének megfelel, másfelől bizonyosságot ad a hívőnek, hogy csakugyan igazság és nemcsak szóbeszéd az, hogy «úgy szereté Isten e világot, hogy az ő egyetlenegy szülött fiját adná, hogy minden, valaki hiszen ő benne, el ne vesszen, hanem örök életet vegyen», (Ján. 3., 16.), — igazság és nem csak szó-

beszéd az, mert ennek az evangéliumnak pecsétje maga a Krisztus, «ki mindeneknek felette örökké áldandó Isteni». (Róm., 9., 5.).

Dávid Perencz 1565-ben már «blandratista» volt. De nem csak maga, hanem tisztársai közül Basilius István, Egri Lukács és Szegedi (?) Lajos, kolozsvári magyar lelkészek is, még ugyan ebben az évben Blandrata hívei között foglalnak helyet. Sőt ugyanezen esztendőben az ellentétek is kitörnek az «új evangélium» hívei és a «katholikus tudomány» követői között a kolozsvári gyülekezetben.* Heltai Gáspár, Amicián Titus, Mihály és György szász prédikátorok, valamint Szikszay Fabricius Balázs, az iskola igazgatótanára, hallani sem akartak az «új evangélium»-ról. Az ellentétek nem maradtak a tisztársi szűkebb körben, hanem hamarosan megjelentek a templomi szószéken is. A «blandratisták» első, nyilvános fellépése egyszerre felzavarta a kolozsvári gyülekezet nyugalmát. A papok, a polgárság és az egész nép két pártra szakadva, czivódással, vitatkozással, szelídebb és vaskosabb eszközökkel fogtak neki a «vallásigazításnak». Ámbár az újítók úgy tüntették fel a dolgot, mintha csupán egyetlen, a pápaság korában megvesztegetett tantételnek evangélium szerinti kiigazításáról volna szó: mégis a legnagyobb nyugtalanság fogta el a kedélyeket, mert az egyszerű emberek is megérezték, hogy itt nem egy dogma, hanem a keresztyén vallás lényege forog kockán.

* Basilius maga állítja 1568-ban, hogy ő már 1565-ben az új állásponton tanított. Egri Lukács 1565 elején távozott Kolozsvárról s már ekkor antitrinitárius eszmékkel ment hazájába. A papok szószéki vitáját először az 1566. febr. 7. kelt tanácsvégezés említi. Szikszay Fabricius Balázs életrajzából bizonyos, hogy 1565-ben már meg volt zavarva a vallásbéke Kolozsvárt.

Dávid Ferencz, mint plébános és püspök összes befolyását, egész tekintélyét latba vetette, hogy új álláspontjának Kolozsvárt érvényt szerezzen; de ez sokkal nehezebben, sokkal több küzdelem és izgatottság után sikerült, mintsem előre gondolta volna.

Nagyon érdekes és jellemző korszakot tárnak szemeink elé az egykorú emlékek a vallási forrongás megindulásának idejéből. Szinte megelevenedik előttünk Kolozsvár városának egész társadalma és látjuk az izzó szenvedélyek harcát, — az aggódó és kétségeskedő feszült figyelmet, melylyel a világiak a papság tusáját szemlélik, a pártoskodást, mely a vallási kérdésekbe a nemzetiségi érdekeket is belekeveri, a fanatizmus növekedését, a vallás erkölcsi élet elvadulását, az egyszerű pórnép kebelében is feltűnő, szertelen rajongást. Ott látjuk az ellentétek megütközését minden vonalon.

Dávid Ferencz igen szerette volna megnyerni Szikszayt, az iskola igazgatóját is a maga részére, hogy a magyar egyháziak mind együtt tartsanak és az ifjúság is az új szellemben növeltessék. Naponként találkoztak, mert a plébános asztala látta el — a kor szokásai szerint — a rektort is. És nap-nap után kemény vitákat folytatnak a kényes theologiai kérdés: a szentháromság tana felől. A nagynevű püspök összes rábeszélő és vitatkozó képességét kifejti, hogy az ifjú tudóst eltérítse attól a tudománytól, melyet ez vall és a mely a püspök szemében idejét multa és szentírás ellenes bölcselkedés szülöttje. Lassanként elhidegednek egymástól. A rektor kerül a plébános asztalát. Templomba se megy; tanítványait se viszi oda, mikor a főpap prédikál. De annál szorosabban összetart azokkal a papokkal, a kik Dávid-ellenesek. Az egyháziak között fenforgó ellentétekről tud az egész vá-

ros. És mikor a rektor — sok unszólásra megígéri, hogy végig fogja hallgatni a püspök prédikációját: a hír nagy gyorsasággal terjed el a polgárság között és zszufolásig megtelik Szent Mihály tágas egyháza. A közönség úgy tekinti a tanítványainak élén bevonuló igazgatót, mint egy ítélő bírót, ki a püspök tanításának a megbírálása végett jött. A templomozás után összegyülekezik az egész város színe-java, hogy hallja a tudós rektor véleményét. Ez a vélemény lesújtó a püspökre nézve, a ki színét veszti, elsápad s szinte elájul a várt dicséret helyett elhangzó kemény és merész bírálat hallatára. A polgárság pedig örvendve mond köszönetet a rektor-nak, hogy hitöknek oly ékesszólóan védelmére kelt.

Majd azt látjuk, hogy a püspök az iskolára veti magát. A tanítványokat el akarja csábítani a mestertől. A rektor nagy elszántsággal védi meg tanítványait, mint szerető atya szokta gyermekeit. De három ifjú mégis megtántorodik. Ennyit képes a püspök nagy tekintélye megnyerni a kolozsvári népes iskolából. Szikszay és Amicián Titus kezefogva állnak sorompóba, hogy a veszedelem tovább ne terjedjen. Az nem is szed több áldozatot; hanem a három ifjú most már magát az iskolát és ennek igazgatóját mindenféle rágalmakkal igyekszik befeketíteni. Szikszay, ki jól tudta, hogy a rágalmak terjesztésének mi a célja és hogy ki áll az ifjak háta mögött: elunva a folytonos zaklatást, egy évi terhes működés után odahagyta Kolozsvárt, hogy visszatérjen korábbi békés otthonába, a bodrogszabos Athenaebe.*

Dávid Ferencz eltávolíthatta ugyan Szikszayt, de azért

* A Szikszay Fabricius Balázs felett tartott halotti oratióból. E. M. K. III. 665. szám.

a diadalig még sokat kellett küzdenie. A mióta újjátásával fellépett, a templomi szószék nem a lelki épülés, hanem a czivódás és botrányok felidézésére szolgált. A lelkipásztorok egymás ellen támadtak, egymás ellen prédikáltak és Istennek háza az imádkozás házából a botránkoztatás hajlékává változott. Maga a tanács is megsokalta már a dolgot és elhatározta, hogy «a plébános hívassék a gyűlésbe és komolyan intessék meg, hogy szűnjenek meg az egymás ellen való prédikálástól és csak azt prédikálják, a mi az Isten egyházának hasznára és gyarapodására van és nem okoz botránkoztatást». Továbbá elhatározta a tanács azt is, hogy Heltai, Amicián és Mihály papok, kiket a püspök egyelőre leszorított a szószékről, újból kezdjék meg működésüket és a bírói rendes fizetésükről s igehirdetési szabadságukról biztosítsa őket.

A szószék és az iskola körül folyó botrányoknál sokkal veszedelmesebb jelenség volt az, hogy a Dávid Ferencz újjátási vágya átterjedt magára a köznépre is. Ha korábban, a lutheri és kálvini irány harcza idejében, még csak abban nyilatkozott meg a nép vallásos lelkületének megzavarodása, hogy az úrvacsora-vételtől tartózkodtak: most már egyházellenes hangulat kezdett lábrakapni. Alig tizenöt éve annak, a mikor a mise megszűnt Kolozsvárt: és azóta most már a harmadik újjátás járja. Vajjon lesz-e ennek vége vala?! Vajjon Istentől való dolog-e az, hogy a papok mindig újabb és újabb kijelentéseket vesznek és azt állítják, hogy most már jobban értik az Irást?! De hát csak a papok és épen csak Dávid Ferencz vehet mindig új kijelentéseket? Nincsenek-e Istennek más választott edényei is? És a szakadatlan, pihenést, megállapodást nem ismerő újjátás teljesen meg-

zavarta a nép lelkének az egyensúlyát. Proféták támadtak közöttük, kik még különb isteni kijelentéseket vettek, mint a püspök. Magánházaknál, korcsmákban, a malom alatt, utczán és piacon, szertelennél szertelenebb tanok hangzottak és terjedtek hihetetlen gyorsasággal. A nép-apostolok oly sikerrel hódítottak, hogy már a papok, — unitáriusok és trinitáriusok egyaránt — megijedtek tőlük. Sürgetve fordultak a városi tanácshoz «az Isten igéje és annak tiszta, hamisítatlan igazsága ellen» fecsegőkkel szemben, kérvén, hogy a sok gonosz szóbeszédnek vessen véget. A tanács erre el is határozta, hogy «ha valaki efféle dolgot cselekedni, a szentírással ellenkező véleményeket, dogmákat hirdetni merészelne, az ilyet a papok feljelentésére a bírák és senátorok állítsák elő, küldjék fel a templomi szószékre és kényszerítsék, hogy az egész gyülekezet színe előtt vitatkozzék meg a papokkal. Ha tudományát a szentírásból bebizonyítja: hát jól van; de ha nem tudná bebizonyítani: egy ingre vetköztetve megvesszőztessék és a városból kiűzessék». (1565 decz. 11.).*

Ezen és eféle jelenségek, melyek bő számmal fordultak elő, vezetik be Erdélyben az unitarizmust. Már fellépésének első nyomai is mutatják későbbi fejlődésének útját, térfoglalása eszközeit és az eredményt is, melyet el fog érni. A folytonos és egyéni kijelentés tana, melyet Dávid Ferenczék tudományuk igazolására felvettek, az apocalypticus irány, melylyel a dialektika által kiölt nemes mysticismust helyettesítették: eloldotta az emberi szenvedélyek fékét és azoknak áradata magát a vallást is tovasöpörve rohant, rohant a pusztítás útján, fenye-

* Jakab Elek Kolozsvár története. II. 173., 178. I. Kolozsvár városi protoc. 259. l.

getve még az államot, a társadalmat is, mígnem egy erős kész rohanásában feltartóztatta és a fejlődés útjából félre hárította. A még mindig számottevő elemek ezután a negatív terére lépnek s itt érvényesülnek; míg az irányzat pozitív tevékenysége, az alsóbb néprétegbe visszavonulva, a képzelet csodás alkotásainak múltó tüneményeit halmozza rakásra.

Blandrata és Dávid Ferencz tevékenysége nem került el az erdélyi református egyház figyelmét; nem a magyarországi atyafiakét sem. Kolozsvár elég központi hely volt ahoz, hogy az ottani események híre hamarosan szétterjedjen az egész országban. Már 1565-ben jól tudták az összes erdélyi városokban, — messze bent a székelységen is — jól tudták Debreczenben, Sárospatakon és az egész felső Tisza vidékén, hogy az unitarismust «Kolozsváron kitojta a vipera, mint skorpió tojást; vagy megszületett az ördögtől ásott kút füstjéből Áriusnak fellevenedett tudománya». De hogy mit tettek ellene, minő természetűek voltak az első lépések: arról nincs tudomásunk. Hanem igenis azt látjuk, hogy az ellenfél az 1566. év kezdetével egy nagyszabású hadműveletet indít meg a református egyház ellen, a melyet ugyan kevesen, de nagy hévvel, nagy felkészültséggel és erős háttérrel kezdetek.

A megindult vallási harc a legügyesebb elrendezést, szinte művészi taktikát mutat. A királyok és fejedelmek küldetéseiben nagy sikerrel eljáró diplomatának, Blandratának a kezére ismerünk már a kezdet kezdetén is. Ugyanazon eljárást tapasztaljuk itt is, mint a melyet a kálvinizmus 1559-től fogva követett, t. i. hogy a lutheránizmus elleni támadásában egyszerre felölelte a magyarság tiszai vidékét és Erdélyt. De mégis van annyi különbség, hogy míg

Mélius a központ erejével hódította meg a szárnyakat: most előbb a két szárnyon akarják megvívni a csatát, hogy aztán a központot is összeroppantsák. Az első nyílt támadás is néma főhaderővel, a döntő csatatéren, hanem a messze kihelyezett előrs részéről történik. Egri Lukács támadása ez a felső Tisza vidékén, a mi mindjárt az 1566. év legelejére esik.

Egri Lukács, ki Kolozsvárról egészségi okokból már 1565 elején szülőföldére, Egerbe távozott, a legtapintatosabban kezdte meg antitrinitárius működését. Nem támadta egyenesen a szentháromság tanát, hanem annak orthodox fogalmazásába, a bölcsészeti kifejezések helyett, tisztább, bibliai meghatározásokat óhajtott beilleszteni. De az erdélyi események által figyelmessé lett református vezérférfiak beláttak terveibe és mindjárt első fellépésénél, a gönczi zsinaton (1566 jan. 22.) visszazoritották s elszigetelték tudományával, mely pár év múlva Schwendi Lázár, felvidéki hadparancsnok, szádvári börtönébe juttatta őt.*

Egri fellépése és a gönczi zsinat eredménye arra indították a «magyarországbeli» lelkészeket, hogy az unitarismust fészében, Erdélyben, támadják meg, mielőtt elhatalmasodnék. Mélius befolyására János Zsigmond össze is hívta 1566 ápril 24-ére a gyulafehérvári zsinatot, mely arra volt rendelve, hogy az újítások kérdésében állást foglaljon. Ez a zsinat az u. n. gyulafehérvári első hitvita, mely ápril 24—28. napjain, a fejedelem jelenlétében tartatott.

A gyulafehérvári vitán, az enyedi zsinaton is követett,

* Lampe-Ember i. m. 130—146. l. Kiss Á. i. m. 437—48. l. Prot. Szemle 1898. 41—2. l.

eljárás szerint, előbb az újítok, Blandrata és Dávid, adták elő tételeiket, melyeket nyolcz pontba foglaltak és hat ellentétellel láttak el. A propositiókra a magyarországi lelkészek «limitatióval» feleltek. Az írásban váltott feleletek mellett bőségesen folyt a szóbeli vitatkozás is, úgy hogy a zsinat «eléggé, sőt felettébb czivódó» volt. Blandrata és Dávid erősen tartották magukat és bár ellenfeleik visszaszorították is Őket, de azért nem minden siker nélkül távoztak a zsinatról. Mindkét fél magának tulajdonította a diadalt. Mélius szerint: «Servet eretnek-ségének szerzői az igazság erejétől meggyőzötve, megváltoztatván a maguk véleményét, helyreállott az egység.» A Dávidék vélekedése «megczáfoltatott és megigazított, miként azok tételei és aláírásai bizonyítják». Dávid Ferencz azonban erre azt feleli, hogy «ezen hazugság kiigazításáról a felséges király az egész egyházzal együtt gondoskodni fog, mivel a dolog egészen másképen áll. Mélius a vita után egységű módzatok kérésére és a mi tételeink elfogadására kényszerítettet».

A vitatkozás tulajdonképeni eredményét a «Sententia Concors» című könyvből ítélhetjük meg. Ebből nyilván kitűnik, hogy Blandrata és Dávid semmi lényegbeli eredményt nem értek el, hanem formailag annál több sikerük volt. A szentháromság tana teljesen épségben maradt, a legkisebb csorbát sem szenvedett. Tehát igaza van Méliusnak, hogy ellenfeleiket a dolog lényegében megverték. A trinitáriusok sikerét igazolja János Zsigmondnak az az adománya is, melylyel a vita utolsó napján (ápril 28.) Méliust kitüntette. De ugyancsak a «Sententia Concors»-ból kitűnik az is, hogy Blandratáék, a maguk szempontjából, még többet nyertek, mert elérték azt, a mit Lengyelországban az 1562. évi pincovi zsinaton, t. i. hogy a

lényeg megtartatván, az «exoticus» szavak, kifejezések, mint: háromság, lényeg, személy stb. mellőztettek. És ez igen nagy eredmény, mert — Brandrata szerint — «ezeket elvetvén: az igazság megismerésének első lépcsőfokára jutottál és nemsokára magát az igazságot is birni fogod.» Méliusék nem is sejtették, hogy Blandrataéknak teljesen elegendő egyelőre a kifejezések megváltoztatása és ezért is mondják: «ha a dolog lényegére nézve egyet-értünk, nincs reá ok, hogy a szavak miatt háborút indítsanak ellenünk». Pedig dehogy nem volt! Hiszen ez által érték el ellenfeleik, hogy «sokaknak lelke a kétség veszedelmébe üzetett», valamint azt is, hogy a későbbi vitákban igazán vethették Méliusék szemére, hogy egyszer már elállottak «az állat és a szömély» kifejezések mellől s annakutána elővették és ismét éltek vele.

A gyulafehérvári vitakozás után Dávid Ferencz Marosvásárhelyen zsinatot tartott (május 19., hol egyházának papsága elé terjesztette az eredményeket. A zsinat ugyanarra az álláspontra helyezkedett, mint a magyarországbeli atyafiak, t. i. fentartja a szentháromság tanát, de mellőzi a vitás terminusokat. Álláspontját a Blandrata-Dávid-féle propositiókra és a magyarországbeli lelkészek limitatióival szemben az u. n. «sententia synodalis»-ban, azaz a zsinati véleményben foglalja össze, mely hol Brandrata, hol Mélius szavaihoz jár közelebb, de tisztán trinitárius. A trinitás fogalmának újabb körülírásai, az elvetett kifejezések helyett használt újabb fogalomjelzők nem csak a magyarázat terén használtattak, hanem a zsinat egyszersmind azt is elhatározta, hogy az egyházban használt káté (a heidelbergi) ezeknek megfelelően alakíttassák át. És csakugyan, a zsinat által megbízott esperesek és papok a katechismust, «a marosvásárhelyi

zsinatbeli egység normája szerint» át is dolgozták. Blandrata és Dávid arra törekedtek, hogy az átdolgozásnál minél többet érvényesítsenek a maguk felfogásából. Azonban mivel a fejedelem az ügyet országa összes reformátusainak ügyéül tekintette: az erdélyiek munkálata a magyarországiak felülvizsgálata alá került s ezek által «Váradon a Czeglédi György úr házában, kevés kivétellel» kijavítottatott mindaz, a mit Dávidék illetékelenül belecsusztattak. Az ily úton átalakított káté, melyet tehát az erdélyi «magyar egyházak seniorai és a többi lelkipásztorok és egyházi szolgák, a magyarországi atyafiak» felülvizsgálata mellett, a «marosvásárhelyi zsinatbeli egység normája szerint» dolgoztak át, a fejedelem által is helyben hagyatva, Kolozsvárt, Heltai által, még azon év derekán «legkegyelmesebb Urunk, a királyi felség beleegyezéséből és akaratából» ki is nyomtatott.*

* A gyulafehérvári első hit vitán a magyarországi lelkészek mérköztek meg Blandratáékkal. Schesaeus említi, hogy e zsinatot Mélius sürgette és eszközölte ki. Teutsch i. m. II. 245. l. Mélius ítéletét a gyulafehérvári vitáról l. Kiss Á. i. m. 469., 487. l.; a Dávid ellenkező állítását a Refutatio Scripti Melii-ben Gyulafehérvár 1567. R. M. K. II. 107. sz. János Zsigmond adománya Méliusnak: Bunyitai V. A várad püspökség története. Nagyvárad, 1883. II. 227. l. — Az 1562. évi pincovi és 1566. évi gyulafehérvári zsinatnak egy az eredménye t. i. hogy «a béke kedvéért» letették a trinitas, essentia, generatio stb. kifejezéseket. A ki idáig jutott, arra mondja Blandrata: «Ecce primum gradum agnoscendae veritatis iam tenes; his abiectis statim etiam rem ipsam amplecteris». Sand i. m. 186. l. Teutsch i. m. II. 121. l. — Az 1566. évi káté czime: Catechismus ecclesiarum Dei in natione Hungarica, quae relicto papistico Deo quaterno, verbum Dei de sacro-sancta Triade, uno vero Deo Patre et Filio eius Domino Iesu Christo ac ambarum spiritu

Ez a káté, mint címe is mutatja, az erdélyi magyar egyházak hivatalos katechismusa. Trinitárius mű ugyan, de már az átmenetet képviseli az unitarismus felé. Blandrata lengyelországi módszere itt is kitűnően bevált. A szokásos műkifejezések mellőzésével elérte azt, hogy most már a mellőzött szavak által jelzett fogalomhoz is gyanútlanul közelébb férközhessenek. Igazában csak a dialektika dolga maradt, hogy a forma után a lényeg is elvettessék, mivel a megszokott szavak helyére tett új kifejezések úgy sem fedték kellőleg a régi fogalmakat. Ebben van e kátének egyik jelentősége. A másik pedig az, hogy benne a római katholicismus ellen izzó gyűlölség nyer kifejezést. Már a ezímlapon ott van, hogy ez a káté azoké az egyházaké, a melyek elhagyták a pápaság négyes istenét. Eddig csak a szertartások és a másods kisebbrangu dogmák miatt támadták a római katholicismust. Most magának a vallás alapjának, az isten fogalmának a kérdésében is ellentétek vannak már. A pápistaság istene «négyesség» (quaternitás, t. i. egy lényeg és három személy); ellenben az erdélyi reformátusoké «háromság» (triás és nem trinitás, t. i. az atya, az ő fia a Jézus Krisztus és a szentlélek). Az a szellem, mely ezen kátét létrehozta, az nyilatkozik meg az 1566. évi országgyűlések vallásügyi törvényeiben, a római katolikusokat

amplexae sunt simplicitateque pia ac puritate illud credunt ac profitentur. Kolozsvár, 1566. R. M. K. II. 99. sz. Hogy ez a káté trinitárius mű, erre nézve lásd Prot. Szemle 1898. 151—5. — A káté előszava szerint: «disputatione satis, superque rixosa, Albae Juliae, coram sua Maestate habita, conscientiae multorum in dubitationum discrimina fuissent coniectae, quae ex ambiguitatibus propositionum brevissimarum earundemque illis limitaturis mancis erant natae, multiformiter divexarentur.»

és görög-keletieket kiüldöző határozatokban. Az új vallásos eszmék így hatolnak be lassanként a gyakorlati életbe és ilyen eredményeket létesítenek az egyházi és társadalmi téren.

A mint Dávidék az első sikeres lépést megtették, nagy kitartással haladtak tovább a megkezdett úton, hogy az egyházat a trinitárius alapokról teljesen elvonják. A kolozsvári gyülekezet beléletében láthatjuk legjobban ennek a tevékenységnek az irányát, az eszközeit és elért eredményeit. Itt tűnt fel először az unitarizmus, itt nyilatkozott ki minden további lépése és itten vívta meg mindig előzetes csatáit.

A kolozsvári szász prédikátorok, valamint az új iskolaigazgató, Károlyi Péter is a trinitárius elveket képviselték. Ezen álláspontjuk mellett annyira kitartottak, hogy még az újonnan kiadott kátét sem akarták hivatalos hitvallási iratul elfogadni, hanem a nicaei kifejezésekhez ragaszkodtak. A szószéki harcz tovább folyt és az új fogalmazások ellen is irányult. Titus, Mihály és György papok a fejedelem előtt is kijelentették, hogy ők a korábbi hitvallásnál megmaradnak. És a fejedelem biztosította is őket a bántatlanságról. A kolozsvári tanács tehát, midőn 1566 junius 8-iki gyűlésében a vásárhelyi zsinat czikkeleyeit, mint «a tiszta és valódi isteni tudományt» elfogadja és hirdetését elrendeli: egyszersmind biztosítja a szász papok szabad igehirdetését is és csak azt köti ki, hogy a püspöknek engedelmesskedjenek és az említett articulusok ellen ne prédikáljanak.

Csakhogy nehéz volt megtartani a tanács rendeletét. A püspök maga kezdte a szószéki vitát, a mire természetesen a kihívott papok ugyancsak a szószéken megfeleltek. A tanács a bíróra és senátorokra bizta, hogy a

püspököt és a papokat hivassák maguk elé. Beszéljenek lelkökre, hogy vitáikat ne a szószéken, hanem magánkörben folytassák és vívják meg. Ne okozzanak annyi gondot a tanácsnak és a királyi felségnek. De mind hiába! A megindult unitárius törekvések hova-tovább nyíltabban kezdettek fellépni. A plébánus maga sem állott a vásárhelyi zsinat álláspontján: miképen lehetett volna tehát a többi papokat arra kényszeríteni, hogy ők azt megtartsák. Annál nehezebb volt pedig a békéltetés, mert az egyes unitárius prédikátorok kijelentésekkel állottak elő, a melyekből állítólag az igazság tisztább formáját ismerték meg. És ezen kijelentésekre támaszkodva, mindig tovább és tovább haladtak az újításban. A városi tanács újból közbelépett és azt határozta, hogy ha a papok közül valaki újabb isteni kijelentést venne is: ne álljon vele azonnal a szószékre, hanem előbb magánkörben vitassák meg a dolgot.*

Hogy Dávid Ferencz nem tartotta magát a vásárhelyi határozatokhoz és a kátéhoz, ezt nem csak az újabb isteni kijelentések igazolják, hanem az a vita is, melyet az iskola igazgatójával, Károlyi Péterrel folytatott.

* Kolozsvári tanácsvégzés 1566. jun. 11-ről: Dominus iudex et domini senatores, tam dominum plebanum, quam etiam alios praedicatores intro faciant vocari et bonis verbis adhortentur, ut sint quieti inter se et alter alterum in concione ne proscindat et quanto melius cum ipsis possunt domini senatores transigant et conservent eos ad praedicandum; ne facessant civitati et etiam Regiae Maiestati curam veteriorem : universitas civitasque rogat dominos pastores. — 1567 jun. 4-iki tanácsvégzés: Alter alterum in suggestu ne proscindant, sed si quid alicui ipsorum divinitus ex novo revelatum fuerit, ne de hys coram ecclesia contendant, sed in aliquam domum seorsim convenientes conferant. Városi prot.

A Blandrata lengyelországi módszere szerint, miután az «exoticus» szavak már mellőztek, először a szentlélek istenségét támadta meg. Az iskola feletti felügyelői tiszténél fogva meglátogatván a Károlyi előadását, belekötött ennek tanításába, a minek következménye egy, a szentlélek istensége felől folytatott írásos vita (valószínűleg szóbeli is) lett, melynek emlékei számunkra is fennmaradtak s jelzik az utat, melyen a vallási reformok vezetői haladtak.*

Midőn azt hitték már az unitárius próféták, hogy kellőleg előkészítették a talajt a második lépés megtételére, nyilvánosan felléptek a szentháromság tanának nemcsak alakja, hanem lényege ellen is. Egy kisebb szabású egyházi gyűlésen, az 1567 február 13-án tartott tordai «zsinatocskán», a református egyháznak a múlt évben megállapított álláspontja, t. i. a vásárhelyi articulusok és a káté, «nyílt szónoklatokban meghamisított és visszavetett». Blandrata és Dávid Ferencz ezen «zsinatocskára» elé egy három pontból álló határozatot terjesztettek, a melyet a zsinat elfogadott és a melylyel a trinitárius állásponttól le is lépett. E hitvallásszerű határozat a régi hitvallások közül egyedül az «apostolit» fogadja el. Az Istenről azt tanítja, hogy az egy, t. i. a mindenható atya, kiből a logost és a szentlelket soha ki nem zárják, sőt állítják, hogy ezek az atya Istenben kezdet és vég nélkül jelen vannak. A fiú Istennek egyetlen szülött, tulajdon, természetes és szeretett fia, a kiről nem vizsgálják szórszálhasogatólag: vajjon az Atyának lényegéből vagy

* Lampe-Ember i. m. 152—8. I. Dávid Ferencz: A szentírás fundamentumából vött magyarázat... Gyulafehérvár, 1568. R. M. K. I. 68. sz. a munka III. részében.

személyéből származott-e, mert ezekről a szentírás sehol sem emlékezik. A szentlélek «az atyának és fiunak lelke, vigasztaló és tanító.» — E hitvallás lényege az, hogy az egy Isten csupán csak az atya; tehát a fiú már nem az egy Isten. A szentlélek pedig nemcsak hogy nem az egy Isten, de még Istennek sem tekinthető.*

A tordai «zsinatocskának» ezzel a hitvallásával a gyulafehérvári egység megtörtetett. Blandrata és Dávid törték meg, kik a közbeeső kilencz hónap alatt annyi elvtársra tettek szert, hogy az első unitárius confessióval már a világ elé léphettek. A confessió úgy van fogalmazva, hogy benne még most is bújkál a valódi gondolat a fiú istenségére nézve, de már a szentlélekről határozott véleményt mond. És ezzel a módszerrel, a legnagyobb valószínűség szerint, egész észrevétlenül átvitték volna az erdélyi református egyházat az unitarizmusra, ha időközben a magyarországi lelkészek szeme meg nem akad a dolgon és a tordai zsinat után fél hónap múlva tartott debreczeni zsinat közbe nem lép és erőteljes, de egyzersmind erőszakos állásfoglalásával fel nem lebbenti a leplet Blandratáéknak ezen bujkáló irányáról.

A debreczeni zsinat atyái a tordai «zsinatocska» által kijátszva érezvén magukat, a leghevesebb támadást indí-

* Lampe-Ember i. m. 147—8. l. Itt a tordai zsinat ideje 1566 márcz. 15-re van téve. Méliusnak az ekkori eseményekre vonatkozó chronológiája (Kiss Á. i. m. 467., 487. l.) kétségtelenné teszi, hogy ez a zsinat 1567 febr. 13-án tartott. Lampe-Ember időjelzésének megbízhatatlanságát az általa közölt okmányok sorrendje és dátálása is mutatja. Ha Mélius elbeszélését figyelembe vesszük, akkor nem kell találgatni, hogy miért mérsékeltebbek a fehérvári vita propositiói, mint a tordai zsinat határozatai. V. ö. Jakob E. Dávid Ferencz emléke. 73. l. Kiss Á. i. m. 454. l.

tották meg az unitáriusok ellen. Még tavaly úgy állott a dolog, hogy a kifejezésekben hozott áldozattal az egyház egységét és békéjét helyreállíthatják. Nem szívesen bár, de mégis megtették azt a magasabb cél érdekében. És most kitűnt, hogy az ellenfél becsapta őket: nem az egységre kereste akkor az alapot, hanem fegyvert kovácsolt ellenük és a szentháromság tana ellen az engedékenységéből. A gyulafehérvári békeség és a káté átdolgozása csak csalétek volt, melylyel Blandrataék lépre vezették őket és a maguk eszméinek az útját egyengették. Ez a csalódás magyarázza meg annak a hármasközlátának a szenvedélyes hangját, melyet Mélius a zsinat megbízásából még az év derekán a világ elé bocsátott.

Azonban a debreczeni zsinat nem csak az unitarizmusnak, az alapító Blandrata kígyó-czimere által symbolisált terjedési módszerét leplezte le, hanem a református egyház megszilárdítására is nevezetes lépéseket tett. A «rövid» és a «latin nyelvű» hitvallás mellett kiváló fontossága van a második helvét hitvallás befogadásának és aláírásának, a mivel az egyház rövid, szabatos és könnyen érthető hitvallásra tett szert és az egész református keresztyénséggel közös alapra helyezkedett. Nemkülönbön igen fontos az az egyházi törvénykönyv, a később u. n. «articuli maiores», mely a magyarországi református egyház szervezetének az alapjait századokra kiterjedőleg megszilárdította. Az a nagy munka, mely 1559-ben megkezdődött, tulaj donképen mostan, a debreczeni kánonos könyvvel fejeztetett be.*

* A debreczeni zsinat lefolyásáról nincsenek adataink. A zsinaton polemizáltak az unitáriusok ellen s ott «a Servet vargájának bolond és gyerekes álbölcséletei febr. 24-én megczáfoltat-

De Blandratáék sem ültek ölbedugott kezekkel. Jól tudták, hogy ha már a tordai zsinaton elvetették a koczkát, most ki kell állani életre-halálra. És ki is állottak nagy készütséggel, melyhez a lengyel hitrokonok segédkezését is igénybe vették. Mindenekelőtt nyomdára volt szükségük, mert a nélkül sem támadni, sem védekezni nem voltak képesek; már pedig az erdélyi nyomdák, a Heltaié és a brassai nem állottak szolgálatukba. A fejedelem segített rajtuk, a kit reá birtak arra, hogy az 1565-ben Debreczenből Váradra költözött Hofhalter Rafáelt hívja Gyulafehérvárra és nyomdáját, mely «királyi nyomda» (typographia regia) cízzel díszített fel, bocsássa rendelkezésükre. Azután általános és konkrét tárgyú vitairatokra volt szükségük. Amazokat a lengyel és olasz unitáriusok műveiből szedegették; ezeket pedig, az előbbiek felhasználásával maguk — és pedig leginkább Dávid Ferencz — készítették. Még az 1567. év folyamán, ennek második felében, a mikor már Mélius kiadta a debreczeni zsinat nevébe az ő hármaskönyvét, három iratot bocsátanak ki ellenfeleik ellen és ezenkívül egy kis füzetkét, melybe Csázmai István, gyulafehérvári lelkész és nyomda-felügyelő, nyolcz képet illesztett bele az «Antikrisztus három istenének dögletes tudományai» ellen.*

tak». Kiss Á. i. m. 491. l. Dávid Ferencz e helyet félre értve, a «Refutatio Scripti Melii»-ben a gyulafehérvári vitára vonatkoztatja. — A debreczeni zsinat hatásának méltatását l. Balogh Ferencz tanári székfoglaló beszédében. Debreczen, 1866. Az «Articuli maiores» befolyása a magyar ref. egyház majd minden kánon-gyűjteményén érezhető. L. Mokus Gy: A hercegszőlősi kánonok. Budapest, 1901.

* Lubieniecicus St. Historia reformationis Poloniae. 230. l. Teutsch i. m. II. 245. l. Hogy mikor kezdte meg e «regia typo-

Az első munka, melyet Dávid Ferencz a maga és az egyház espereseinek nevében, az 1567 szept. 1-én tartott vásárhelyi zsinatból a fejedelemnek ajánlott, a Mélius «Rövid hitvallásának» czáfolatául volt szánva. Ebben a munkában vetette Mélius a Blandratáék szemére, hogy a tavalyi egyességet megszegték, kijátszották és ebben foglaltatott a tordai hitvallás czáfolata is. Dávid Ferencz mint püspök tartozott a maga egyházának azzal, hogy Mélius támadásait visszaverje, mivel az egyház álláspontja még mindig az volt, a melyet 1566-ban Marosvásárhelyt kifejtettek. Ezért mondja Dávid Ferencz, hogy Mélius is eltért a tavalyi egyességtől, mivel az akkor letett kifejezéseket újból előszedte, a mi még a mostani vásárhelyi zsinaton jelen levő Mélius-pártiaknak is visszatetszett. De tartozott mint plébános ezzel a maga kolozsvári gyülekezetének is, melyben ez év folyamán már fenekestől felfordult minden rend, a papok és a két nemzetiségű polgárság között teljes szakadás jött létre. Heltai és Amicián 1567 közepén felmondották a szolgálatot és az engedelmességet az egyház hitvallásától eltérő püspöknek. Azonban a tanács, melynek élén ekkor a szászok közül választott főbíró állott, mindent elkövetett, hogy a lemondott prédikátorokat megmaraszsa. A har-

graphia» működését, azt nem tudjuk. Első ismert terméke a «Refutatio Scripti Melii», mely 1567. szeptember 1. után iratott. Az ezen sajtó alól kikerült művek közül legfontosabb a *De falsa et vera unius Dei... cognitione etc.*, a melyből átírás és kivonatolás után hat külön munka adatott ki. A «De falsa» etc. eredetére nézve I. Prot. Szemle 1898. 303. l. A mű I. könyv 4. fejezetében levő képeket Csázmai István előre is kiadta. Lampe-Ember 222. l. R. M. K. I. 67. sz. Kanyaró Ferencz cikke a M. könyvszemlében 1896.

madik papot, Mihályt, pedig egyenesen biztatták, hogy őt a felség előtt tett hitvallásában megvédelmezik, csak a plébánus iránti köteles tiszteletet adja meg. A szászok, kik úgyszólván pap nélkül maradtak a Dávid Ferencz újításai miatt, erősen forrongtak. Nagy szükség volt tehát a gyülekezet megnyugtatására is, a mit csak az ellenfél megczáfolásával lehetett elérni. Így írta meg és adta ki még szeptember hónapban a «Refutatio scripti Melii» etc. czimű munkát.*

A munka nem annyira tartalmánál, mint inkább külső körülményeinél fogva érdemel figyelmet. De már itten ki kell emelnünk egy vonást, a mely az unitáriusok harczmodorát előnyösen jellemzi és a mely ebben a műben jelentkezik először. Ez a modornak a nyugodtsága és a türelemnek a hangoztatása. Míg Méliusnak minden irata a szenvedély legerősebb kifakadásaival van telve, míg ellenfeleit folyton büntetné, égetné, kövezné: addig az unitárius művek állandóan azt hangsúlyozzák, hogy a hit kérdésében mellőzni kell minden erőszakot, Istenre bízván az ügyet, ki az ő igéje által úgy is elvégzi azt, amit választottai számára üdvösségesnek tart. A fejedelmet, kit Mélius, sőt Béza is kemény s határozott fellépésre ösztönöznek, valamint a főurakat, arra biztatják, hogy

* «Profanas illas voces, quas semel abnegavit Melius, quo sensu retinenda sint, explicat... Unde etiam immerito suiimet complices in publica synodo nuper coacta Vasarheli, illis admodum non placuisse Mely scripta, palam sunt confessi.» — Refutatio Scripti Melii. — «Ex parte praedicatorum decrevit civitas, quod dominum Michaellem praedicatorem et etiam alios dominorum Saxonum concionatores in confessione et consensu coram Regia Maiestate facta, conservarent et assecurant; committant nihilominus, ut domino Pastori debitam reverentiam reddant. Kolozsvári tanácsvégzés 1567. ápril. 19.

Gamáliel mondását tartsák szem előtt és ne tegyenek se jobbra, se balra lépéseket, hanem várják meg, míg Isten, ki az ő választottai által e munkát megindította, befejezésre is juttatja. Hogy mennyire volt őszinte ez a szelídség, ez a «modestia», melyet únos-úntalan ajkukon hordoznak: arról még fogunk szólni. De az tény, hogy ezzel igen nagy sikert értek el a tekintetben, hogy tudományukat az igazi, a szeretet evangéliuma gyanánt tekintsék azok, kik csak a látszat után ítélték.*

A «Refutatio scripti Melii» tartalmából ki kell emelnünk, hogy ebben foglaltatik az erdélyi unitáriusok második hitvallása. Az első a tordai «zsinatocskán» látott napvilágot, februárius 13-án, a második pedig a Refutatio-ban jelent meg szeptemberben. A kijelentések — mint látni lehet — elég gyorsan váltották fel egymást. Es van haladás is bennök, a mennyiben már ez a második hitvallás hallgatólagosan tagadja a Krisztus öröktől fogva való istenségét és csak a látható, a Máriától született fiut tartja Istennek, az atyának vele közölt istenségénél fogva és azt mondja még róla, hogy ez a fiu örökké Isten. A szentlélekről ez is úgy tanít, mint a tordai hitvallás, t. i., hogy az nem nevezhető Istennek, hanem csak az atya és a fiu lelkének.

Ezen első művet rövid egymásutánban követték a többiek: előbb a «Rövid magyarázat», azután a «Rövid útmutatás», mindkettő magyar nyelven, mintegy feleletül

* «Nos edocti a Domini spiritu, tantum abest, ut velimus recriminari, quin potius pro vobis orabimus semper et omnibus persequentibus et nos columniantibus, iniurias omnes patienter ferendo, tametsi homines simus, qui facile in vos longe plura possemus retorquere convitia.» Az 1568. évi tordai zsinat meghívója. R. M. K. II. 110. sz.

a Mélius magyar szövegű hitvallására. Időközben jelenhettek meg Csázmai Istvántól «az Antikrisztus képei», mely kiadás azonban nem maradt fenn korunkra.

A «Rövid magyarázat» harmadik részében benfoglaltatik az a hitvallás, melyet a Refutatio is közöl latinul és a mely a jövő évben, a most említett négy munkát és ezeken kívül még egyéb részleteket is tartalmazó «De falsa et vera unius Dei ... cognitione» című munkában újból napvilágot látott. Legjellemzőbb és az unitarismusban fellépő profétikus irány rajongó természetét legelősebben megvilágító részlet ebben a műben a «Második rész, melyben megmutattatik, miképen a Krisztus a végeről az eleire menvén, e mostani időben építi fel az ő anyaszentegyházát». «A világnak a vége — úgymond — közel vagy. A keresztséget Luther, az úrvacsoráját Kálvin már reformálta». Csak a hit fundamentumának: az atya, fiu és szentlélekről szóló tudománynak a megtisztítása van még hátra és ha a Krisztus ebben is legyőzi az Antikrisztust, akkor bekövetkezik a vég. És ez hamar bekövetkezik. «Az Isten az ő evangéliumát megtisztítván az Antikrisztusnak rútságától, 1570. esztendőben jelenti ki épen mind az egész világnak és azt égi jegyekkel megbizonyítja, mint szinte az apostoli anyaszentegyházban cselekedett.» Azután meg is magyarázza, hogy miért kell annak 1570-ben történni. Ime mostan örömmel ideje van, az ötvenedik, a «Jóbél» esztendő. 1517-ben lépett fel Luther és most van az 1567. év. «Mindezeknek pedig a végében hét szám vagy, mely mindenkor szent volt, mind a nap számban, mind az esztendőben, mind pedig a hetedik hónapban». «És mikor hangosabban megzendülend a trombita és eltöretnek a koporsók, melyekben vagy a lámpás, a Krisztus: akkor

aztán meg kell vetteni minden Madianitáknak és el kell veszni mindenféle fegyverekkel egyetemben». 1570-ben kell ennek lenni, «mert a babiloniai fogságnak is a hetvenedik esztendő volt vége». Luther és Zwingli 1530-ban adták ki az ő vallásokat az ágostai gyűlésben; 1570 pedig «negyven esztendő a Luther és Zwinglius 1530. esztendeitől fogva». «Sirnak aztán akkoron a Babilonnak kalmárkodói az ő országuknak elpusztulásán, a mint meg vagyon írva a szent János látásáról irt könyv 18. részében. Akkor léssen a zsidóknak megtérések is». »Akkor prédikáltatik a Krisztus evangeliuma is igazán mind e széles világon ... és lehetetlen dolog, hogy az Isten az ő fiának ígéreti szerint, az ő mennyei, tudományának bizonyosságára mennyei jegyeket is ne adna». «Mert a Krisztus ezt mondotta: a kik én bennem hisznek, ilyen dolgok követik azokat, hogy ördögöket űznek és új nyelveken szólnak. És nemcsak az apostolok idejére mondotta ezeket a Krisztus, hogy meg lesznek, de minden ő híveinek ígérete». Elkövetkezvén a megjövendölt idő, a Krisztus legyőzi az Antikrisztust és a sátán, mint János látásának könyvében meg van jövendölve, ezer esztendeig megköztetik, a hivek pedig a Krisztussal ezer évig uralkodnak. Ekkor jő el az új Jeruzsálem egyháza, melynek fundamentumát most építik és teljes megépítésének idejét az «1570. esztendőre várják a hivek».*

* B. e. Jakab Elek igen könnyen tultette magát ezen a kérdésen, a mely Dávid Ferenczről szépen megrajzolt circulusaiba sehogy sem illett bele. «A chiliasmus és anabaptistaság — ugymond — komoly tudós által, komoly tudósok előtt, nevetség felköltése nélkül, ellene vádul fel nem hozható.» i. m. 178. l. Igaza is van annyiban, hogy Dávid ellen sem az anabaptismus, sem a chiliasmus vádul fel nem hozható. Ellenben tény az,

Ez a beteges, rajongó irány, mely kijelentésekkel dicsekedett, az Ur Jézus Krisztus közeli eljövételét, az új eget és új földet prédikálta: a fanatizmus erejével kívánt hódítani. A kegyességnek köntösébe öltözködött és mi alatt Krisztus eljövételét várta, a legszenvedélyesebben szidalmazta az Antikrisztus szerzeményeit, azaz mindent, a mi az ő tanításaival nem egyezett. Azonban mégis egész határozottan tanította, hogy az evangélium terjedése, a Krisztus országának előkészítése végett nincs szükség fegyverre, nincs erőszakra, mert a hit Istennek ajándéka.

Az erdélyi reformátusok, kiknek száma apadni kezdett, és a kik alig mertek szóhoz is fogni püspökükkel szemben, úgyszólván tehetetlenül állottak. De nem így a magyarországiak, kiknek vezére Mélius Péter, nem sokat törődve azzal, hogy a hit Istennek ajándéka: főpásztori kötelességének tartotta, hogy nyáját, ha kell, erőhatalommal is megvédelmezze a «ragadozó farkasok» ellen. Látván az ellenfél növekedő sikerét, mely még az ő egyházmegyéjében is hódításokat tett, az unitarizmus gyanujába esett papokat elkergetéssel vagy letétellel fenyegette. Mint-hogy a felvidéken Egri Lukács újból kezdett mozogni, előbb ez ellen Szikszón akart a tiszánineni atyafiakkal zsinatot tartani, majd midőn azt a hirt hallották, hogy az meg nem tartható, mert «a sátán azt megakadályozta», Debreczenbe hívott zsinatot. Azonban a szikszói zsinat, bár az ő részvételük nélkül, megtartott jan. 6-án, sőt folytatása is volt jan. 28-án Kassán. Ezen zsinatoknak már

hogy Dávid és társai chiliasták voltak, mint a ref. és luth theologusok közül igen sokan a XVI. és XVII. században. Tény az is, hogy Dávid és társai a gyermek keresztséget elvetették, sőt egyesek a keresztség szükségtelenségét tanították.

könnyű dolguk volt, mert Schwendi Egri Lukácsot előbb elfogatta és az atyáknak nem kellett attól tartani, hogy tovább is apostoloskodni fog. És így összes tevékenységük arra irányult, hogy a fogolytól megtérési nyilatkozatot s reversálist nyerjenek, a mit azonban Egri önérzézetesen megtagadott.¹

Egri Lukács fogsága, kiről az a hír járta, hogy Mélius juttatta a Schwendi kezeibe s hogy ő «disputálta be Szádvárra»: az erdélyi országgyűlésnek alkalmat adott arra, hogy az ilyen erőszakosságok ellen fellépjen s azokat eltiltsa. Az 1568 januáriusi (6—13.) tordai országgyűlés, mely ismételte a görög keleti oláhok ellen 1566-ban hozott törvényt, a protestánsok számára teljes igehirdetési szabadságot biztosított. «Minden helyökön a prédikátorok az evangéliumot prédikálják, hirdessék, kiki az ő értelme szerint és a község, ha venni akarja, jó, ha nem pedig senki kényszerítéssel ne kényszerítse az ü lelke azon meg nem nyugodván, de olyan prédikátort tarthasson, a kinek tanítása ő nekie tetszik. Ezért pedig senki a superintendensek közül, se egyebek az prédikátorokat meg ne bánthassa, ne szidalmaztassák senki az religióért senkitől, az elébbi constitutiók szerént, és nem engedtetik ez senkinek, hogy senkit fogsággal avagy helyéből való priválással fenyögessön az tanításért, mert az hit istennek ajándéka, ez hallásból leszön, mely hallás istennek igéje által vagon».²

¹ Lampe-Ember i. m. 171—214 l. Kiss Á. i. m. 613—28. l. Prot. Szemle 1894. évi folyam. — Az u. n. «debreczeni hitvitára» nézve kétségtelen adatokkal nem rendelkezvén, nem akarom a hypothesisok számát szaporítani véleményem elmondásával.

² Erd. orsz. gyűl. emlékek. II. 343. l.

Ez a szabadelvű törvény, mely nem úgy volt gondolva, mint a hogy mondva és a mely még János Zsigmond idejében kétszer is megszorítást szenvedett, nem annyira szándékolatlan szabadelvűségeért, mint egyéb következményeinél fogva nevezetes. Ugyanis midőn megengedi, hogy kiki szabadon hirdetheti a maga értelme szerint az evangéliumot: ugyanakkor megrontja az egyházak egységének a lehetőségét is. A püspökök, a törvény szerint, túrni kötelesek, hogy egyházaikban bármiféle vélemény szabadon terjesztessék. Hogy ily felfogás mellett az ige-hirdetés szabadsága egy jelentőségű az egyház megrontásával: arra az országgyűlés nem is gondol, «mert a hit istennek ajándéka, ez hallásból leszön, mely hallás istennek igéje által vagon».

Miután az országgyűlésen már biztosítva volt a szabad ige-hirdetés, Blandrata és Dávid gondoskodtak arról is, hogy az új evangélium ne csak hirdettessék, hanem egyenesen a nagy közönség előtt ütközzék össze a régivel. Egy nyilvános szóbeli mérkőzéstől várták azt, a mit írás útján nem gondoltak elérhetőnek: a fejedelemnek és a nemességnek meghódítását. Tervöket Méliuséknak 1567 decz. 14-én Váradról kibocsátott és február 2-ra Debreczenbe zsinatot hirdető meghívójukhoz kötötték. 1568 márczins 3-ára ők is zsinatot hirdettek Tordára, melynek (1568 jan. 20. kibocsátott) a magyarországi ref. lelkészekhez intézett meghívó levelében kijelentik, hogy ők Debreczenbe el nem mennek, mivel ez a hely előttök «gyanus» és papja is egy «vérszomjazó» ember, ki Egri Lukácsot börtönbe juttatta. Ellenben ők szabad odamenetelt és visszatérést biztosítanak nekik; tehát ide és ne Debreczenbe jöjjenek.

Ez a Tordára tervezett zsinat egy nagy kihívás volt a

trinitáriusokkal szemben. A siker reményében, bizakodva, arról értesítik az összehívók: «az erdélyi magyar egyházak egyetértő esperesei és szolgálói» ellenfeleiket, hogy jöhetnek bátran, mert semmi bántódásuk nem lesz, sőt elvtársaik segélye sem fog hiányozni. De talán még sem jöttek volna el, ha a fejedelem arra nem határozza magát, hogy az izgató kérdést végmegoldáshoz fogja juttatni és e végből úgy az evangélikusokat, mint a reformátusokat Gyulafehérvárt, az ő jelenlétében tartandó nagy zsinatra meg nem hívja. A tordai zsinat helyett tartandó gyulafehérvári zsinat idejéül a február 3-án kelt királyi meghívó márczius 3-át tűzte ki.

A zsinat csakugyan meg is tartatott. Eljöttek reá a magyarországi reformátusok, az erdélyi szász evangélikusok, a magyar és székely reformátusok és unitáriusok. A gyűlés az unitáriusokra nézve rosz előjellel vette kezdetét. «Raphael, typographus, a Blandrata és Dávid Ferencz káromlásainak kinyomtatója, a szentháromságról tartandó disputatio bevezetése gyanánt eltemtetetik, a disputatio megkezdése előtt a hatodik napon». A vitatkozás a fejedelmi palotában, a fejedelem és udvara jelenlétében tíz napon keresztül tartott. A fehérvári fejedelmi lak most már másod ízben látta a vitatkozó feleket; de ez a második összejövetel fényben, számban, érdeklődésben és eredményben jóval felülmulta az elsőt. A palota nagy ebédlő termében külön csoportra válva állottak fel a küzdők és az érdeklődők. A fejedelem fényes udvarával nap, mint nap, már reggel öt órakor el foglalta székét és kancellárja által adott jelt a tárgyalások megkezdésére.*

* *Litterae convocatoriae* etc. Gyulafehérvár, 1568. R. M. K. II. 110. sz. Teutsch i. m. I. 193. l. — «1568. 2. martii. Raphael

A vita-feltételek, az ú. n. conditiók felett vívott előzetes csatározás az unitáriusokra nézve kedvező eredményre végződött. Igen jó hangulatot keltettek maguk iránt már azzal is, hogy míg ellenfeleik a legyőzötteknek megbüntetését kívánták, a fejedelemre bizván a büntetés módját: addig ők kijelentették, hogy a legyőzöttek megbüntetését nem kívánják, hanem magukat, legyőzetésük esetén, a fejedelem kegyes tetszésére bizzák. Nem lehetett elfogadni Méliusék azon kívánságát sem, hogy a vita eredménye, megbirálás végett, a külföldi akadémiák ítélete alá terjesztessék, mivel ha azoknak döntése elismertetik, akkor vitára sem lett volna szükség, nem lévén egész Európában akadémia, mely az unitáriusoknak adott volna igazat. A feltételek megállapíttatván, Blandrata kitűzte a vita rendjét, t. i. hogy először a háromság felől, azután pedig a fiu örök születéséről vitázzanak. Hogy a vitatkozás rendben folyjon: mindkét fél részéről vita-intézők, és egyúttal a későbbkori ellenőrzés szempontjából jegyzők s választottak. A fejedelem vitaintéző közbiráku a háromságosok közül, kik állandóan katolikusoknak neveztetnek, Hebler Mátyás evang. püspököt, Károlyi Sebestyén szászvárosi, Heltai Gáspár, nyugalomba vonult kolozsvári és Fabricius Miklós keresztyénszigeti lelkészt, az evangélikusoknak nevezett egységesekek közül pedig Szegedi Lajos és Sztárai Miklós tordai, Csázmai István gyulafehérvári és Karádi Pál abrudbányai (?) lelkészeket nevezte ki. A jegyzők közül csupán az antitrinitárius fél

typographus, blasphemiarum Blandratae et Francisci Daridis excussor, sub ingressum ad disputationem de S. Trinitate habendam sepelitur, sexto die ante inchoatam disputationem.» Archiv III. 368. I. A disputatio két leírása igen sok érdekes részletet tartalmaz a vita külsőségeiről is.

négy jegyzőjének neve maradt fenn s ezek Marosi Sinnig János székelykereszturi, Albánus Márton dézsi papok, Óvári Benedek s Wagner Gergely gyulafehérvári tanárok voltak. A vitatkozók a «katholikus» részről Mélius Péter, Czeglédi György, Sándor András, Thuri Pál, Klein Lőrincz; az «evangélikus» részről pedig Dávid Ferencz, Blandrata György, Basilius István, Hunyadi Demeter és Gyulai Pál.

A megindult vita épenséggel nem tartotta magát a Blandrata által megjelölt sorrendhez. Az érvelés ereje vagy gyengéi hol egyik, hol másik kérdés felé terelték az ellenfelet. Egyik érv maga után vont a másikat és a vitatkozás fonala elveszvéen, hamarosan úgy összebonyolódott az egész vita, hogy egy nagy zúrzavarhoz hasonlít az. A küzdő felekben meg volt az érzék a tárgy nagy fontossága és szentsége iránt, de a vitatkozás hangja ezt nem igen árulja el. Egy ádáz theologiai szóharcz folyik, gomolyog előttünk az «odium theologorum» minden szenvedélyével, hol a dialektika összes fegyvere megvillan és minden hadi fortélyja alkalmazásba vétetik. Az értelem, az ész minden erőt, ügyességet, cselt és leleményességet kifejt; de míg a küzdőfelek és velük együtt a hallgatóság is belemelegesznek az érvelésbe, az észokok súlyának mérlegelésébe: a vallásos érzés éltető melege, az evangéliumi szeretetnek mindent átölelő érzete messze repül, tova menekül a csata színteréről.

A vita nem szűkölködött érdekes episodokban sem. Czeglédi György Blandratát annyira sarokba szorította, hogy ez felelni nem tudván, mentegetőzött, rekedtségére hivatkozott, majd végezetre arra a beismerésre fakadt, hogy van neki Baselben egy barátja és ő csak annak az érveit ismételheti, maga nem tudván magyarázatot adni,

mert ő nem theologiai, hanem orvos doctor. Majd más-kor Békés Gáspár vonta felelősségre Blandratát, hogy a Krisztus praeexistenciájáról ezelőtt egészen másképen tanított, mint most. Mire Blandrata előbb tagadva e tényt, végre kijelenté, hogy eddigi tanítását visszavonja, mivel most az Istennek lelke másképen tanította ki őt. Viszont a Dávid-pártiak nagy meglepődéssel kirdették, hogy Mélius a vita kilenczedik napján már meg akart szökni a Dávid érvelései elől, de a fejedelem kijelentette, hogy ha Méliusék nem hallgatják is meg, ő meghallgatja Dávidot. Majd gúnyolódnak Pendet (Czeplédi) György felett, ki egykor azt állította volt, hogy az atya függ (pendet) a fiutól.

Lefolyt a hosszú disputa, de kibékülésről szó sem lehetett. Mindkét fél kiadta a vitatkozás leírását, melyben mindegyik a maga győzelméről beszél. Hogy melyik fél volt a győző és melyik a legyőzött: azt bajos megmondani. Mindegyik félnek érvelésében vannak erős és gyenge részletek bő számmal. Hanem a mi a dolog lényegét, a trinitás kérdését illeti: az elfogadott közös alapon, t. i. a verbál inspiratio tanával kezelt szentírás alapján, a trinitáriusok diadalmasan állottak meg, a mit pár év múlva Dávid Ferencz maga is elismer, midőn kijelenti, hogy az ezen vitán elfoglalt álláspontról ellenfeleit legyőzni nem képes, érveiket megczáfolni nem tudja. Ezen önbeismerés minden más bizonyításnál fényesebben igazolja a trinitáriusok erkölcsi sikerét, habár a disputationban Dávidot az ellenfelek egy pillanatra sem tudták zavarba hozni, mert ő az ellene felhozott legvilágosabb szentírási helyeket is jobbra-balra elcsavarva, tova tudott siklani az oly kérdések felé, hol ellenfeleit meg-megszorongathatta. De a mennyire a Dávid önbeismerése a

trinitáriusok sikere mellett tanuskodik, épen olyan, sőt még nagyobb mértékben szólnak a külső eredmények az unitáriusok győzelméről. Az erkölcsi siker lehetett a Méliuséké, de a külső eredmények határozottan az unitáriusoknak kedveztek. A vita után hamarosan megnyerték a fejedelmet, az udvart és a főurak tekintélyes részét; biztosították maguknak Kolozsvár városát. De azért még sem nyerték meg még a külsőkben sem mindent, a mit reméltek.*

A gyulafehérvári hitvitától azt várták az unitáriusok, hogy ott ellenfeleiket teljesen legyőzik és egy csapásra meghódítják az egész egyházat: papokat és világiakat egyaránt. Számításaikban azonban sokat csalódtak, a mi nem csekély mértékben izgatottá tette őket. Főleg Blandrata kudarcza hiúsította meg a vita várt eredményét. Idegesség vett erőt a vezetőkön, melyet növelt még az a körülmény is, hogy a legnagyobb ütőkártyának, a «De falsa et vera unius Dei ... cognitione» című munkának a kinyomatását Hofhalter Rafáel nyomdász váratlan halála megkéseleltette. Dávid Ferencz és az «egyetértő» es-

* Blandrata kudarcát a disputatio trinitárius kiadásán kívül olvashatni a szász forrásokban is. Teutsch II. 112. l. Az esetet az unitárius forrás is elismeri, de szépíti, mondván, hogy Blandrata nem akart felelni. A vita unitárius kiadása szerint Czeglédi György azt állította, hogy az Atya függ (pendet) a Fiutól. Dávid a Refutatio Scripti Meliiben ugyanezt Meliusról állítja. — Dávidnak ezen s általában az ekkori viták belső értékére vonatkozó önbeismerését lásd Jakab Elek i. m. II. rész 13. l. Dávidnak Paläologhoz intézett levelében. — Jakab Elek (i. m. 125. l.) és Székely Sándor (Unitaria vallás története Erdélyben. Kolozsvár, 1839. 45. l.) névsort is adnak a «megtért» főurakról, mely névsor forrását Uzoni egész őszintén a «traditio maiorum»-ban, az unitárius történetírás főforrásában, nevezi meg

peresek s szolgák szinte a zaklatás hangján fordulnak («De mediatoris Jesu Christi hominis divinitate et aequalitate» című mű előszavában) Békés Gáspárhoz, a kor egyik «Gamáiel»-éhez, hogy miután ő a legképesebb köztük és ellenfeleik közt a birói tisztt betöltésére, vizsgálja meg igazságukat és mondjon ítéletet, hogy melyik fél jár közelebb az isteni igazsághoz. Sürgetve kéri fel, hogy keljen a Krisztus kedvezése mellett megindított ügy védelmére, melyet állandó veszedelmek fenyegetnek.¹

Midőn 1568 közepén a «De falsa» etc. megjelent, maga a fejedelem is még mindig a «Gamálielek» között szerepel. De már az év végén Basilius Istvánnak a «Crédó»-ra adott magyarázata Békést, Dávid Ferencznek pedig «A szentírás fundamentumából vött magyarázata» Pókay Jakobot az unitarizmus fő-fő oszlopainak mutatják. A két főpártfogó közül különösen Békés, nagy előnyére váltott az unitáriusok törekvéseinek, mivel az utóbbi időben, főleg Báthory István bécsi fogsága alatt, szinte mindenhatóvá lett a fejedelmi udvarban. Az unitáriusok pártfogóinak szaporodását és általában ügyök emelkedését a kolozsvári templom-per eredménye már az 1568. év közepén világosan mutatja.²

¹ Dávid Békéshez a «De Mediatoris» etc. mű ajánlásában: cumque qui censuram lidis metiatur lapide, iudicem requirat, te unicum ad haec omnia probe obeunda, tamquam selectum atque idoneum orgánum, Mecoenatemque veritatis amantem seligere voluit ecclesia.»

² A «De falsa et vera unius Dei... cognitione libri duo» etc. című, bár czimlapján és előszavában a datum 1567. tulajdonképpen 1568. augusztusában jelent meg. Bizonyítja ezt a nyomdász halálának az előszóban történt megemlítése (l. a 210. lapon levő jegyzetet) és a «Refutatio propositionum Petri Melii» ez. műnek 1568 aug. 15. kelt előszava.

Ez a templom-per egyháztörténeti szempontból felette tanulságos és a vallásügyi helyzet megismerésére igen alkalmas anyagot szolgáltat. Kiindulási pontját a Kolozsvárt 1565 óta folyton húzódó vallási villongás képezi, mely Dávid Ferenczet meghasonlásba hozta az alája rendelt papok egy részével és a polgárságot is két táborra szakasztotta. A Dávid-ellenes papok a szászok papjai voltak, élükön a tisztes öreg Heltai Gáspárral, kik megmaradtak trinitáriusoknak és nem voltak hajlandók az 1566. évi vásárhelyi articulusokon túl menni; sőt még ezeket is sokalták. Velök tartott a város törzsökös szász polgársága. A vallási vitákból, a szószéki csatározásokból botrányok fejlődtek és végre is a szász papok, hogy ennek az áldatlan állapotnak véget vessenek, önkéntesen visszavonultak s felhagytak a prédikálással. A tanács ismételten felszólította őket, hogy folytassák hivatalukat; biztosította őket a védelemről is, de hiába, mert nem voltak hajlandók tovább működni. Mikor aztán az 1568. év elején magyar bíró lépett a város élére és a magistratusban az unitárius érzelmű magyarok többségre jutottak, a visszavonult szász papok helyét magyar káplánokkal töltötték be és így a szászok papok nélkül maradtak.

Most a református szászok panaszkodni kezdettek, hogy ők ki vannak zárva Isten ígéjének hallgatásából, pedig hát a piaczi főtemplom az övék, az ő őseik építették s a plébánus is mindig a szászok közül választandó. Ez a forrongás szakítást idézett elő az egyházi téren: az egységes gyülekezetet felekezetek szerint akarták megosztani. Biztosítani kívánták maguknak a főtemplomot, a plébánust, a plébániai javadalmakat. Az izgatottság és ingerültség ezen kérdések miatt oly nagy fokra hágott, hogy az egyházközség egységét fentartani és a gyülekezetet

unitáriussá tenni óhajtó Dávid Ferenczet halállal is fenyegették.

Ily előzmények után került a templom-per, a magyar polgárok kezdeményezésére, a fejedelmi tábla elé, hol csakis a civilis jogalap képezhetvén a kereset fundamentumát, a vallási viszonyok természetesen elhallgattattak. De hogy a vallásügy volt a főmozgató erő, azt a megelőző vallási czivódásokon kívül mutatja a magyarok panasza, kik András szász prédikátort bevádolták, a miért azt merte mondani, hogy «ha magyar plébánus lenne, az isteni tiszteletnek ordine et decenter (rendben és illendőképén) nem lehetnének». A tábla ítélete a szászok ellen döntött: a főtemplomot, a plébánusi hivatalt és jövedelmeket, az iskolát a magyarok és szászok között egyenlő joggal közössé tette. A plébánust és a rektort a két nemzet közül felváltva kell választani, t. i. hogy szász plébánus és rektor után magyar, ezután pedig ismét szász következzen. A magyar rektornak szász lectora, a szász rektornak pedig magyar lectora legyen. A főtemplom a magyar bíró idejében a magyarok, a szász bíró idejében a szászok istentiszteleti helyéül szolgáljon. Így osztatik meg az egyházi és iskolai vagyon kezelése is.*

* Hogy a kolozsvári templom-pernek felekezeti háttere volt: erre nézve I. Prot. szemle 1898. 239—42. I. Unitárius írók szerint e per kimenetele és egyszersmind Dávid vitái eszközölték Kolozsvár megmagyarodását. Sőt egy psendonym író szerint, a magyarok és szászok «csak Kolozsvárt vegyültek össze s épen Dávid vallásának az érdeme az itt lakó szászok megmagyarosítása.» Ker. Magvető 1902. 115. I. — Hát mindez valótlanúság és üres dicsekvés! Hiszen Szék, Dés, Torda szász polgársága a magyarsággal össze vegyült és megmagyarosodott már a reformáció előtt. És vajjon Nagy Enyedet s a Gyulafehérvár környékén, a Maros völgyében fekvő, továbbá Gyalutól Tordáig

Az 1568 június 13-án kihirdetett ítélet teljesen meghusította a református szászok elszakadási s külön egyházalkotási törekvéseit. Mert ha egy az egyházközség és ennek minden vagyona, ha közös a templom és az iskola, ha felváltva választandók az egyházi hivatalosok és vagyonekezelők: akkor nem lehet két külön felekezeti gyülekezet. Az 1568 januáriusi törvényben kimondott feltétlen szabad ígíhírdetés, az annyiszor megismételt szabad vallásgyakorlat Kolozsvárt, az unitárismus érdekében meghamisított. A helyi gyülekezet hitegységének megóvására irányuló ezen döntés, mely a vallásügyi törvényekkel ellentétben áll s ellenkezett a szászok jogával

levő szász községet is a Dávid vallása magyarosította el?! Kolozsvárt az unitárius egyházban még a XVIII. század elején is van szász prédikátor, szász kántor. A református egyházban is van a XVII. század végéig. Kolozsvár városi elöljáróságát még a XVIII. században is egyenlő számmal választják «a két nation» tagjai közül. Hát talán mégis csak kisebb valamivel a Dávid vallásának az érdeme a kolozsvári szászok megmagyarosítása körül, mint némelyek vélik, vagy legalább állítják. Kár elhallgatni, hogy a magyarosító «Dávid vallásának» főconsistoriuma szintén úgy volt összeállítva, hogy abban «a két nation» hivatalosan megkülönböztetett. Az unitárius főpapi széken a püspök mellett ott voltak a «reliqui sedis nostras iudicariae assessores utriusque nationis» General protoc. I. 25., 36. I. Bizony így sem a róm. katolikus, sem a református egyház nem magyarosított. Azt gondolom, hogy Kolozsvár magyarosodása körül lehetne némi csekély kis szerepecskét engedni a nemzeti fejedelmek alatt az egész Erdélyt átható, — hogy úgy mondjam — magyar világnak és a Kolozsvárra nagy számmal beköltözött magyar nemességnek és polgárságnak is, sőt talán — inter alia — a «magyar vallásnak» is. — A templomperre nézve I. Jakab Klek. Kolozsvár tört. II, 174—5. Jakab E. Oklevéltár Kolozsvár történetéhez II. 80. I. Deutsche Fundgruben I. 91—149. I. Ker. Magvető 1885. 25. I.

is: az unitáriusok javára keletkezett ugyan, de mert a gyülekezeti hitegység megőrzésének a többség, a «maior pars» után kellett igazodnia, idővel igen keserű gyümölcsöket termett az unitáriusok számára. Míg János Zsigmond élt, addig nem tűnt ki e kezdeményezés rossz hatása, mert ő kedvencei javát tartva szem előtt, itt védte a gyülekezeti hitegységet, másutt pedig megbontotta azt (p. o. Szászvároson, hova a gyülekezeti többség és a plébánus ellenzése daczára is, az unitárius Szegedi Lajost nevezte ki káplánnak). Azonban János Zsigmond hamarosan elhalt és többé nem ült Erdély trónjára olyan fejedelem, ki az unitáriusok terjeszkedését a törvény elé helyezte volna.

A gyulafehérvári hitvita után, a fejedelem állásfoglalása, a főnemesek támogatása és a nekik kedvező intézkedések hatása alatt az unitáriusok önbizalma óriásit nőtt. Midőn Mélius 1568 augusztus 22-re Váradra zsinatot hívott össze, hogy a magyarországi részeket az unitarizmus ellen megvédelmezze: az erdélyi unitáriusok, «az erdélyi egyetértő egyházak superintendense és egyház szolgái», gúnyos hangon irnak a váradi zsinatnak, hogy őket miért nem hívták meg. Hívatlanul el nem mehetnek, de azért elküldik egy atyjok fiát, ki magával viszi a Mélius által kibocsátott tételek czáfolalát és azt a mostan megjelent munkájukat, melyben a lengyel és magyar unitáriusok az atya, fiu és szentlélek hamis és igaz megismeréséről (*De falsa et vera ... cognitione*) szólnak. Ebből a műből megismerhetik az ő álláspontjukat, mert az az ellenfeleknek a czáfolatra, másoknak pedig a védelemre igen alkalmas küzdőteret nyújt. Továbbá ők is zsinatot gyűjtenek november 14-ére Tordára, melyre «nemcsak az isten egyházát, hanem azokat a dicsekedő

katonákat» is meghívják, ha még nincsenek torkig a czi-vakodással és közlik velök tételeiket is.¹

Vajjon megtartatott-e az augusztus 22-iki váradi és a november 14-iki tordai zsinat és ha meg: minő eredménynyel, arról nincs emlékezés. Nincs arról sem, hogy az 1569 októberében tartott váradi hitvitáig egyáltalában fordult-e elő valamely fontosabb mozzanat a vallásügy terén. Az 1569 februári medgyesi országgyűlés csak az 1566. és 1568. évi vallásügyi törvényeket erősíti meg. De van mégis két esemény, mely érdemes a felemlítésre, t. i. hogy az 1569. év első felében az ősz Heltai az unitáriusokhoz csatlakozik és az év második felében, — két évi szünetelés után — újból elfoglalja lelkészi állását; továbbá hogy Dávid Ferencz tervbe vette és a fejedelem engedélyét is kinyerte arra, hogy a szászokkal német nyelvű vitatkozásba bocsátkozzék. Ezen disputa tervezéséről a szászok novemberben értesültek és szebeni zsinatukon tárgyaltak felőle.² De ez a vitatkozás elmaradt.

A gyulafehérvári nagy hitvita az erdélyi magyar egyházban a Blandrata és Dávid által képviselt elveket oly többséghez juttatta, hogy az egyház elveszíti református színezetét és mint unitárius kezd szerepelni.³ Az unitarismus ekkor még abban áll, hogy a trinitás niceai

¹ Refutatio propositionum Petri Melii 1568. R. M. K. II. 114. szám.

² Heltai lemondásáról és ismét hivatalba lépéséről I. Prot. Szemle 1898. 242. l. — A szászokat támadó vitatkozás tervéről I. Teutsch i. m. II. 115. l.

³ Erdélyben még ebben az időben nem a confessio, hanem a nemzetiség különböztette meg az egyházakat. Confessio ugyan négy van, de egyház csak kettő, t. i. a magyar és a szász. Ezen ténynek figyelmen kívül hagyása mellett az erdélyi egyháztörténelem igen sok jelenségét lehetetlenség volna megérteni.

fogalmazása helyére egy «triást» tesznek, mely az önmagától való atya Isten, a Máriától született, de az atyának vele közölt istenségénél fogva örökké isten Fiu és az Atyától s Fiutól származó s mindkettőjüknek lelkét képező szentlélek. Egyebekben az egyház tana teljesen kálvini alapokon áll. Azonban az istenségre vonatkozó fenti hitvallás, mely először a ’’Dávid Ferencz «Refutatio Scripti Melii», majd a «Rövid magyarázat» című művében, később pedig a lengyel és erdélyi egyházak egyetértő egyházi szolgálóinak «De falsa et vera» etc. című munkájában jelent meg, nem lett az erdélyi magyar egyház hivatalos hitvallásává. Dávidék maguk is tartózkodnak attól, hogy az egész egyház nevében beszéljenek. A «Refutatio scripti Melii» előszava, 1567 szept. 1-éről, a marosvásárhelyi zsinatból még Dávidnak és az erdélyi magyar egyházak espereseinek a nevében kél ugyan, de ez nem felelvén meg a valóságnak és bizonyára tiltakozást is vonván maga után, a későbbi unitárius művekben csak az «egyetértő» esperesek és egyházi szolgálók említettek; de sohasem az egész egyház. Csak-hogy azok, kik az erdélyi magyar egyházban trinitáriusoknak megmaradtak, nem jutottak szóhoz és így az unitáriusok, kiknek nevében Dávid, Basilius, Blandrata majd Heltai oly gyakran sikra szállanak, az egyházra az unitarismus színét festik.

Minthogy az unitáriusok nem tudták megtörni az egyházban levő és a magyarországi testvérekkel összeköttetést fentartó reformátusokat, de más oldalról a fejedelem támogatása mellett, már olyan erőseknek is érezték magukat, hogy Erdély határain túl menő hódításokra is gondolhattak: azért arra határozták el magukat a vezetők, hogy a magyarországi reformátusokkal, ezeknek te-

rületén, egy nemzeti nyelven tartandó hitvitában mérjék még egyszer s utoljára össze erejüket. A fejedelem beleegyezésével 1569 okt. 20 — 25. létre is jött a magyar nyelven tartott váradí disputatio, melylyel a hallgatókat akarták elvonni a trinitárius állásponttól és így meggyengítvén az ellenfeleket, el akarták ezektől szakítani az erdélyi reformátusokat is. Valószínűleg Dávidtól indult ki az eszme, melynek keresztülvitelével az unitarismus Magyarországon is megkezdí térítő s hódító útját. A vita megtartására a bosszúvágý is sarkalta őket. Dávid Ferencz zsinati meghívója a zsinat okai között felemlíti azt is, hogy az ő igaz hitüket az ellenfél különbözö útonmódon elcsavarja; hogy ha valaki a magyarországi lelkészek közül hozzájuk akar állani, ezek üldöztetnek; hogy a Magyarországra kiküldött atyafiak háborgattanak s az igazság védelmében akadályoztatnak s végül hogy sok jámborok, kik szeretnék az igazságot megismerni, a latin munkákat nem értik s magyar nyelvű zsinaton óhajtanak tájékozódni az igazság felől.

A váradí hitvitán a felső és alsó tiszavidéki református lelkészeken kívül erdélyi atyafiak is voltak jelen, kik elmentek elvtársaiknak segíteni, hogy meghálálják azt a segítséget, melyet azok nekik Erdélybe való gyakori bejövételükkel nyújtottak. Ott vannak Göcsi Máté székelyvásárhelyi, Dézsi György vingárdi, Huszti Mátéfi Péter gernyeszegi, Ölyvedi Gergely décsei, Szegedi István ditrói lelkészek, kik a zsinaton fogalmazott «sententia catholicát» aláírták, és ott van, tevékeny részt vevén a vitaközásban, Tordai Ádám székelyvásárhelyi iskolaigazgató is.

A vitaközás nagy és fényes gyülekezet előtt folyt le. Összes körülményei azt mutatják, hogy rendezői előtt nem az egyház megzavart közbékéjének a helyreállítása,

hanem a hódítás volt a cél. Azt ugyan jól tudták, hogy Méliusékat nem képesek érveikkel legyőzni; de hiszen ez mellékes dolog is, ha egyszer Méliusék párhíveit elhódíthatják. A nagy közönség hallotta, érthette a magyar nyelven folyó vitát és látta, hogy a nagy tekintélyű Békés Gáspár, sőt maga a fejedelem is Dávidék mellett fog. Előtte állott a követendő fényes példa, mely ha tényleg sokat nem hódított is, de még sem maradt hatás nélkül.¹

A váradi hat napos vita után az unitáriusok legserényebb, legmozgékonyabb emberei neki indultak az alföldi s azután a dunántúli nagy református gyülekezeteknek és a merre megfordultak, mindenütt vitatkozást támasztottak és számos helyen híveket szerezve, gyülekezetet is alapítottak. Basilius István, Karádi Pál, Óvári Benedek, Jászberényi István az ismert apostolok, a kik Váradról kiindulva, Belényesen, Békésen, Gyulán, Makón, Hódmezővásárhelyen, Temesváron át Baranyába s innen a Duna mentén fel, egészen Nagy-Marosig elvitték az unitarismust. Az akkor és később szervezett gyülekezetek egy része a XVII. század végéig, sőt a XVIII-ik elején is fennállott.²

A váradi zsinatról, már összehívásakor el volt terjedve a hír, hogy a vitás kérdésekben ez lesz az utolsó, «közönséges disputa». Valóban az is volt, mert ezután mindenik fél csak a saját zsinatain, a rendes zsinati viták

¹ Lampe-Ember i. m. 224—56. l. A váradi disputatio Kolozsvár, 1570. Új kiadása u. o. 1870.

² Az unitarismusnak a váradi disputatio után megindított es főleg az alföldre és a dunántúlra kiterjeszkedő hódításairól részletes, de csak kellő kritika mellett használható adatokat találhatunk Kanyaró Ferencz i. m. 78. s köv. lapjain.

körében taglalta az ellenfél álláspontját. Irodalmi úton folyt ugyan még egy ideig a harcz, mert hát nem jött létre az az egyesség, melyre Dávid és a fejedelem is számított, de ennek a harcznak is nem sokára vége szakadt. Mélius és trinitárius társai teljesen kegyvesztetteké lettek a fejedelem előtt. Az erdélyi magyar egyház református lelkészei sem dicsekedhettek a fejedelem jó indulatával. Dávid Ferencz püspöksége alá voltak rekesztetve és a zsinatokon tüniök kellett a szakadatlan ostromot, melyet a püspök ellenök intézett. Számarányilag megapadván, folytonos vereség volt az osztályrészük, még ha jól megvédték is álláspontjukat. A többség Dáviddal tartott s így mindig neki volt igaza. A reformátusoknak még csak abban sem volt módjuk, hogy irodalmi úton védekezzenek, mert a «királyi nyomda» unitárius kézen volt s ide került a Heltai-féle is. Válságos helyzetükben az volt a szerencsájük, hogy bár az unitarizmus nem szűnik is meg ostromolni őket, de ennek az ostromnak a heve hova-tovább gyengülni kezd. Az unitarizmus erejének egy részét a Magyarországra indított térítő missió köti le, másik részét pedig a kebelében mindjobban felszínre vetődő belzavarok zsidbasztják meg. Az 1569. év, a váradi disputatió, a határ, a mikor az unitarizmus hatalma tetőpontján áll és ekkor a legnagyobb az erdélyi reformátusság veszedelme is. Ettől fogva az erős gyengülni, a gyenge pedig erősödni kezd.

Mínthogy a váradi disputatió kétségtelenné tette, hogy a trinitáriusok és unitáriusok között kibékülés, vagy egyesség nem létesülhet és a fejedelem is felhagyott az egyöntetű hitvallás erőszakolásával: az unitarizmusra most már az a feladat várakozott, hogy az elveivel meghódított területen, a hitvitákban kifejtett és a hívek kö-

rében általános elfogadásra talált hitvallása alapján szervezze az egyház társadalmi életét. Ez a munkásság lett volna az unitarizmus erőpróbája. Csakhogy midőn erre a munkára került a sor, egyszerre kiderült, hogy az unitarizmus erre nem képes, mivel még a legfontosabb kérdésekben sincs megállapodott, szilárd álláspontja, ezenfelül sok mellék kérdés is rendezendő; sőt kiderült az is, hogy maga a hitvallási alap is tarthatatlan. Rendkívül sok megvitatni és megállapítani való van még hátra, a melyekben nézeteltérések s viták lehetségesek és a melyek miatt további és ismételt szakadások lehetősége sincs kizárva. Ennek a jelenségei is tünetkezni kezdtek. Nyilvánvalóvá lett, hogy az unitarizmus ereje a harcban van s hogy az ellennézetek ostromlásában erősebb, mint a maga intézményei kiépítésében. A tisztázandó és megállapítandó fontos hittani, erkölcsstani, szertartási és szervezeti kérdések és ügyek körül felmerülő különböző és gyakran ellentétes nézetek s gyakorlati törekvések szolgáltak okul a fentebb említett s a diadalmaskodó unitarizmus erejét megzsibbasztó belzavarokhoz, a melyek még János Zsigmond életében súlyos válságokba sodorják az új vallást.

A mi a hitvallás tarthatatlanságát illeti: erről nagyon keveseknek, csakis a mélyebb gondolkozó s komoly elméknek volt tudomása. Ezek között volt természetesen maga Dávid Ferencz is, a mi már egymagában elegendő arra, hogy a hitvallás ügye újabb megvitatásnak és így a kedélyek újabb és még nagyobb felzavarásnak legyenek kitéve. Dávid meg volt arról győződve, hogy a szentháromság »Szentíráson kívül álló tudomány» és ezért küzdött ellene s állított azzal szemben új hitvallást. És ellenfeleinek, ha nem sikerült is őt a saját álláspontjuk

helyessége elismerésére megnyerni, sikerült előtte azt bebizonyítani, hogy a mit ő a szentháromság helyére helyezett s így egész hitvallása, ugyanazon fogyatkozásokban szenved, mint a miket ő a trinitárius tudomány ellen felhoz. Attól fogva, hogy Dávid az ellenfeleknek ezen állításáról meggyőződött, egész lelkét hatalmába keríti az a tudat, hogy nekik eddigi tanaikat feladva, új alapokat kell keresni és az újításban még tovább, még meszebb haladni. A kérdés tulajdonképpen a Krisztus istensége körül forgott s Dávid arra az eredményre jutott, hogy a trinitárius felfogást csak akkor lehet sikerrel megostromolni, ha azt tanítják, hogy a Fiu nem csak számban, hanem lényegben is különbözik az Atyától. Vizsgálódását arra a pontra irányította tehát, hogy vajjon a szentírás hasonzerőségei (analogia) megengedik-e ezt a következtetést.*

Míg Dávid Ferencz s talán néhány bizalmasa a felett tépelődtek, hogy a hitvallás fogyatkozásait miképpen kellene kijavítani: addig mások a reformációnak tovább kiterjesztésére törekednek s az eddig nem érintett hitcikkeket veszik ostrom alá. Miképpen Lengyelországban, úgy Erdélyben is a szentháromság elvetése után sorra jönnek «az Antikrisztus többi szerzeményei» is. A támadás első sorban a gyermekkereszttség ellen irányult, de ennél nem állott meg, hanem következtek utána a hit által való megigazulásnak, a praedestinációnak, a test feltámadásának, a lélek halhatatlanságának tagadása, a vasárnapnak és a keresztyén ünnepeknek, a sákramentomoknak, a házások egyházi összekötésének megvetése és sok más tanok, a melyek kissé szokatlanul és «eret-

* Jakab E. Dávid Ferencz emléke II. rész 12—13. l.

nekség» gyanánt hangzottak még az új istenfogalomhoz hozzá szokott füleknek is.*

Azonban valamennyi, újonnan felvetett kérdés között a lényegében legcsekélyebb fontosságú, t. i. a gyermekkeresztség elvetése okozott a legnagyobb riadalmat. Az anabaptismus valósággal réme volt minden kormánynak, minden társadalomnak a wittenbergi zavarok s a münsteri véres események óta. E tekintetben az erdélyi kormány és társadalom sem képezett kivételt. Mihelyest akadtak egyesek, a kik az 1568 óta helyesnek vitatott tudományt, t. i. hogy csak felnőtteket és nem gyermekeket kell kereszteni, a gyakorlati életbe is át akarták vinni: egyszerre felzúdult a közvélemény azok ellen, kik «az anabaptistáknak minden tévelygésüket pokolból ki akarják hozni».

Az erdélyi unitáriusok 1568-ban intézték az első támadást a gyermekkeresztség ellen. Az 1568 jan. 20-án kiadott tordai zsinati meghívóhoz mellékelte 36 tétel a gyulafehérvári nagy hitvitán nem került ugyan szóba és nem képezte megvitatás tárgyát, de az unitáriusok körében mindjobban hódított. A Mélius (1568 aug. 22-iki váradi zsinatra készült) propositióinak czáfolatában, a Krisztus és Antikrisztus országaról írott (1569-ben meg-

* Az itt felsorolt kérdésekről az 1569—70. évi források nem emlékeznek valamennyiről. De 1570 és 1580 között valamennyi előfordul. Természetesen nem lehet megállapítani, hogy egyiket-másikat ki s mikor vetette fel először. Lásd Károlyi Péter: Az egy igaz istenről stb. B₂ I. Miscell. Tigurina II. 221. I. Károlyi Péter: A halálról, feltámadásról és az örök életéről I₃ s köv. I. Sommer János: Refutatio scripti Petri Caroli Ingotstadii 1582. 48 s köv. I. Possevinus A. Atheismi Lutheri etc. Vilnae 1586. 62. s 97. s köv. I.

jelent) könyvben fenn van tartva s igazoltatik a gyermekkereszttség helytelen volta. 1570-ben megjelent Kolozsváron az első anabaptista «könyvecske», melyet Wilini Sándor ajánlott volt Dávid Ferencznek. Ily előzmények után nem lehet csodálkozni, ha egyesek az elmélet újtjáról letérve, életbe is kívánták léptetni a felnőttek megkeresztelését, a mit a higgadtabbak halogatni akartak, a míg a közvéleményt előkészíthetik reá. Különösen Dávid Ferencz egyik tisztvársa, Miklós kolozsvári prédikátor, volt a gyermekkereszttség leghevesebb ellensége, a ki a templomi szószékéről mennydörgött a pápa ezen szerzése ellen. Hangja nagyon messzire elhallatszott és komoly aggodalmakat támasztott. Az aggodalmakat növelte s megdöbbenéssé, szinte rémületté változtatta az a körülmény, hogy az anabaptista próféták feltünésével egyidejűleg megmozdult a pórnép is és a partiumban megindult «a fekete ember hada». Nincs ugyan semmi jel, a mely azt mutatná, hogy a két esemény között összefüggés volna, de azért azoknak egyszerre, egyidőben történt fellépése annyira megrémítette az erdélyi rendeket, hogy egyszer s mindenkorra lezárták a sorompót a további vallásos újítások előtt.

A vallási vitatkozások, melyek betöltötték az egész országot, hol szenvedélyes vakbuzgóságot, hol pedig ábrándos rajongást támasztottak az egyszerű pór nép körében. Már Kálmáncsehi szereplése idejében nyoma van annak, hogy itt-ott népapistolok lépnek fel igehirdetők gyanánt. A kolozsvári tanács 1566. évi végzéséből láthatjuk, hogy ez a jelenség később is előfordul. A papságnak léleklelen és gyűlölködést szító czivódása, a szakadatlan újítások, melyek az egyszerű emberek lelkének egy pillanati nyi pihenőt sem engedtek, hanem hitének legszentebb

tárgyait — egyiket a másik után — rohamos gyorsasággal szedték el, s adtak helyette mást, hogy egy-két év alatt, vagy még hamarabb azt is elvegyék; a világ vége közelségének, az Úr eljövetelének, az Új Jeruzsálem megalapításának hirdetése, jóslatok és égi jelek magyarázatai, kijelentések és profétiák, melyekkel egyes újító papok dicsekedtek s ujításaikat igazolták: mindezek teljesen megzavarták a nép lelki egyensúlyát és felkorbácsolták szenvedélyeit. A nélkülözés és szenvedés, mely a háborúk pusztítása, a török rabló kalandozásai s a földesurak zsarolásai miatt számára osztályrészül jutott, rajongásig fokozta a szakadatlan izgatott néplélek idegességét. A vallási és társadalmi bajok épen úgy összehalmozkottak hazánkban is a népnél, mint a paraszt háború idejében Németországon. Csak vezér kellett, hogy a nép talpra álljon, urait és papjait megvetve, maga csináljon magának vallást és maga orvosolja, a maga módja szerint, saját nyomorúságait.

És ez a vezér is előkerült egy népprofétának, az «Isten küldöttjének», a «fekete embernek» személyében. Szóts László nagybányai származású jobbágy volt az új próféta, kihez, küldetésének bizonyására, csillag járt alá az égről. Roppant erejű embernek mondták, úgy hogy nyilával a szántóvasat is átlőtte, de mégis, ha egy szántóvasat egy czérnaszálra felfüggesztett, azt szét tudta szabadalni kardjával a nélkül, hogy a czérna elszakadt volna. Betegeket gyógyított; csodákat tett s többek között egy hordó borral s egy szekér kenyérrel, megáldván azokat, egy egész táborot meg tudott elégíteni. Jöttek is hozzá az emberek mindenfelől: Mátyusföldéről, az al- és felföldről, a nyírségből, Erdélyből, még a székelyföldről is. Isten emberének tartották, egy második Mózesnek, ki a

szegény magyar nép megszabadítására küldetett. Követői «se törvént nem tettek, se semmi dologhoz kedvek nem volt, szitkot nem mondtak, nem esküdtek, egymást efféléért megfeddették». A próféta a törököt akarta — és pedig pusztán csak az imádság erejével — kiűzni az országból, de azért reá támadtak a nemesekre és a papokra és őket gyilkolták. A debreczeni főbirót harmadmagával fel akarta akasztatni a próféta az «istennek lelkei» által, de itt aztán fejét is vesztette, míg követőit Bala-Szent-Miklósnál a török verte szét.¹

A szabad ígahirdetésnek és prófétálásnak ez az iránya már az erdélyi szabadelvűeknek sem tetszett. A nemeség megijedt, mert egy második Dózsa-féle lázadástól tartott. Az 1570 január 1-re összehívott megyesi országgyűlés a további újítások iránt igen rossz hangulattal ült össze. Dávid Ferencz, ki e hangulat felől idejekorán tájékozódott, sürgősen kérte a kolozsvári tanácsot, hogy Miklós papot hallgattassa el, mit a tanács a városi bíróra bízott, meghagyván neki, hogy «plebanus Uram kívánsága szerint intse, hogy csendességben legyen a keresztelés felől való tanításban a synodusiglan és a mire ott végeztek, maradjon ő is abban.»² Az országgyűlés pedig, hogy minden újításnak elejét vegye, sietve írta törvénykönyvébe: «az mostan támadott eretnokség és azok indítói megbüntetése felől felséged kegyelmes válaszáat megszolgáljuk felségednek, hogy felséged legelőször megtekintvén az Úr Istennek tisztességét és a felséged fejedelmi méltóságát, efféle káromlásokat és eretnokségeket

¹ A fekete emberről I. Forgách Commentarii. 451—8. l.

² A kolozsvári városi tanácsnak 1570 jan. 3-iki tanácsuléséből. Az 1570—82. évi protoc. 3. l.

nem szenved országában, hanem végére menvén, mind authorit, mind hirdetőit meg akarja büntetni, hogy az Úr Istennek ennél nagyobb haragja is reánk ne szálljon.»¹

Hogy ebből a törvényből mennyi rész illeti az anabaptismust hirdető, a test feltámadását és a lélek halhatatlanságát tagadó tudós prédikátorokat és tanítókat, és mennyi a fekete embert és rajongó környezetét: bajos volna megmondani. De annyi bizonyos, hogy az unitarismus fellépése óta ez az első újítást-tiltó törvény. Eddig az volt a törvényhozás elve, hogy «minden helyökön az prédikátorok az evangéliumot prédikálják, kiki az ő értelme szerint»: most pedig ennek a szabadságnak véget vet és a további újításoknak útját állja. «Nem lehet többé az igazság fölött bátorságosan vizsgálódni — írja Dávid Ferencz Paläolognak; — hogy pedig nyilvánosan is valljuk, a mit hiszünk: arról jobb ha hallgatok».²

Nem Báthory István, és Kristóf, hanem János Zsigmond volt az, a ki útját állja, «hogy a fák az égig ne nőjjenek». Dávid Ferencz az első «innovatio»-törvény létrejöttének a bizonyossága; ő magyarázza meg nekünk, hogy mi foglaltatik a fent idézett medgyesi articulusokban. Az erdélyi törvényhozás, — pedig már ekkor Erdély az unitárius írók szerint, a szászokat kivéve, csaknem egészen unitárius volt — megelégette a lelkek szakadatlan, soha véget nem érő s czélszerűtlen zaklatását. Elég volt már a hitvallásból. Hiszen maguk választották, ma-

¹ Erd. orsz. gyűl. emlékek II. 368. l.

² Az innovatio tilalma benne van az 1570. évi medgyesi articulusban. Ezt igazolják Dávid következő szavai: «in ea incidimus tempóra, ut tuto de veritate non liceat inquirere. Taceo publice, quid sentias, profiteri.» E levelet 1570. nov. 27-én írta Paläologhoz. Jakab. E. i. h.

guk csinálták a papok, tehát meg is érhetik velök. De nemcsak a törvényhozás, hanem magának a fejedelemnek tényei is mutatják, hogy Erdély rendei torkig voltak az újításokkal s az ezek miatt támadt viták és czivódásokkal. — A visszahatás nyomai látszanak minden téren. Az első reactionárius törvényt nyomon követi az első reactionárius rendelet, melylyel János Zsigmond a cenzurát, a könyvvizsgálatot életbe lépteti. Ez sem a Báthoryak «érdeme», hanem azé a fejedelemé, a kit szabadelvűségeért egekig szoktak magasztalni az unitáriusok. Igaz, hogy ez a könyvvizsgálat nem volt általános, mint az, a melyet Báthory István elrendelt; csakhogy annál szigorúbb megítélés alá esik. Csak a reformátusokra szól és első sorban Mélius Péter ellen irányul, kinek meghagyta a fejedelem, hogy «az egyház bírálata és jóváhagyása, vagy a felség engedélye nélkül» semmiféle új munkát kiadni ne merészeljenek, mert a felség semmiképen nem engedi, hogy jövőre «holmi gúnyversek és szidalmakkal telt könyvek» megjelenjenek.* A fejedelem

* Az unitárius írók nagy hévvel törnek pálczát Báthory István felett, hogy az unitáriusokat az innovatiót tiltó törvénynyel megkötötte s az unitárius sajtót korlátok közé szorította. Pedig mindezekben csak János Zsigmondot követte. Az innovatio törvényről már volt szó a szövegben s az előbbi jegyzetben. A cenzurára nézve álljon itt Csáky Mihály kancellárnak 1570 febr. 15. Meliushoz intézett leveléből a következő: *Serenissimus Princeps noster ... mihi mandavit serio significare tibi, ut iam tandem a convitiis et maledictis cessaretis neque quidquam novi scripti excuderetis citra ecclesiae iudicium et consensum aut inconsulta eius Maestate. Nullo enim modo deinceps feret famosos versiculos aut libellos convitiis scatantes in publicum prodire, unde lectores Christiani offendantur et ministros Christi immodestiae culpent, propter quos male audiat ecclesiae Dei*. Bod Péter

ezen rendeletével mintegy oltalmába veszi a bomladozó unitárius tudományt, nehogy továbbra is szorongassák a trinitárius ellenfelek Dávidot és társait és ne kényszerítsék őket összes eddigi álláspontjuk feladására.

Úgy a megyesi articulusok, mint a János Zsigmond által életbe léptetett könyvvizsgálat, — úgy Dávid Ferencznek hitvallásuk ingatlans tarthatatlan voltára vonatkozó önbeismerése, mint a különböző hitelvi és szertartási kérdések körül támadt «káromlások és eretnokségek», világosan mutatják azt a sajátságos tüneményt, hogy az unitarismus épen abban az időben, midőn külsőleg a leghatalmasabbnak látszik, belsejében már ott hordja bomlása csiráit, melyek rohamosan aláássák külső hatalmát is. Eleitől fogva tele volt belső ellenmondásokkal, a melyek szervezetét hamar felbomlasztották. Az apostoli hitvalláson kívül minden más hitvallást tüntetőleg elvetett: de azért a mellett más hitvallást csinált magának. A biblia betű szerinti ihletését vallotta: de azért hol allegorikus magyarázatokkal él, hol pedig a racionalismussal kaczerkodik. A szentírást kívánja fundamentumnak tekinteni: és mégis a dialektikára építi tanait. Minden előnyét a logika és dialektika segélyével biztosítja: de azért különbséget tud tenni az öröktől fogva való Isten és az örökké való Isten között. A lényegében egy, de személyében három Istent Geryonnak, Cerberusnak mondja: de azért az egy és ugyanazon istenséggel bíró két egyenlőtlen Isten tanát igaznak és monotheistikusnak véli. Elveti a háromságot: de megtartja a kálvini

Literata Panno-Dacia. Mss. Csak még annyit kell megjegyezni, hogy a Báthory-féle censura nem volt egyoldalu I. Misc. Tigur. II. 213—7. I.

hitrendszer minden egyéb részét. A józan észre nagy súlyt fektet: de azért hisz a személyes, közvetlen kijelentésben és ebből magyarázza meg, hogyan jutott hitigazságainak a birtokába. A más gondolkozásúakat hitetőknek, csalóknak kiáltja: de maga chiliasztikus ábrándokat ápol és a Krisztus közeli eljövételéről profétál. Szabad-elvű törvényeket hozat: de azok gyakorlati alkalmazását kész szívvel megsérti. Az ellenfelek egyházvédő munkássága erőszakosság: de az ő erőszakosságai Isten ígéjének a munkája. Magának teljes szabadságot követel: de másoktól ezt megtagadja s az «eretnekek» megbüntetését kívánja. Az ő rajongása isteni kijelentés: az ő nyomában járóké pedig káromlás.

A mint a nagy hitviták zaja elült és a közönség nyugodtan szemlélhette az azokból megszületett eredményeket, hamarosan szembeötlöttek sok és nagy fogyatkozásai. Az utolsó idők eseményei pedig megmutatták, hogy mit remélhet a társadalom gyakorlatilag az unitarismustól. Megindultak a bíráló megjegyzések, a melyek bizonyára épen nem voltak hizelgők és a melyek nem csak az egyház vezetőit, hanem magát a fejedelmet is kellemetlenül érintették. Természetesen a «háromságosok» voltak a kemény bírálók, a mi az unitáriusokat annyira kihozta sodrúkból, hogy némelyek közülök keményen fogadkoztak, «hogy a három Istent tűzzel-vassal ki fogják űzni Erdélyből». Blandrata egy enyhébb receptet ajánlott a háromságosok megtörése végett a fejedelemnek, a melyet azonban az már nem alkalmazhatott; de annál inkább alkalmaztak később a jezsuiták. Ha azt akarod — úgy mond — hogy Erdély ariánus legyen, egyetlen katolikusként se adj hivatalt, senkinek ne adj jószágot, míg el nem akarja hagyni a katolikus hitet, egy katolikust

se fogadj udvarodba s a katolikus papok javadalmait szedd el és akkor elpártol tőlök az ifjúság.¹

János Zsigmond, a ki maga is érezte az új tudomány sorsában beállott válságot és a kit igen boszantott a trinitáriusok támadása, utoljára kemény eszközökkel akarta megvédelmezni vallását a gúnyolódók ellen. Az 1571. évi marosvásárhelyi országgyűlésen azt kívánta a rendektől, hogy azok ellen, kik az unitárismusról rosszat szólni merészelnek, büntető végzéseket hozzon. De az országrendek, főleg a nemesség, a legnagyobb egyetértéssel nyilatkozott a fejedelem kívánsága ellen. Ellenben a legnagyobb készséggel tett eleget a fejedelem ama másik kívánságának, hogy «az isten igéjének prédikálását» biztosítsa. «Az isten igéjének prédikálása és hallgatása felől végeztetett, — így szól a törvény, — hogy a mint ennek előtte is felséged országaival elvégezte, hogy az isten igéje mindenütt szabadon prédikáltassék, az confessióért senki meg ne bántassék, se prédikátor, se hallgatók; de ha valamely minister criminális excessusba taláztatik, az superintendens megítélhesse, minden functiójától priválhassa, azután az országból kiűzetessék.»²

A marosvásárhelyi országgyűlésnek ez a törvénye az unitárius vallás törvényes befogadását foglalja magában. Nincs ugyan kifejezetten megnevezve, de a mikor a törvény a hitvallásokat s azok követőit védelmébe veszi, a hitvallások között értendő az unitárius hitvallás is. És ez a rendelkezés sokkal fontosabb volt az unitáriusokra

¹ Ilia A: *Ortus et progressus Soc. Jesu etc.* 37. I. Ker. Magvető 1875, 395. I. A Blandratáról szóló forrás egykorú nyomtatványra hivatkozik.

² Forgách i. m. 457. I. Teutsch i. m. II, 246. I. Erd. orsz. gyűl. emlékek. II. 374. I.

nézve, mintha a rendek egyes unitárius-ellenesek megbüntetésébe beleegyeznek. Ez a törvény az erdélyi unitárius egyház létének jogi fundamentuma, a mely nélkül a János Zsigmond halála után feltámadt és több százezerdon át tartó visszahatás ép úgy elsöpörte volna hazánk földéről ezt a felekezetet, mint a hogy kipusztította volt Lengyelországból. Még e törvény oltalma alatt is csak nagy küzdelemmel és sok szenvedés között tudta magát fentartani; e nélkül pedig a biztos enyészet várt volna reá.

János Zsigmond ezen törvény szentesítése után két hó múlva (márcz. 14.) meghalt. Benne az unitarismus fő-fő pártfogóját, legerősebb támaszát veszítette. A hazai unitárius egyház története épen oly szorosan fűződik az ő nevéhez, mint a Blandratáéhoz és a Dávid Ferenczéhez. Blandrata a kezdeményező, az alapító, Dávid a térítő és hódító, de a megszilárdulást és a jogi biztosítékokat János Zsigmond adta. Blandrata nyerte meg a fejedelmet az új tanoknak, de a fejedelem jóakarata már önmagában is félsiker. Tőle kapták az unitáriusok a gyulafehérvári államnyomdát; az ő tekintélye s védelme alatt szaporodtak az új tan hívei. A gyulafehérvári és még inkább a váradi disputatió után a fejedelem dönti el az unitáriusok győzelmét. Utoljára annyira szívvel-lélekkel unitárius volt, hogy pl. a váradi hitvitán és a marosvásárhelyi országgyűlésen maga is beleszól a vitatkozásokba s disputál a trinitáriusokkal.* Sőt ennél is tovább megy, mikor erőszakkal is kész volt támogatni vallása hódítását. Pedig ez az állásfoglalása nagy áldozatokkal járt. Neve gyűlöletessé lett a nyugati népek és uralkodók előtt.

* Lásd a váradi disputatió leírását s v. ö. Forgách s Teutsch i. h.

Még a török pártfogóság sem ártott annyit hírnevének, mint az unitáriusok támogatása, a mivel úgyszólván elszigetelte magát a keresztyénség protestáns és róm. katolikus fejedelmeitől. De mindez nem akadályozta őt abban, hogy hite mellett haláláig mind híven kitarson. Épen azért méltán megérdemli, ha az unitáriusok a legnagyobb hálaival és kegyelettel emlékeznek reá, egyházuk legnagyobb jóltevőjére.*

De ha ő élete utolsó 3—4 évében az unitarizmus oszlopa volt is: nem szabad felednünk azt sem, hogy előzőleg a protestantizmus más két alakját is támogatta, pártfogolta, és hogy az ő uralkodása idejében fejlődött ki Erdélyben a négy recepta religio rendszere, Erdélynek egyik legerősebb bástyája. Es ez bennünket, reformátusokat is kegyeletes érzelmekre kötelez ezen testileg gyöngé, lelkileg erélytelen, de sok jó akarattal, nemes eszményekkel, szépért; jóéért hevülő és az igazság keresésében fáradhatatlan lelkülettel bíró fejedelemmel szemben. A türelmetlenség soha sem tartozott jellemvonásai közé és épen azért, ha némely tettei erőszakosságra mutatnának, ezeket inkább annak a befolyásnak kell tulajdonítanunk, melyet környezete reá gyakorolt, sem mint az ő egyénisége megnyilatkozásának. Az ő lelkülete lágy volt mint a viasz, alkalmas mindennemű behatások elfogadására. Es hogy közvetlen s kedvelt környezete birt reá a legtöbb

* János Zsigmondot, kinek jóindulatát minden irányban el kell ismernünk, méltán magasztalják az unitáriusok. Csak annyit kell mégis megjegyeznünk, hogy egyéniségének ereje azért teljeséggel nem bírja el ama túlzott magasztalások súlyát, melyet némelyek a kegyelet nevében, de minden tárgyilagosság nélkül reá halmoznak. Azért hogy valaki unitárius, még nem lesz egyszerre pártatlan tökéletességüvé.

befolyással: az csak természetes. De más oldalról ott olvassuk róla Mélius levelében, hogy a fejedelem a hitvitákon mindig azt tudakolta: vajjon melyik félnek a tudománya alapul a szentíráson. Ott olvassuk a szászok feljegyzéseiben, hogy a fejedelem utoljára már megelégtelte az egyházakban dülő belviszályt és visszautasította Blandrata mesterkedéseit, melyekkel a szászok között is zavart kívánt támasztani. Ott látjuk magasröptű tervét, hogy Szászsebesen akadémiát kívánt felállítani, melynek megvalósítása érdekében külföldi tudósokkal is érintkezésbe lépett s előbb Coelius Curiot, majd Ramus Pétert szerette volna annak élére megnyerni. Mind ezek mutatják, hogy ő nem volt oly elfogult és nem volt oly kizárólagos és szűk látókörű ember, mint a környezetében levő új apostolok.*

A négy bevett vallás rendszerének megállapítása csakis ilyen jellemű fejedelem mellett volt lehetséges. Alig képzelhető, hogy egy erélyes államfő, egy mélyebb látású politikus az ő helyében megtette volna azt az utat, a melyet ő, a ki végig ment mindenik vallás iskoláján, híve volt mindeniknek, védelmezte és biztosította mindeniket. Ő nem számolt a külviszonyok alakulásával, hanem teljes őszinteséggel állt mindegyik vallás szolgálatába, a melyet egyszer elfogadott. Nem akarta az emberek gondolkozását erővel megváltoztatni, hanem egészen komolyan vallotta, hogy «kiki higgye azt, a mit akar». De ezt nem értette valami szertelen, babonás és túltengő egyéni

* Lampe-Ember i. m. 266. l. Teutsch i. in. II. 121. l. Ker. Magvető II. 275. l. Sárospataki füzetek 1861. 839. l. Szamosközi történeti maradványai I. 112. l. Szikszay Fabricius Balázst is hívták a Szász-Sebesre tervezett akadémiához. L. Kassai Császár György oratójiát. R. M. K. III. 665. szám.

hitre nézve, hanem a felmerült és a többektől elfogadott hitvallásokra.

Vajjon ha sokáig él, hova fejlődött volna alatta az erdélyi vallásügyi helyzet: azt fölösleges találgatnunk. A megindult, de már általa is rossz szívvel fogadott szeretlen és rajongó áramlatok előnyomulása azt bizonyítja, hogy ő hivatását betöltve, a legjobbkor távozott a földi küzdelmek színteréről, hogy helyt adjon egy erősebb egyéniségnek, ki a fékevesztett indulatok és képzelmek csodálatos buja tenyészetéből felsarjazott vallási zür-zavarba rendet is tudott hozni, a mire ő maga képtelen lett volna.

6. Az unitarizmus hanyatlása és a róm. kath. visszahatás.

János Zsigmond halálakor az unitarizmus hatalmának tetőpontján állott, míg a református egyház a pusztulás, a szétzüllés útjára jutott. Ha még néhány évig tart egyházunknak ezen szorongatott állapota: alig marad belőle valami, mivel egy részét benyeli az unitarizmus, más részét pedig az önfentartás érzete az ágostai hitvallásuk táborába téríti vissza. A hitvallások között folyó küzdelem eredményét a fejedelemnek és vele együtt a politikai élet szereplő kitünőségeinek az állásfoglalása döntötte el. Csakhogy ez az állásfoglalás sokkal nagyobb jelentőségű volt úgy Erdély életére, mint az erdélyi protestantizmusra nézve, semhogy pusztán két felekezet számarányának a megváltozását eszközölte volna. Az unitarizmus gyors felvirágzását lehet a szabad szellem diadalának, — lehet a magyarság vallási liberalizmusának, — lehet Erdély rendi felvilágosultságának és vallási türelmének is a javára írni: de a korviszonyok között, tényleg, úgy a protestantizmusnak, a protestáns felvilágosodásnak, mint Erdély önállóságának és az ezen önállóságból folyó magasztos hivatásának a veszélyeztetésével és nagy kárával járt az.

Bár az erdélyi fejedelemség legerősebb alapját a három nemzet uniója és jogegyenlősége képezte, de állami jel-

legének színét mégis csak a magyar nemzet adta meg és ügyeit is ez intézte első sorban. Most ez a magyar nemzet, a fejedelemmel együtt, többségében az unitarismushoz csatlakozott, a mi Erdélyt a külföld előtt unitárius — vagy mint ebben az időben mondták, — «ariánus» állammá tette. Ez az «ariánus» állam a török oltalma alatt és annak szövetségében állott. Bármily hasznos volt is a török szövetség Erdélyre s Erdélynek e szövetség segélyével megőrzött függetlensége Magyarországra, sőt az egész közép-európai politikai egyensúlyra nézve: mégis nagyon kedvezőtlen színben tüntette fel az államunkat a nyugat előtt, mely a középkori vallásos felfogástól fogva tartatván, a törököt nem mint hódító nemzetet, hanem első sorban mint a keresztyénség ellenségét tekintette. Erdély iránt a nyugati államok között semmiféle rokonszenv nem található, habár a Habsburg-ellenes diplomacia olykor bevonta is számításai körébe. Már János király is gyanus volt előttük. János Zsigmond pedig egyenesen «a kárhozat fia» (filius perditionis), kinek birtokát nemcsak a Habsburgok, hanem még távolabbi fejedelmek is szerették volna maguknak megkaparítani.* Az unitarismus befogadása a választó falat még magasabbra emelte; Erdély elszigeteltségét még jobban növelte. Nem volt széles Európában nép, melynek rokonszenvére számíthatott, melynél barátságos fogadtatásra talált volna veszély idején. Római katolikus és protestáns népek egyaránt elfordultak tőle, mint «eretnektől» és a magyar királyok is csak azért tarták fenn vele az összeköttetést, hogy maguknak megszerezhessék. A jesusita-szerzetrend felállításával megindult rekatholizáló

* Tört. Tár 1878. 489. l.

politika az unitarizmus által teljesen felizgatva, Erdélynek a keresztyénség számára való megtartását a protestantizmus végleges megsemmisítésében látta. És így Erdély felekezeti jellege és politikai álláspontja egyaránt támadó irányú indulatot hívott ki magával szemben.

Béza Tódor János Zsigmondhoz intézett levelében már 1567-ben felhívta a fejedelem figyelmét arra a veszedelemre, melylyel az unitarizmus pártfogása országára nézve járhat. De süket fülekre talált. A fejedelem inkább hallgatott Blandratára és Dávid Ferenczre, kik aztán nem is győzik eléggé dicsérni ezen eljárásáért. «Az Isten felséged birodalma alatt — úgymond Dávid — prédikáltatja vetekedéssel a Krisztust és tusakodás és visszavonás által akarja megtisztítani az ő igazságát. *Hogy egyéb királyoknak és fejedelmeknek intésére ennek után meg nem fogta felséged: az Istennek igéjéhez való szeretet és abban való gyönyörködés művelte; hogy pedig e világ szidalmát állhatatos szívvel viselte és hordozta: Istennek kiváltképen való ajándéka és a választásnak magvának meggyökereztetése.*» — Így beszélt az udvari theologus a fejedelem füleibe és igyekezett lelkét megnyugtani az ellenkező véleményekkel szemben. «Tudom, — úgymond — hogy e világnak fiainak különb ítélete vagyon felséged felől; de bizonyos vagyok, hogy a mely Isten felségedben ezt elkezdette, mind végig előviszi az ő áldott szent nevének dicsőségére.»

Valóban «e világnak fiainak különb ítélete» vala János-Zsigmond és országa vallásérkölcsi felfogása és állapota felől. És ez a «különb ítélet» a fejedelem előtt sem volt titok, mert «egyéb királyoknak és fejedelmeknek intése» is eljutott hozzá; tudta azt is, hogy a külföldön el van terjedve az a hír, mintha török hitet vallana. Azonban az

unitárius próféta, ki még az Úr Jézus Krisztus eljövete-
lének és országlása kezdetének évét is megtudta jöven-
dőlni, teljesen magával ragadta őt. A fejedelem pedig, azt
hívén, hogy a legjobb uton van az igazság keresésében,
megelégedett annak a kijelentésével, «hogy a gonosz hirt-
nevet, melyet mű felőlünk üdegen országokban hirdetnek,
mintha török hitet vallanánk: eltörellyük.» És mialatt
az Isten dicsőségét Dávid Ferencz útmutatása mellett
munkálta, észre sem vette, hogy állama mindjobban
elszigetelődött a nyugattól, a keresztyén közösségtől
és mind élesebben hívta ki maga ellen a Habsburgok
birtokszerzési vágyát és a jezsuiták rekatholizáló buz-
galmát. Halála épen a legjobbkor jött, hogy Erdély füg-
getlenségét, melyet a Békés által kötött speieri szerződés
veszélyeztetett és a protestantismust, melyet az unitá-
rismusban mindjobban előtérbe lépő, beteges rajongás és
szertelenség végromlással fenyegetett, még meg lehessen
menteni.*

Az unitárismusnak érdeke azt kívánta volna, hogy
János Zsigmond utódja gyanánt unitárius üljön a feje-
delmi székbe. Békés Gáspárban látta Dávid Ferencz is
az ő vallásának felvirágoztatására alkalmas férfiut, kit
«az Isten az igaz ítéletnek lelkével megajándékozott,
hogy mind a két félnek (ref. és unit.) ellenvetésit és bi-
zonyságit meg tudja próbálni és a hamist az igaztól meg-
választani.» Tudták jól, hogy ha nem vallásukbeli fe-
jedelem kerül Erdély trónjára, János Zsigmond halála
után «bontakozása lenne az igaz tudománynak». Ezért

* Beza Th.: Epistolarum theol. liber unus. Hannoveriae 1597.
263—82. I. Dávid F. prédikációinak előszava R. M. K. I. 74. szám.
Váradí disputatio 1870. 168. l.

idézi fel Dávid, Békéshez intézett ajánló beszédében, épen a fejedelmi szék betöltése körül folyó izgalmak napjaiban (1571 ápril 22), János Zsigmond ama mondasát: «Mivel hogy ő nem Isten, sem pedig nem oltalmazhatta az Istennek igazságát: Hanem az Istennek önnön magának gondja volt eleitől fogva és lészen (úgy mond) az ő igazságára: támaszt ő és ad patrónust, ha emberek által oltalmazni akarja. Ha pedig nem: ő maga is elég erős és hatalmas arra.»¹

És csakugyan nem támasztott patrónust az unitáris-mus védelmére. Békés Gáspár, ki idehaza is, Bécsben is sokat fáradt és munkálkodott, hogy a «vajdaságra» ő kerüljön, soha sem volt rokonszenves egyéniség a nemzet előtt. Bár a fejedelem 1567 óta mindig előtérbe tolt a bár utódjává is kiszemelte: de a nemzet már János Zsigmond 1567. évi nagy betegsége alkalmával és azután is Báthory Istvánt találta alkalmasnak a fejedelmi méltóságra. Mikor pedig Békés 1570-ben, a rendek akaratára ellenére belevitte fejedelmét a speieri egyezménybe, mikor Erdély függetlenségét a saját maga érdekében kész volt feláldozni: a rendek teljesen elfordultak tőle és Báthory Istvánt választották meg Erdély fejedelmévé.²

Báthory István azon kevesek közé tartozott, kiket a protestantismus rohanó áradata meg nem szédített, sőt talán épen ennek oly gyorsan, a legmerészebb formákba átcsapó irányzata erősített meg róm. kath. vallásában. Vajjon politikai ellenfeleinek ellenkező vallásos meggyőződése volt-e reá e tekintetben némi hatással: azt

¹ Az egy atya Istenek ... stb. mű előbeszédében. Kolozsvár 1571. R. M. K. I. 86. szám.

² Tört. Tár. 1878. 492. l. Erd. orsz. gyűl. emlékek. II. 389—99. l.

bajos volna eldönteni, bárha nem látszik is valószínűtlennek. De az meg más oldalról bizonyos, hogy róm. kath. vallása nem szolgált Erdély függetlenségének veszedelmére, mivel azt legfelebb csak a nyugati, a katolikus keresztyénséggel való kapcsolat helyreállítására, de nem egyszersmind Erdélynek a Habsburgok fenhatósága alá juttatására használta fel. A vallási kérdésekben elfoglalt conservatív álláspontjánál fogva az egyes prot. vallásfelekezetek abban az arányban érezték jóindulatát, a milyenben a róm. catholicismushoz állottak: ahhoz közelebb, vagy attól távolabb estek. A róm. katolikus felekezet érdekében óhajtott ugyan leginkább munkálkodni, de az erdélyi vallásügyi törvényekben és felekezetközi viszonyokban előtte álló helyzet megkötötte a kezét. Ezért megelégedett azzal, hogy az elvadult vallásügyi helyzetbe némi rendet hozzon be és a szélsőségeket lenyesegeesse. Híres mondása szerint: «Isten három dolgot tartott magának: hogy semmiből teremtsen, jövődőt mondjon és a lelkiismereteken uralkodjék.» Ennek megfelelően és letett esküjéhez is hiven, religiójában senkit meg nem háborított. A mi azonban nem jelentette azt, hogy újabb religiók létre jöttét, főleg ha azok — mint gondolta — Isten tisztességét sérték, elnézze.

Egyházpolitikája arra irányult, hogy protestáns érzelmű alattvalóit lehetőleg az ágostai hitvallás köré csoportosítsa. Azonban az ágostai hitvallást jóformán csakis a szászok követték. Első gondja tehát az volt, hogy őket ebben a hitvallásban megerősítse, biztosítsa. Ezen eljárásával a szász nemzet hálájára is számot tarthatott, mivel így annak már kifejtett politikai egységéhez a vallási egységet is elválaszthatatlanul hozzá kötötte. Még trónralépte évében megtette erre a kellő lépéseket, mi-

dön az 1571 szeptember 9-én Medgyesen tartott ev. zsinatra követét elküldvén, azt kívánta, hogy miután ő hajlandó az ág. hitvallást megerősíteni, tehát az összes szász lelkészek is írjanak annak alá. És ez meg is történt.

Nincs ugyan határozott adat reá, de a körülményeket összevetve, Báthory befolyására kell visszavinnünk azt is, hogy a szászoknak ezen megyesi zsinatán megjelentek azok a magyar lelkipásztorok is, «kik még nem csábítottak el az ariánus tévelygésbe s a kik közül némelek sakramentariusok lévén, óhajtották, hogy felvilágosítottassanak s javulást ígértek.» Itt a magyarok püspököt választottak maguknak és pedig a püspökségéből 1564-ben kivetett szászfenesi papot, Alésius Dénest választották meg. Alésius nem volt református, hanem ág. h. evangélikus. Megválasztását korántsem az indokolja, mintha a magyarok között a reformátusok kisebb számmal lettek volna, mint az evangélikusok, hanem az, hogy Alésius püspökség-viselt lelkész, a fejedelemnek udvari papja volt s a Báthory is jobban huzott az evangélikusokhoz, mint a reformátusokhoz. Különben még azt sem kell felejtenuk, hogy nem református vagy lutheránus püspökségről, hanem az erdélyi magyar egyházak püspökségéről van szó.*

A szentháromságot valló magyar lelkészeknek ezen szervezkedő lépését megelőzőleg megindult már «az igaz tudományak bontakozása», azaz az unitarismus bom-

* Teutsch i. m. I. 201—6. I. II. 124—5. I. Miscell. Tigur. II. 218. I. Jakab E. Kolozsvár tört. II. 216—7. I. Félreértések kikerülése szempontjából figyelembe kell vennünk e helyen azt, hogy az ágostai hitvallást, különösen ennek változtatott alakját, az ú. n. variátát, a reformátusok is igaz és szentírás szerinti hitvallásnak tekintették.

lása is. Báthory István Dávid Ferenczet elmozdította az udvari papságtól s helyére Alésiust ültette. Ezzel egy időben történhetett az is, hogy Dávid Ferencz püspöki méltóságát is elvesztette.¹ Megkezdte a fejedelem az unitárius lelkészek számára János Zsigmond által osztogatott s időlegesen (duranto penepiacito) rendelt javadalmak visszavonását is. Majd a megyesi zsinat felhívására kibocsátotta (1571 szept. 17) a könyvvizsgálatot életbe léptető rendeletet, mely habár az unitáriusokat sujtotta is a legérzékenyebben, de még sem volt olyan részrehajló, mint a János Zsigmond-féle censura, t. i. hogy csak egy felekezetre nehezedjék. Ugyan erre az időre teszük a gyulafehérvári államnyomdának az unitáriusoktól való elvételét s Dávid Ferencznek a nyomdai felügyelőségtől megfosztatását is.²

A megyesi zsinat és a könyvvizsgálatra vonatkozó

¹ Az 1576. évi januáriusi cikkekből bizonyos, hogy az unitárius «egyház» ekkor alakult meg, illetőleg ekkor vált ki az addig egységes «magyar egyházból» és ekkor lett Dávid Ferencz az «unitárius egyház püspökévé». 1571—76 között csak két egyház van, t. i. a magyar és a szász. Amannak Alésius ennek Hebler s Ungler a püspöke. Bod P. Gelius Transsylvanicusában (Mss. a Teleky-thékában.) *Susprium Pr. Davidis ad Christum* cz. alatt van egy adat, melynek dátuma 1573. april. 22. s aláírása «Franciscus Davidis superint. m. pr.» (Ker. Magvető 1898. 281. l.) Ha ez adat minden betűjében hiteles, akkor azt mutatja, hogy Dávid a fejedelem ellenére is superintendesnek tartotta magát.

² Jakab E. Dávid P. emléke I. rész. 201. l. II. rész 14. l. Miscell. Figur. II. 216—22. l. — Egyéni meggyőződés az, hogy a gyulafehérvári «államnyomda» 1569-ben már megszűnt. Utolsó nyomtatványai ebből az évből kelnek és betűi szerfelett kopottak. Hofhalter Rafael fia Rudolf 1573-ban Nedeliczen, Zala vármegyében tűnik újból fel nyomdájával.

fejedelmi rendeletnek közzététele szoros összefüggésben áll ama másik zsinattal, melyet Dávid Ferencz 1571 szeptember 20-ára Marosvásárhelyre hívott össze. Mintha azok sietve igyekeztek volna az utóbbit megelőzni, melynek összehívója az utolsó unitárius nyomdatermék a Báthory-féle censura előtt s minthogy nyomtatásban jelent meg, jó előre hírül adta már az unitáriusok szándékát. Ez a meghívó szomorú képben tünteti fel az unitarizmus kilátásait. Ott olvashatjuk a hivatkozást az apostolok példájára, kiknek megtiltatt, hogy a Jézus nevében beszéljenek; de azért az ő példájuk szerint kell eljárni és nem szabad megrettenni. Hivatkozik a trinitáriusok részéről kiinduló fáradhatlan s gyűlölséges támadásokra, mint a lehető legnagyobb veszedelemre, de egyszersmind arra is, hogy az Ésaianál és az Apocalypsisben foglalt jóslatok szerint, ezeknek nem sokára végök lesz és kell, hogy immár nem sokára diadalmi éneket énekeljenek. Inti, biztatja hiveit, kiknek ezeket nem azért írja, mintha érzületük megváltozásától tartana, hanem hogy annál nagyobb kitartásra ösztönözze őket. A zsinati vitatóteleket 10 pontban mellékeli, hogy úgy az egyetértők, mint a külön véleményűek előtt nyilván való legyen állhatatosságuk. A tételek megvitatásában való részvételre bárkit is meghív.*

Vajjon megtartatott-e ez a zsinat: azt nem tudjuk megmondani. A medgyesi zsinat végzése, főleg a magyar egyházak püspök választása, az erdélyi magyar püspökség sajátos helyzetét továbbra is fentartotta. Dávid Ferencz is zsinati meghívójában nem a magyar egyházat

* E. M. K. II. 128. sz. Meg van a kolozsvári unitárius kollegium könyvtárában.

hivja a zsinatra, hanem csupán saját pártfeleit, «a megfeszített Krisztus szolgálát», megengedvén másoknak is a megjelenést s a vitatkozásban való részvételt. De még saját hitsorsosai felett sem tarthatta meg Dávid püspöki fenhatóságát. Egészen 1576-ig nem is szerepel hivatalosan püspök gyanánt, mert csak ekkor engedte meg a januáriusi medgyesi országgyűlés, hogy a kik a Dávid Ferencz vallásán vannak, azoknak Dávid Ferencz superintendensek legyen. Időközben Dávid Ferencz és a magyar püspök között a törvény is mindig különbséget tesz és 1576-ban Dávid házassági pere a két (t. i. a magyar és szász) püspök szentszéke előtt folyik le. Báthory a püspök letételhez a jogot elődjétől vette s a szászok püspökének, az 1572-ben megválasztott Ungler Lukácsnak diplomájában is fentartja azt magának.*

Az unitarismusra egyik csapás a másik után nehezedt. Eddig a fejedelem és a főurak rokonszenve képezte legfőbb erősségét, most ettől nagyobbára megfosztatott. Báthory nem kedvez neki, sőt ellenében a lutheránusokat és a reformátusokat pártolja. Az unitárius főurak pedig részben egymásután hamarosan elhalnak, részben Báthory fejedelemsége ellen támadván, elnyomatnak, részben pedig a fejedelemtől a maga részére vonatnak. Eddig szellemi vezére, Dávid Ferencz, nagy tekintélyt, méltóságot és befolyást, gazdag javadalmat és mindenektől tiszteletet élvezett, tanaiban szikla szilárdnak mutatkozott: most pedig a nagy apostoli férfiú egyszerre alászáll a fényes, magas polczról; gazdasági, családi élete, sőt vallásos meggyőződése is a legnagyobb megpróbáltatásoknak van alávetve és a bomlás tüneteit mutatja. A fe-

* Teutsch i. m. I. 206. l.

lekezet kebelében is megszűnik az eddigi egység és benső meghasonlás kerül a felszínre. A «communis prófétia», bár még nincs dogmává avatva, már is megkezdí működését. Az 1571. évben Olaszországból hazatért ifjak a lélek halhatatlanságát, a test feltámadását vették ostrom alá. Sommer János, kolozsvári lector, a Dávid Ferencz veje, az eredendő bűn, a praedestinatio s a hit által való megigazolás dogmáját támadta meg és e kérdések körül szenvedélyes harczokat vivott felekezete espereseivel. A test feltámadását s a lélek halhatatlanságát vitatók között legelői járt egy bizonyos Tót Miklós, ki öngyilkossá lett és az olasz Spira Ferencz példájával kapcsolatosan emlegettetik. A szent könyvek allegorikai magyarázata, az Úr Jézus eljövételének, ország alapításának hite s a chiliasmus mind erősebben terjednek és nagy hullámokat vetnek; úgy hogy a «felvilágosultnak» vélt unitárius felekezet valójában «megvilágosult» rajongókból álló, tarka-barka zavaros csoportnak látszik inkább, mintsem egy komoly hitfelekezetnek. A rendezkedés és szervezkedés helyett inkább bomladozik és hanyathomlok rohan a veszedelem felé.*

Báthory István, ki fejedelmi esküjében az ország közszabadságát és a vallásszabadságot is biztosította: az itten vállalt kötelezettségét a János Zsigmond korabeli, azaz a törvényes állapotokra értve, keményen elébe állott a vallásos élet ezen ábránd és rajongás által vezetett el-

* Teutsch i. m. II. 247. l. Kanyaró F. i. m. 100—101. l. Prot. Szemle 1898. 381. l. Miscell. Tigur. i. h. Károlyi Péter: A halálról, feltámadásról ... etc. Debreczen 1575. R. M. K. I. 116. sz. Sommer I.: Refutatio scripti P. Caroli Ingolstadtii 1582.

fajulásának. Róm. katolikus vallása és ennek megfelelő lelkülete mellett borzalommal szemlélte az erdélyi valóságos állapotokat, melyek a társadalmi és politikai életre is rombolólag hatottak vissza. Liszthi János királyi kancellárhoz írott levelében ezen hangulatának kemény és satiricus éllel fogalmazott bírálatban adott kifejezést. «Nem kell senkinek csodálni — úgy mond — ezeknek erkölcsöket, mert nem csak emberek közt, de mennyei dolgokban is ilyen acutusok ezek, és ugyan ez az ő professiójok: az kit akarnak priválnak, a kit akarnak öregbitnek. Az Krisztus Jézust Istenségétől, az szent lelket essentiájától fosztották meg. A gyermekeket keresztségnélkül is idvezítik és az embert minden büntől megsza- badítják, úgy hogy Isten az kit praedestinált üdvözül, az kit nem, kárhozik, mert szabad az fazakas az sárral» stb.* — Az unitarismus belsejében duló egyenetlenséggel szemben legelső teendőnek az ellennézetűek megerősítését látta. Így midőn 1572 május 1-én Medgyesre püspökválasztó zsinatra hívja össze az evangélikusokat, Alésius Dénest, udvari papját, egy 7 pontú kívánsággal küldé a zsinatra, melynek letárgyalását és elfogadását kívánta, mielőtt a püspökválasztás megejtetnék. A 7 pont tulajdonképeni célja a szász nemzeti egyháznak szilárd, tömör egészszé alkotása, oly formában, hogy akár a tanban, akár a szertartásban, avagy a fegyelemben való legkisebb eltérés is az egyházból való kitesztítást vonja maga után. Azt kívánta a fejedelem, hogy a zsinat elé küldött propositiói elfogadtatván, az összes lelkészek esküdjenek meg az ágostai hitvallásra, továbbá az apostoli hitvalláson kívül a niceaei és az athanasiusi is hivata-

* Erd. orsz. gyül. emlékek. II. 459., 526. l.

losan megtartassák; — hogy a szertartásokban teljes egyformaság állapíttassák meg; — hogy átokkal sújtassanak azok, kik a lélek halhatatlanságát, a test feltámasztását tagadják és a kik a Jézus Krisztusról s a szent lélekről a katolikus egyháztól eltérően tanítanak, a kik mohamedanizmust vagy bármely atheizmust kívánnak behozni; és hogy a hatóságok buzdíttassanak az ilyenek megbüntetésére s az igaz hit védelmére; végül hogy a püspökválasztásnál eskü alatt, minden személyválogatás nélkül, adják a papok szavazataikat. A fejedelem még azt is forgatta agyában, hogy az evang. egyház egységének és épségének annál szilárdabb megőrzése végett, Erdélyen kívülről fog valamely tudós férfit püspökségre behozni. Ezért a püspökséget ez alkalommal csak ideiglenesen töltötte be s Unglert is ilyen módon erősítette meg.*

A fejedelemnek a száz evangélikus egyház megerősítésére irányuló munkássága mellett ott látjuk a reformátusoknak gyarapodását is, kik a magyar egyházban évről-évre nagyobb befolyáshoz jutnak. Ebben a térfoglalásban nem nélkülözték a fejedelem támogatását sem, habár Báthory István őket már nem kedvelte annyira, mint az evangélikusokat és praedestinatio tanukból — mint láttuk — gúnyt is üzött. De még sem lehetett figyelmen kívül hagynia, hogy az unitáriusok tőlük váltak el és a szentháromság tanán kívül most is megegyeznek egymással, tehát azokat legkönnyebben a ref. egyházba lehet visszaterelni; valamint nem feledhette azt sem, hogy a trinitárius magyarok majd mind reformátusok. Ily körülmények között inkább megerősítésüket

* Teutsch. i. m. I. 21—3. l., 205—6. l.

munkálta, semhogy zaklatta volna őket. Lehet hogy számos főúr református volta, nemkülönben a rokonsági kötelék is irányozta e tekintetben jó indulatát. Hogy aztán mit tett a reformátusok megerősítésére: erre vonatkozólag már nem birunk olyan részletes tudósításokkal, mint az evang. egyháznál. Az idő viszontagsága megfosztott bennünket attól, hogy az egyházunkban, János Zsigmond halála után végbement restaurációról tiszta képet alkothassunk magunknak. De azért nem hiányoznak egyes szétszórt adatok, fel-feltűnedező nyomok, melyek azt mutatják, hogy Báthory István tervszerűleg erősíti a reformátusokat is.

Egyik legelső emléke a fejedelmi jóakaratsnak az, hogy Károlyi Pétert, a tudós váradi ref. prédikátort, ki Mélius halála után püspökké választatott, kiválóan kedvelte. Bátyjának, a váradi kapitánynak, Báthory Kristófnak neje, a kiváló buzgóságú Bocskai Erzsébet (Bocskai György leánya s Bocskai István fejedelem nővére) nagy tisztelettel környezte ezt a kitűnő prédikátort, a ki mindeneknek tetszését hamarosan kivívta hatalmas szónoki egyéniségével, nagy tudományával és apostoli szerénységével. Itt Váradon is gyakran hallotta őt a fejedelem és annyira megnyerte tetszését, hogy udvari papjává óhajtotta tenni. Csakhogy Károlyi, «természeténél fogva idegenkedvén az udvari életmódtól», nem fogadta el a meghívást, mely őt Alésius helyére ültette volna. De a fejedelem mégsem tudott lemondani arról, hogy olykor-olykor hallhassa és ezért gyakran behívta őt magához Erdélybe, hol hosszabb vagy rövidebb időt töltött Gyulafehérvárt. Sőt Károlynak ama kifejezése: «Vajda urunk ő nagyságának, az én kegyelmes Uramnak és Patronusomnak akaratyából a mennyei tudománynak prédikálá-

sára hivattattam vala», még azt is sejteti, hogy Báthory István, mintegy valóságos missiói igehirdetésre hívta őt be Erdélybe.¹

Már Károlyi Péter megnyerése és behívása mutatja, hogy Báthory Istvánnak egyik kedvencz eszméje volt, minél több s jeleőbb prédikátorokat hívni be Magyarországról az unitáriusok ellensúlyozására. Ezért óhajtott még a szászok számára is Erdélyen kívülről szerezni püspököt. A magyarok számára pedig tényleg több jeles, tudós lelkészt is hívott be. Ennek legfőbbképen az volt az oka, hogy Erdélyben a tudós prédikátorok száma mindinkább apadni kezdett. A mily buzgalommal látogatták az erdélyiek a külföldet 1560 előtt, épen oly mértékben maradnak el onnan azután. A succrescentia teljesen a hazai tanulókból pótoltatott. János Zsigmond 1569-ben gondolt először reá, hogy egyes jeleőbb unitárius ifjakat Olaszországba küldjön, de már nem igen tehetett valami sokat és alig egy pár ifju ment ide is tanulmányai befejezése végett.²

A jeles képzettségű lelkészekben mutatkozni kezdő hiányt tehát egyelőre a Magyarországról behivottakkal pótolja a fejedelem. Az így behivottak között legtekinélyesebb helyet töltött be Ilosvay Benedek mester, a ki a jelzett munkában a fejedelemnek jobb keze. Még 1571-ben mint varannói lelkészszel találkozunk vele, de már 1574 végén Gyulafehérvárt van a fejedelmi udvarban, hol mint lelkész, de egyszersmind mint a gyula-

¹ Miscell. Tigur. II. 218. I. Veszely I. 212. I. Károlyi Péternek a 250. lapon említett műve.

² Ezek közül Hunyadi Demeter, Péchy János és Gyulai Pál nevét ismerjük. Tört. Tár. 1889. 393., 802. l.

fehérvári iskola tanára is működik. A tőle fenmaradt levelek mutatják, hogy minő tevékenységet fejt ki Báthory a reformátusok megerősítésében. Ilosvayt hívták Nagy-Enyedre, a Károlyi György utódjául, majd Szászvárosra, a Kiss Tamás helyére, de a fejedelem nem bocsátotta el maga mellől, hanem utasította, hogy Magyarországról hívjon be ismerős lelkészeket az üres egyházak számára. Irt is számos kitünő férfiúhoz úgy a fejedelem, mint a maga nevében. Így hívta be a kassai magyar prédikátort (neve ismeretlen); hívta Nagy-Bányáról Agricola Jánost, ki egy ideig mellette tanárkodott Gyulafehérváron. Ott látjuk erősen forgolódni Szászvároson, hogy Szegedi Lajos unitárius káplánt, kit még János Zsigmond tett volt ide, helyéről elmozdítsa. De ezen fáradozásának már nem volt sikere, mivel az agg Szegedit a fejedelmi diploma holtáig megvédelte «az oltármesterség» jövedelmében. Ilosvay buzgólkodásának szép sikerét mutatja az, hogy Gyulafehérvárt 1575-ben mellette, mint plébános mellett, több káplán is működött és hogy az unitáriusokról a reformátusokra szállott iskola szép virágzásnak indult.*

A fejedelmi kegynek ilyen fordulata megmutatta, hogy minő alapokon épült fel az unitárius egyház nagy épülete és milyen szilárdak voltak alapjai. Egyik kő a másik után hullott ki belőle, a melyeket aztán ugyancsak a fejedelem a református egyház fundamentumába rakogatott bele. A hova pedig a fejedelem keze be nem nyulhatott, a hol a vallási meggyőződés és nem a külső előnyök kapcsolták a prédikátorokat az unitarismushoz:

* R. M. K. III. 608. szám. Archiv. N. F. XV. évf. 446. s. köv. I. Erd. orsz. gyűl. emlékek. II. 562. I.

ott más eszközök szolgáltak az unitáriusok megrontására. Ezeket az eszközöket maguk az unitáriusok, köztük éppen Dávid Ferencz is, szolgáltatták az ú. n. »innovációval«, a mi egy jelentőségű volt egyházuk belső bomlásával és a melyet még az újításokat eltiltó törvények sem tudtak megakadályozni.

Az első «innovatio törvény» Báthory alatt az 1572. (május 25—29.) tordai országgyűlésen hozatott, midőn a János Zsigmond idejébeli vallási törvények és hitvallások megerősítésével, minden további újítások kiátkozás és világi büntetés terhe alatt eltiltattak. Az újítási tilalmat Báthory István idejében még három ízben is megújította a törvényhozás, jelölül annak, hogy az unitarizmus «bontakozásának» már alig lehetett útját állni. Maga Dávid Ferencz is látta ezt, de arra, hogy a baj főoka éppen ő volna, még távolról sem gondolt. Szinte kétségbeesve írja (1573 december 27.) Paläolog Jakabhoz, hogy «ügyünk napról-napra rosszabbra fordul és vetekedéseinkkel zavarjuk az egyházat. Január elején országgyűlés lesz Kolozsvárt és félek, hogy ottan, mint az ország törvényeinek megsértői bevádoltatunk és helyeinkből elüzetünk. Az összehívott seniorok azon fognak fáradozni, hogy az ország előkelői előtt ellenfeleink rágalmaikat meghiusítsák és az igazság szabad keresését, vizsgálását kieszközöljék» stb.

Alig lehet jellemzőbb adat Dávid egyéniségére nézve, mint éppen ez a levele, melyben rágalomnak minősíti az újítás vádját, de azért alább mégis így szól: «félek, hogy előbbi írásaink több részét (plurima anteaactorum) ki kell javítanunk». És tiltakozik az újítások ellen, holott éppen ebben az évben az egyház seniorai, az enyedi zsinaton újból formulázták a hitvallást, hogy a Sommer és

Dávid által felvetett eszmék miatt az innováció büntetése alá ne essenek.¹

Az a vádolás és elítéltetés, melytől Dávid félt, ekkor még nem következett be. A kolozsvári gyűlés nem foglalkozott a vallás ügyével. De azért a békó megmaradt az unitáriusok kezén továbbra is. Majd jött a Dávid Ferencz szerencsétlen családi perpatvara, melyben Báthory István a magyar és szász egyházak püspöki széke által hozott ítéletet. A sokat szenvedett nagy férfit egészen lealázta a zsinati határozat, mely őt vétkesnek nyilvánítá és ne-jét tőle elválasztá. Most Báthory István, kiméletlen gunynyal, mintegy az unitárusok gyalázására, 1576 januáriusában, alig egy pár hétre a való peri ítéletek kelte után, megengedte, hogy Dávid Ferencz az unitárusoknak püspökjük lehessen, «csak hogy az religió dolgában semmit ne innoválhasson, hanem az miben találtatott, azon állapotban maradjon». Megengedte azt is, hogy Dávid után maguknak ismét más püspököt választhassanak az unitáriusok. Ezen törvény által az unitáriusok jogot nyertek arra, hogy egyházukat külön és önállólag szervezhessék, tehát hogy az erdélyi magyar egyházból nemcsak hitvallásilag, hanem szervezetileg is kiválhassanak. A mint 1571-ben hitvallásuk, úgy most külön egyházi szervezkedésük is elismertetett és törvényesített.²

Az unitárius egyházi szervezet törvényesítése igen fontos rendelkezés volt az erdélyi zavaros egyházi viszonyok tisztázására. Mintegy annak a bevallása foglaltatik benne, hogy képtelenség a magyar egyház egységét a hitvallási

¹ Erd. orsz. gyűl. emlékek. II. 528., 534. l. Teutsch i. m. I. 203. l. Jakab E. i. m. II. rész 15—16. l. Az 1573. évi enyedi zsinatról l. Uzoni Fosztó Hist. Ecol. I. 188—94. l.

² Jakab E. i. m. 212—3. l. Erd. orsz. gyűl. emlékek II. 577. l.

különbségekkel fentartani, Alésius, ki maga lutheránus volt, a magyar püspöki székről eddig egyaránt kormányozta a lutheránusokat, a reformátusokat és az unitáriusokat. Minthogy pedig a hitvallások sérthetlenségét az ország törvényei biztosították és eltiltották a püspököt attól, hogy a hitvallásért a prédikátorokat bánt hassa: azért az egész igazgatás a lelkész-avatásra, a lelkészek fegyelmi ügyeire és a házassági bíráskodásra terjedt ki. Ha az egy valláson levők hitelvi kérdésekben akartak tanácskozni, ezt a zsinaton már nem teheték, hanem — mint az unitáriusok 1574-ben szándékolták — a közzsinat után külön jöttek össze. Ez egy tarthatatlan állapot volt, melyből Báthory István az unitáriusokat kibocsátván, a magyar egyháznak Alésius püspöksége alatt maradt része még egy kis ideig megtartja ugyan a «magyar egyház» elnevezést, de aztán a Tordai Sándor András püspöksége idejében «református» egyházzá lesz nem csak a valóságban, hanem címében is. Az egykori «magyar egyháznak» ezután már csak annyi nyoma marad, hogy a magyarok földén lakó, sajói és tekei szász lutheránusok továbbra is a református püspök fenhatósága alatt állanak egészen 1850-ig.

Az unitárius egyháznak a magyar egyházból kiválása nem ment valami simán. Az új egyház törvényes elismerése egyszerre lángra lobbantotta a hosszas tétlenségben senyvedt férfiak tettvágyát. A közbe jött eseményekről megfélemedkezve, visszakövetelték maguknak a régi kereteket, habár azokból a tartalmat már elvesztették is. Dávid Ferencz nyomást akart azokra gyakorolni, kik egykor épen oly okokból csatlakoztak volt hozzá, mint a melyekből most hátat fordítottak neki. Azokat a református gyülekezeteket, illetőleg papokat, kik időközben elhagy-

ták az unitárius hitvallást, magának követelte. Tulajdonképpen ezen kiválás alkalmával dönt el, hogy melyik gyülekezet tartozik a református — és melyik az unitárius egyházhoz. Báthory Kristóf, az új fejedelem, inkább kedvezett a nejével egy valláson levő reformátusoknak, mint az unitáriusoknak. Ezért az 1576. évi (máj. 20.) kolozsvári országgyűlés megparancsolta Dávidnak, hogy «a kik (Alésius) Dienes pappal egy valláson vannak, azokat ne cogálhassa, hanem Dienes papnak az övéi között régi authoritása megmaradjon».¹ De ezzel még nem elégszik meg a törvény, hanem Dávid püspöki hatáskörét is megszorítja, midőn zsinattartási helyül számára Kolozsvárt és Tordát jelöli ki. Ez már nyilvánvalólag a szabad vallásgyakorlatba ütközött, mivel Dávid Ferencz egyháza nagy kiterjedésű volt, Kalotaszegtől egészen a Hargittáig tartott, sőt legerősebb része épen az udvarhelyszéki vidékeken, Székelykeresztur környékén terült el.

Az újonnan törvényesített egyház ezen első megszorítását aztán több is követte. Báthory Kristóf fejedelmi feltételei között nem csak az foglaltatott, hogy «religióban senkit meg nem háborgat», hanem ez is: «ujítást sem szenved».² Az újítás ilyen szigorú eltiltása az épen erre törekvő, mert álláspontjuk gyarlóságát és félszeg egyoldalúságát belátó unitáriusokra nézve egy jelentőségű volt a folytonos zaklatással. Ők újítottak, folytonosan reformálgattak és ez a körülmény állapotukat mind veszedelmesebbé tette. Ha 1576-ban zsinattartási joguk megszorítottatott: már 1577-ben pedig mintegy kiszolgáltatottak a reformátusok térítő buzgalmának.

¹ Erd. orsz. gyűl. emlékek. III. 108. l.

² U. o. II. 575. l.

Alésius Dénes 1577 elein elhalván, a Báthory Kristóf parancsára, jun. 2-án összeült enyedi püspökválasztó zsinat református hitvallású egyént ültetett a «magyar egyház» püspöki székébe, az antitrinitárius harcokban szóval és tollal küzdő jeles dévai plébánost, Tordai Sándor Andrást.¹ A fejedelem hozzájárulásával választott s általa meg is erősített új püspök az 1577. (okt. 12—25.) tordai országgyűlésen olyan messzemenő felhatalmazást kapott az egyházkormányzatban, a mely egyenesen az unitárius egyház megtámadására utasította őt. «Thorday Andrásnak — mondja a nevezetes törvény — mindenütt autoritása legyen ez országban járni, minden helyeket vizitálni és mindenütt az ő vallásin való egyházi személyeket, papokat igazgatni, oktatni, reprehendálni és sinatot tenni, *sőt a másféle valláson való papokat is horlandó, monendo, docendo, a ki lehetséges, az ő sententiájára vonni, de ne erőszakkal*: a más félnek pedig, Dávid Ferencznek, mint ennek előtte is, most is, csak Kolozsvárott és Tordán legyen szabad sinatot tenni és a más confessión való egyházi személyeken semmi iurisdíctiója ne legyen, hanem csak az övéin».² Tehát ez a törvény Dávid Ferencz szabad mozgását erősen megköti, ellenben Sándor Andrást az unitáriusok zaklatására biztatja. De nem csak ez a tartalom az, a mi a törvényben figyelmet érdemel, hanem a körülmények is, melyek között ez a törvény létre jöhetett. Mert távolról sem gondolhatjuk, hogy Báthory Kristóf csak diktálta a törvényt, az ország rendek pedig alázatosan elfogadták.

¹ Magyar Tört. Tár XVIII. 25. I. Bod Péter : Smirnai szent Polikárpus 28. I.

² Erd. orsz. gyűl. emlékek. III. 122—3. I.

Több esetünk van arra, mikor a rendek ellentállottak a fejedelem kívánságának és Erdély alkotmánya a nemzeti fejedelmek idejében soha sem engedte meg, hogy a rendek többségének nézeteivel ellenkező fejedelmi javaslat törvényerőre emelkedjék. A fent idézett tordai törvény tehát arról tesz tanuságot, hogy az unitáriusok már nem bírják az ország többségét, hanem kisebbségbe jutottak.

Ugyanezen tordai országgyűlésen megújított az innovatio tilalma is. Mikor e törvényt hozták, éppen abban az évben kezdette meg Dávid Ferencz, szűkebb körben, tanítani azt a tanát, mely nemsokára szomorú végsorsát előidézte. Ez a tan a Krisztus segélyül hívásának bibliaellenes voltáról szól, melynek kiindulási pontját az a tagadólagos felfogás képezi, hogy Isten soha és sehol sem parancsolta, hogy a Krisztust segítségül hívjuk; Krisztus maga sem kívánta ezt és az apostolok s más kegyes és szent férfiak sem cselekedtek. De ennek a tannak még egyéb jellegzetes, sőt fontosabb részletei is voltak, melyek annak alapját képezték, a melyek az erdélyi vallásügyi fejlemények végső alakjához, a zsidózáshoz vezetnek és a Dávid Ferencz korabeli unitarizmus és a zsidózás között az összekötő kapcsolatot alkotják. Így nevezetesen egyik sarkétel, a mit Dávid még korábban tagadott, a Jézusról azt állítja, hogy ő tisztán ember (purus homo), a kit Isten Messiássá, azaz Krisztussá tett. Míg e földön volt, éppen úgy, mint Istennek többi eszközei, p. o. Mózes, Cyrus, a próféták és apostolok stb. istennek is nevezetethetett, de most már, elvégezvén a reá bízottakat, istennek nem nevezhető. A Jézus Krisztus feltámadása után a mennybe ment s ott az Atya jobbán ül, miglen az Atya minden ellenségeit neki alája veti. Az általa alapított egyházra

nem ügyel fel, mivel azt az Atya végzi; hiveire nincs gondja, nekik semmit sem ad, tőle tehát semmit sem kell kérni, mivel mindezekre az atya visel gondot. A Krisztus azonban újból el fog jönni, mint ez megjövendöltetett a próféták által és az apokalypsisben és birni fogja e földet az övével ezer évig s uralkodni fog Jákób tizenkét törzsén. Ez lesz a Messiásnak második és igazi eljövele. Míg ez megtörténik, addig *mindaz, a mi az evangéliumban és az apostolok írásaiban foglaltatik és a mi azokban az üdvösség fundamentumaira nézve a próféták írásaival megegyezik* és az Isten tiszteletének és segélyül hívásának igaz módját tárgyazza, mind a világnak végeig érvényben marad. Ellenben a mi csak bizonyos időre rendeltetett, csakis az Isten által meghatározott időig érvényes.*

Dávid Ferencz ezen tanokat Paläolog Jakabtól és Glirius Mátétól merítette. Nézeteit saját kor- és elvtársai is úgy tekintették, mint az evangélium megvetését és szakítást az új testamentummal. Blandrata azzal vádolta Dávidot ezek miatt, hogy övével együtt a zsidózásba süllyed. Basilius István is azt hagyta emlékezetben, hogy. Dávid «egy sidó doctor (Glirius) által elhittetvén», kezdte ezen tanokat hirdetni. A későbbi zsidózók is elfogadták Dávidnak említett nézeteit valamennyit. Azonban Dávidnak nem volt ideje, hogy tanait részletesebben kifejtsen s belőle gyakorlati következményeket vonjon ki. Egyedül a gyermek-kereszttségnek és az úrvacsorának, tehát az új testamentumi sakramentumoknak az elvetése következett be az ő idejében. Ezek elvetését azzal indokolták, hogy az újszövetségi sakramentumok csupán a

* De dualitate tractatus R. M. K. II. 168. sz.

Jézus korára vonatkozó jelentőséggel bírtak és ma az igaz hívőknek felesleges, tehát üres szertartások.¹

Midőn Dávid magában kifejtette és szűkkörü társaságban való beszélgetés által megérlelte legújabban vett ki-jelentését: a nyilvánosság elé is ki akart lépni azokkal. Azonban az innovációt tiltó törvények önsúlylyal neheztedek lelkére. Ezeket szerette volna valamiképpen megkerülni. És talált is ki valamit, a mi később az ú. n. «communis prófétia», azaz a közös prófétaság neve alatt került a forgalomba. Maga jutott-e erre a szerencsétlen gondolatra, vagy mások (talán valamely rossz akarói) sugalmazták neki: elég az hozzá, hogy 1578 márczius havában a tordai zsinaton, hol Blandrata szerint «mindenek legnagyobb csodálkozására» 322 unitárius lelkész volt jelen, behozatott a «communis prófétia», megerősített a közös hitvallás és elvettette a gyermek-keresztség. A communis prófetiának pedig az volt a jelentősége, hogy «megszabadított minden lelkészt az ország törvényeiben levő veszélytől, hogy t. i. ne nevezthessék újítónak, ha olyan dolgok felől vizsgálódik, a melyek a közzsinaton még nyilvánosan nem tárgyaltattak és el nem döntettek».²

Blandrata figyelmeztette Dávidot az egyházat fenyegető veszélyre, de ez nem hallgatott reá. Az aratás után tartott tordai zsinaton Basilius István kísérelte meg, hogy Dávidot és az egyházat megállítsa a lejtőn, a melyre jutottak. De ez is hiába volt, mert «midőn beszédében az igazságtól eltérni látszott, visszavetett». A zsinat

¹ Defensio Francisci Davidis R. M. K. II. 168. sz. 278., 280. l. Uzoni-Fosztó i. m. I. 192. l. Bod Péter: Historia unitariorum in Transs. Lugd. Batav. 1776. 146—7. l.

² Defensio ... 230., 279. l.

befejeztével Dávid három tételt bocsátott ki, mint vitáinak eredményét t. i. hogy Jézust nem kell Istennek mondanunk, nem kell őt segélyül hívni és hogy a megigazulás és a praedestinatio tanát Luther és Kálvin nem helyesen fejtették ki. Alig mult el a zsinat s adattak ki a fenti tételek, már is megjelent Báthory Kristófnak egy rendelete (1578 szept. 19.), melylyel a kolozsvári (1578 ápril 27., máj. 5.) 1. t.-cz. alapján vizsgálatot és tanuvallatást rendelt el az innovatio kérdésében. Sándor András ref. püspök sorra járta a megyéket és a fejedelmi rendelet alapján egyháziak, nemesek és jobbágyok felől vizsgálatot tartott, vajjon nem tanítottak-e valami káromlást a keresztyén hit főczikkelyei ellen, nem káromolták-e, nem vetették-e el az Isten fia általt rendelt sakramentumokat, nem káromolták-e Isten fiát és a szent lelket, nem profanálták-e az igaz hitet, nem jártak-e el az egyház rendelkezései ellen a gyermekek keresztelésénél s a házasságok megkötésénél stb.

A veszedelem felhői mind magasabban tornyosultak Dávid Ferencz felett, a ki mindezekkel nem törődván, rendíthetetlen nyugalommal és kitartással haladt tovább a megkezdett uton, a maga igazainak vizsgálásában és hirdetésében. Erre Blandrata és vele a tekintélyesebb unitárius theologusok elhagyták az «innovátor», bevádolták a fejedelemtől, ki az 1578. évi kolozsvári és 1579. évi tordai országgyűlési végzés alapján Dávidot elfogatta és mint újítót törvényszék elé állította. A gyulafehérvári nagy törvénynapon (jun. 1.) az elbetegesedett és szélütés által is sujtott szerencsétlen Dávid Ferencznek alig akadt védelmezője, támogatója. Sajat hitsor-

* Magy. Tört. Tár. XVIII. 27—8. l.

sosai vádolták az újítással, mit Dávid önbevallása is igazolt. A fejedelem a tényeknek megállapítása után, a törvények alapján kimondotta az elmarasztaló íteletet. Örökös fogságra ítélte és Déva várába záratta Dávidot, hol aztán az év november havában a halál megkönyörült a sokat küzdött, sokat szenvedett nagy férfiun és átvitte az örökkévalóság hazájába, melyben ő hinni soha meg nem szűnt.¹

Az unitarizmus János Zsigmond halála óta nem volt veszedelmes ellenfél a református egyházra nézve. Báthory István és Kristóf idejében az elvesztett hivekből is sokat visszaszerzett már. Dávid Ferencz tragikus végsorsa egy időre teljesen megbénította az unitarizmust és mire az a nagy kábultságból magához tért, a viszonyok oda fejlődtek, hogy a két halálos ellenség a legszorosabb fegyverbarátságba lépett egymással egy közös, mindkettőre nézve egyaránt végveszedelmet tervező újabb ellenség, t. i. az Erdélybe betelepedett jezsuiták ellen.

Báthory István csak ideig-óráig kedvezett a lutheránusoknak és a kálvinistáknak. Trónra-léptekor már komolyan foglalkozott Erdély rekatholizálásának a gondolatával és csak a külviszonyokon mulott, hogy terveihez fejedelemsége kezdetén mindjárt hozzá nem fogott. Alig lett fejedelemmé, máris megjelent a protestánsok előtt a rekatholizáló szándék ijesztő réme,² de lassanként elefejtették, sőt még a lutheránusok és reformátusok meg

¹ Dávid F. 1579 nov. 7. halt meg, mint ezt Bogáthi F. Miklós sajátkezű chronológiája bizonyítja. Bod P. Polikarpusában, 36. l., szintén ezen időpontra mutat, ellenben a Hist. Unitariumban, 143. l., a közkeletű, nov. 15-öt írja.

² Mise. Tigur. II. 218. l., 223—4. l. Paksi Mihály levelei Simlerhez.

is kedvelték a fejedelmet, a ki a nyakukra ült ifjabb testvér felett győzelemre segítette őket. Pedig Báthory István csak halasztotta, de fel nem adta tervét, t. i. hogy Erdélybe jezsuitákat telepítsen és azok útján Erdélyt, vagy legalább annak többségét visszatérítse az egyedül üdvözítő egyházba.

Báthory István őszinte meggyőződéssel ragaszkodott a róm. kath. valláshoz, melyet az egyedül igaz hitnek tartott. Vallásos meggyőződése már önmagában is elegendő indok arra, hogy az ezen vallás érdekében kifejtett buzgólkodását megérthessük. Családi birtokán, a partiumban fekvő Szilágy-Somlyón, a róm. kath. egyházat az 1566. évi törvények daczára is fentartotta, ottan — világi pap hiányában — minorita szerzetest alkalmazott plébánosul, kitől gyakran hallgatott misét és vette az úrvacsorát, valahányszor otthon időzött. Mint fejedelmi követ, Bécsben a jezsuitákkal, főleg Szántó Istvánnal szívélyes összeköttetésbe lépett és már ekkor tárgyalt arra nézve, hogy a jezsuiták jöjjenek be az erdélyi fejedelemségbe.*

Mikor fejedelemmé választatott, már nem csak egyéni-vallásos hite, hanem politikai tekintetek is a róm. kath. egyház restaurálására irányították igyekezetét. Igaz ugyan, hogy ő a török pártfogásának és az erdélyi «eretnekek» szavazatának köszönhette a fejedelmi széket, de a török barátság veszedelmes dolog, az erdélyiek ragaszkodása bizonytalan: jó lesz tehát jó barátságba jutni a császárral, a pápával és a hatalmas róm. kath. uralkodókkal is, Erdélyt is közelebb kell hozni a nyugathoz, melytől főleg az «ariánus eretnekség» elidegenítette volt. És a mellett

* Arator István iratai, levelezései. M. N. Muz. 1106. Q. L. Mss. Kath. Szemle 1887. évfolyam.

családi érdekei, a fejedelemségnek a Báthoryak számára biztosítása is megkívánta szemeiben, hogy a jezsuiták útján róm. katolikus centrumot alkosson országában. Azt azonban persze nem láthatta, hogy a jezsuiták előtt magasabb célok is lehetnek, mint a Báthoryak fejedelemsége ; hogy családja épen a jezsuiták miatt veszíti majd el Erdély fejedelemségét. Vajjon már ekkor is élt-e lelkében későbbi titkos törekvéseink csirája — a Báthory-családból való magyar király s a Habsburgoknak Magyarországból eltávolítása — azt nem tudhatjuk; de még ezen tervben is szerepet játszott a rekatholizált Erdély.

Fejedelemsége első éveiben már lépéseket tett a megszüntetett gyulafehérvári róm. kath. püspökség helyreállítására és Miksa királyt többször sürgette, hogy Erdély számára nevezzen ki róm. kath. püspököt.* A jezsuitákat is felkereste, hívta, felajánlván lakhelyül Szilágy-Somlyót. Majd Váradra akarta telepíteni őket, hol bátyjának, Kristófnak védelme alatt élhettek volna. A jezsuiták között is volt egy hatalmas szószólója az erdélyi mistiónak: az «első magyar jezsuita», Szántó István atya, Báthorynak bizalmasa, ki minden követ megmozdított úgy Bécsben a provinciálisnál, mint Rómában a generálisnál és a pápánál, hogy az Erdélybe jezsuiták küldessenek. Nem lehet hallgatással mellőzni ennek a jezsuitának nagy buzgalmát, mely nemcsak fogadalmából, hanem egyszerűen hazájááért melegen érző szívéből fakadt. Bár szerzete annyi gyászt hozott Erdélyre és Magyarországra, bár rendtársaink működése nyomán annyi könny és annyi vér hullott is, bár vallásos nézete a protestánsokéval hanyathomlok ellenkező is: de azért az ő hazafias

* Erd. orsz. gyűl. emlékek II. 423. l.

érzülete, a jezsuita köntös alatt is hazájáért dobogó szive, elismerést érdemel. A lelkesedésnek magasra csapó lángjaival telik el, midőn közelegni látja az időt, hogy az «eretnekségbe» esett honfitársaink az «egyedül üdvözítő egyháza aklába való visszatérítésére ő is, vagy ha ő nem, legalább társai Erdélybe mehetnek. «Hirül vettük — ugymond — hogy az erdélyi nép a sok eretnekségtől elnyomva és a mindenféle szektáktól gyötörtetve könnyek és sóhajok között várja a mi odamenetelünket; hogy az eretnekek megrettenve, mindenféle utat-módot kigondolnak, hogy abba a virágzó országba vezető utunkat elzárják. De hiába való az okosság, hiába a tanács az Ur ellenére. Mert ha eljő az Isten által rendelt idő, sem az eretnekek, sem a gonoszok, sem a légi hatalmasságok sem a pokolnak minden kapui meg nem akadályozhatják a mi Erdélybe menetelünket.»*

Már 1575-ben indulásra készen állottak a jezsuiták, midőn kitört a fejedelemnek Békés elleni háboruja és így az atyák jónak látták elhalasztani az utazást. A következő 1576-ik évben Báthory Istvánnak lengyel királylyá választása volt az akadály. Ezután pár évig az országos gondok terelték el István király figyelmét erről az úgról. De ha a jezsuitákat még be nem hozhatta is, annál gyakrabban kereste fel leveleivel a magyarországi róm. kath. püspököket, hogy alkalmas, buzgó papokat küldjenek Erdélybe. Természetesen ezek, kiknek maguknak is nagy szükségük volt az ilyenekre, nem tudtak eleget tenni a kérésnek. Majd 1576-ban egyenesen Rómából, a pápa oldalától jött egy tudós pap, Erdélyi János nevű, a Báthory Kristóf udvarába. Csakhogy ezzel épen ellen-

* Arator levele 1576. szept. 13., 1579. ápril. 6. i. h.

kező eredményt érték el, mint reméltek, mert három évi papszkodás után ruháját levetve, egyházát oda hagyta, református pappá lett és megnősült. Ezután nem is vágyakozott István király a világi papokra, hanem első tervéhez, a jezsuiták alkalmazásához tért vissza.¹

A jezsuitáknak Erdélybe jövele a Báthory István műve. Sehol semmi nyoma sincs annak, hogy Báthory Kristóf lelkesedett volna az atyákért; ellenben teljesen bizonyos az, hogy neje igen nagy ellenségek volt. De mert Kristóf úr csak gyöngye eszköz volt a hatalmas lengyel király kezében, azért igen könnyen meg lehet érteni, hogy minden személyes vonzalom nélkül is elősegítette az atyák bejövetelét, sőt fiának nevelését is az Egerből, már 1578-ban behívott Leleszi István atyára bízta.

1579 október 1-én érkeztek meg Erdélybe a jezsuiták Lengyelországból István király ajánló- és védlevelével számszerint 12-en, Sunyierus lengyel provinciális vezetése alatt. Csupa válogatott férfiak, teljes elszántsággal és lelkesedéssel a nagy missió iránt. A fejedelem székhelyökül Gyulafehérvárt és Kolozsmonostort jelölte ki és miután kipihenték magukat, az 1579. évi tordai országgyűlés (5. t.-czikk) jóváhagyta behozatalukat, letelepedésüket, de egyszersmind kikötötte, «hogy az mi végre hozatta őket, a fejedelem, — t. i. az ifjúságnak tanítása és instituálására, — viseljék csak abba magokat, azaz tanításokon kívül ne menjenek, tartsák az ő tisztekbe tanulásba magokat, hogy a kölenező tanítók kezelt háborúság né következék».²

Az országgyűlés nem minden aggodalom nélkül tekintett az atyák működése elé, melynek módszeréről hallo-

¹ Arator levele 1576. szept. 13., 1579. ápril. 6. i. h.

² Erd. orsz. gyűl. emlékek III. 143. l.

másból már eléggé tájékozva voltak az erdélyiek. És az Erdélybe jött jezsuiták egyáltalában nem igyekeztek meghazudtolni a rendjükről szállongó híreket, magukat, jellemüket. Az országban és magában a fejedelem családjában is elkeseredett küzdelem keletkezett. A jezsuita források sejtetni engedik azt a nagy harcot, mely a fejedelmi palotában a Báthory-család reménye és büszksége, a rendkívüli tehetségekkel megáldottnak ígérkező gyermek Zsigmond körül, az Isten dicsőségét és igaz tiszteletét mindenek felé helyező anya és a családi politika által vezetett apa, illetőleg a nagybácsi, között folyt. Bocskay Erzsébet az igazhívő buzgalmával és az anyai szív titokzatos előérzetétől vezettetve, minden áron meg akarta fiát tartani a tiszta evangéliumban és ki akarta vonni a jezsuita-nevelés szivet-lelket veszélyeztető befolyása alól. Ellenben Kristóf úr és a lengyel király az egyedül üdvözítő egyház terjesztésének és a család jövőndő nagyságának gondolatától vezettetve, az ellenkező irányban működtek. Az alig hat éves gyermek nyilván inkább az anyának a befolyása alatt állott, de a gondviselés másképen intézkedett sorsa felől, midőn a gondos jó anyát két év múlva elszólítván, a jezsuiták munkája elől a rengeteg akadályt elhárítá. Az atyák nem is győzték eléggé magasztalni Istennek irányukban mutatkozó kegyelmét, mely Bocskay Erzsébetet, «az eretnekeknek ezen a vidéken csaknem egyedüli menedékét és oszlopát», még a férj életében magához vette. Mert «ha a fejedelmet túlélte volna — mondák — kétség kívül kiüzte volna az atyákat még mielőtt István királyt értesíthették, vagy ez nekik Erdélybe segítséget küldhetett volna».*

* Socherus i. m. 174—5., 234 l.

Az atyák gyorsan munkához láttak. Gyulafehérvárt egy régi zárdát és a Báthory-féle templomot kapták, hol kollegiumot alapítottak és többségük egy ideig itt is tartózkodott. Kolozsvárt szintén kollegiumot akartak építeni, de a városba be nem juthatván, megelégedtek azzal, hogy egyelőre Monostoron állítottak fel egy kisebbszerű iskolát egy pár atyának vezetése alatt. Minthogy Kolozsvár a «főfő eretnokségnek» legerősebb fészke és Erdélynek legjelentékenyebb, irányadó városa volt, azért nem nyugodtak addig, míg itten is kollégiumot nem alapítottak. Két év múlva sikerült is ide bejutniuk, megnyervén a kollegium céljaira a franciskánusok volt zárdáját, gimnásiumi helyiségül a mellette levő apáczakolostort, továbbá a szomszédos farkas-utcza templomot és a városon kívül egy temető helyet. 1581 áprilisben költöztek ide be s májusban kapták Báthory István nagy alapítványát, melylyel iskolájukat akadémiai rangra emelte, felruházván őket a theologia-, philosophia, s a szabad művészetek tanításának, a baccalaureusi, magisteri és doctori fokozatok osztogatásának jogával, úgy hogy tanintézetük teljesen egyenrangú legyen Német-, Olasz-, Spanyol- és Franciaország akadémiaival. Fentartásukra a kolozsmonostori apátságot, Monostort, a falut, rendelte Bács, Jegenye, Tiburcz, Kajántó és Bogártelke falvakkal együtt.*

Alighogy megelégedtek a jezsuiták, azonnal hozzá kezdtek az ő szokott mesterségükhöz: a különböző felekezetek között fennálló, olyan a milyen, jó viszony megzavarásához is, habár ez a befogadó törvényben

* Ez okmány több helyt ki van adva nyomtatásban. Kéziratban I. Cod. Széchenyian. XI. Tom. M. N. Muz.

tiltva volt Az új kollegium felavatása alkalmával bizony-
ságot kívántak tenni erejükről, azért egy nagy hitvitát
rendeztek, melynek tárgyául, hogy az eretnekeket an-
nál jobban ingereljek, a hagyományok érvényességét és
tekintélyét tűzték ki. A vitát az országgyűlés idejére tet-
ték és a Krakkóban kinyomatott tételeket át is küldötték
az országgyűlésen megjelent 50 «eretnek» papnak.*

Az országgyűlés (1581 máj. 1 —10) Kolozsvárt tartatott
s legfontosabb tárgyául a nyolcz évet épen hogy betöl-
tött Báthory Zsigmond fejedelemmé választása volt ki-
tűzve. De az országrendek, tekintettel Bocskay Erzsébet-
nek febr. 25. (1581)-én bekövetkezett halálára és Kristóf
fejedelemnek beteges állapotára, jónak látták a vallás-
ügyet is elővenni s magukat a jezsuiták ellen lehetőleg
biztosítani. Aggodalom fogta el őket: mi fog történni, ha
a fejedelem hirtelen elhal és a kormány a jezsuiták ha-
talmában levő gyermekre száll át? Tekintélyes párt volt
az országgyűlésen, mely a jezsuiták ellen foglalt állást.
A két magyar püspök, Göcsi Máté és Hunyadi Demeter
keményen megtámadták az atyákat, kik az egész ország
ellenségei és bár csak két év óta vannak itt, már is sok
faluban és városban felkavarták a vallási békét, mikor
ottan a templomokat a pápistáknak juttatták. Mi lesz
ennek a vége ? Felmutatták a Schreck-féle, említett,
vitatételeket mondván: «ime az ország köznyugalma
ellenére nem félnek bennünket disputára hívni. Most
csak 4—5-en vannak; de mi lesz ha számuk szaporodik.
Visszaállítják a pápa gyalázatos bálványimádását, a ké-
peket és a szenteknek, azaz a sok Isteneknek tiszteletét

* Socherus i. m. 271. I. A Schreck-féle tételek Krakkóban
nyomattak. U. o.

beviszik az összes városokba, melyekből néhány év előtt, nagy munkával kiirtottuk volt».

De jelen volt a fejedelem és így akadt, a ki kérdésbe tegye: vajjon csak a fejedelemre és a róm. katolikuskokra nézve nem áll-e az a törvény, hogy mindenk saját hitvallású ministert tarthassanak? És az országgyűlés meg is elégedett annak a törvénybe iktatásával, hogy a jezsuiták Kolozsváron, Monostoron és Gyulafehérváron kívül másutt le ne telepedhessenek, másuvá ne mehessenek. Ha valamelyik falu vagy város római hiten való tanítót óhajt, ilyet is tarthat, ha t. i. a lakosság többsége kívánja ezt. «Valamely fél numero többnek találatik, Ő Nagysága ahoz képest való tanítót adason ... de tíz-husz emberért, többért is, kik a derék társaságnál kevesebbek volnának, meg ne háborítsa Ő Nagysága se városokat se falukat». Azaz a mi a legfontosabb és jövőre sok tekintetben irányadó dolog: az országrendei a «maior pars» templomjogát törvénybe iktatták.

A jezsuiták, mintha nem is róluk lenne a szó, ügyet sem vetettek az őket fenyegető izgatott hangulatra. Az országgyűlés idejét is arra használták, hogy a tanácstermeken kívül barátokat szerezzenek maguknak. A tervezett disputát a fejedelem, fia s udvari főnépe jelenlétében, «eretnek» ellenfél hiányában, maguk játszották végig. Délután pedig egy nagyszerű színjátékot adadtak elő, mely az «eretnek» urakat annyira elbűvölte, hogy egymással versenyezve küldték fiaikat az atyák iskolájába.*

Báthory Kristóf még ugyanezen évben meghalt s helyét fia Zsigmond foglalta el a fejedelmi széken, a ki mellett három református főúrból álló kormánytanács igazgatta

* Socherus. 273. f. 339. l.

az ország ügyeit, a lengyel király utasítása szerint. A jezsuitákra tehát épenséggel semmi veszélyt nem jelentett a református kormány, mert őket Báthory István tekintélye és hatalma védte. Így aztán az 1581 májusi törvény daczára tovább terjeszkedtek az atyák. Szántó István Váradon egy jezsuita telepet létesített a buzgó református, de teljesen Báthory Istvántól függő főkapitány, Gicz János védelme alatt. E telep tagjai Várad környékén, be a török hódoltságba Gyuláig és még tovább is, szerte «evangelizáltak». Egy másik ifjú jezsuita, a híres «ördögűző» Láda Bálint, a székelységet kereste fel, hol «mint az Isten angyalát», úgy fogadták. Sikeres munkálkodása olyan nagy tetszésre talált, hogy a székelyföldön Csík és Gyergyó még több jezsuitát kívánt. A gyergyói Lázárok szinte erőszakkal vették és vitték el magukkal a fejedelem gyóntatóját s volt nevelőjét Leleszi atyát.

A jezsuiták folyton erősebbek és erősebbek lettek. Possevínus atya 1583-ban Kolozsvárt semináriumot alapított, mely semináriumra XIII. Gergely pápa évi 1200 arany scudit, Báthory István pedig a szász papok census cathedralicusából évi 1000 aranyat adott. A mint a seminárium alapjai megvették, 1584-ben Campanus vezetése alatt újból 14 atya jött Lengyelországból Erdélybe, kiket 1585-ben megint 12 más követett. Ezeken kívül jöttek Bécsből is, mint Szántó István, Láda Bálint, Thomány Mátyás, Törös György, kik mint magyarok, főleg a missióban, prédikátorok gyanánt működtek. Az országban több helyen, jezsuita papok vezetése alatt, állandó római katolikus gyülekezetek alakultak. Így p. o. a szilágy-somlyói plébánia mellett, hol főleg az eretnek felesége által hitében megingatott ifj. Báthory Istvánnak megerősítése után, szép gyülekezet tömörült. Váradon a

Szent-Egyed egyházát birták, melyet Báthory Kristóf még 1579-ben gazdag javadalmakkal látott el. A jezsuiták által birt falvak hamarosan róm. katolikusokká lettek, mert itt az atyák, «eligazítván a ministelliket», maguk gondoskodtak a nép lelki életéről. Azután Szász-Fenes, Torda, Marosvásárhely említettnek névszerint, hova jezsuita missionáriusok jártak, vagy állandóan alkalmaztattak. Erős propagandát létesítettek Kővár vidékén, hol Keresztury Kristóf kővári kapitány fáradhatlan buzgóságot, fejtett ki a jezsuiták és a róm. kath. hit mellett.*

Hogy a rekatholisáció annál sikeresebb legyen, a pápa felhatalmazta az erdélyi jezsuitákat, hogy miután Erdélyben róm. katolikus püspök nincs, tehát a kiket papságra alkalmasnak találják, azokat bárhol, bármely püspöknél és bármely időben felszenteltethetik. Báthory István pedig a róm. katolikusokat, kik az erdélyi «magyar egyház» révén a reformátusok egyházkormányzata alá tartoztak, kivette a protestáns egyháziak jurisdíctiója alól és felhatalmazta a plébánosokat, hogy az egyházi ügyek elintézésére, a perek megítélésére szabadon választhatnak maguknak egy egyházi személyt (vikáriust), a ki évenkénti zsinatokon és szentszékeken a róm. katolikusok felmerült ügyeit ellássa. Az anyagi támogatás sem maradt annyiban. A pápa 1583-ban megengedte, hogy a jezsuiták a Kolozsvárt volt ferenczrendiek birtokait teljes joggal birhassák. Báthory István 1585-ben, a magtalanul elhalt buzgó református főúrnak, Telegdi Miklósnak összes birtokait a váradi róm. katolikus egyháznak és így közvetve, az ezen egyházat bíró és igazgató jezsuita pátereknek adományozta. Ugyancsak a Báthory István en-

* Socherus, 273. I. 330. I.

gedélyével, a Kállay László végrendelete alapján megkapták ennek összes vagyonát is.¹

Báthory István pártfogása a jezsuitákat egészen elbizakodottakká tette. Czivódtak a többi felekezetek papjaival, sőt követőleg és erőszakosan is felléptek. A Schreck által 1581-ben kiadott vitatételeknek még évek múlva is visszhangja van Laskói Csókás Péternek 1584-ben megjelent művében, melyben az azok ellen, még fogarasi rektor-sága alatt írt czáfolatát közzé teszi és ezenfelül a jezsuitákat is keményen megtámadja egy: «a jezsuita szekta keletkezésének lefestése» című értekezésében.² 1585-ben a Gregóriánum és Juliánum kalendárium körül keletkezik egy heves tollharcz a jezsuiták és a református lelkészek között. Amazok élén Szántó István, ezekén pedig Beregszászi Péter váradi lelkész áll. Ez a tollharcz az ellentéteket igen kiélesítette.³ Mikor 1584-ben egy szász származású jezsuita, Neotytus Péter, a csuhát ledobva, a rendből és a róm. katolikus felekezetből kilépett, Campanus, az erdélyi jezsuiták proprovinciálisa, a legmerészebb hangon követelte, hogy Neotytus és Franken Keresztély, szintén ex-jezsuita, üldöztessenek és az országból számkivettessenek. A kormányzó tanácsosok ellentálltak ezen botor és vakmerő kívánságnak, de «egy csoda által megindítatva», — t. i. mindeniküknek egy-egy gyermeke hirtelen meghalt, — már hajlandók lettek volna engedni; csakhogy ekkorra már mindkettő elmenekült.⁴

¹ Codex Széchenyanus Tom. XI. 211—2., 217., 224., 226. l. stb.

² Theorematum ... examen et refutatio Genf. 1584. R. M. K. III. 729. 12. szám.

³ Beregszászi Péter De controversiis religionis ... Basel 1587. R. M. K. III. 759. szám.

⁴ Socherus i. m. 307., 385., 341. l. Tört. Tár 18., 120. l.

Hasonló kihívó és követelőző fellépést tanúsított Szántó-István is Váradon, kinek helyzete ott épen e miatt tartathatatlanná lett és Gyulafehérvárra rendeltetett át. De ő Fehérváron is hasonló modorban járt el. Egy alkalommal Kovachóczy Farkas kormánytanácsos gyermekeit szégyenszemre kiutasította a templomból, hova azok kíváncsiságból mentek. Ezt állítólag azért tette, mivel a gyermekek «anyjuk által az istentisztelet zavarására oda küldetve», a hitszónoklat alatt hangosan fecsegték.*

Erdély rendei már torkig voltak a jezsuitákkal, de Báthory István miatt semmit sem tehettek ellenük. A lengyel király éber szemmel örködött bánatatlanságuk felett és királyi bőkezűséggel halmozta el őket adományaival. 1585-ben a gyulafehérvári collegium megkapta tőle a szent-mihályi pusztá zárdát és ezenfelül évi 1000 aranyat és 500 frtot is. A jól ellátott atyák sikerei is növekedtek. Már 40 rendtag működött Erdélyben, midőn azonban egyszerre nagy csapás érte őket és munkájuk eredményét végveszedelemmel fenyegette. Az 1586-ik évi nagy pestis rövid pár hó alatt 26-ot szőlített el közülök a földi harcz szinteréről az örök béke honába. A forró nyári időben pusztító pestis mind a 26 embert a lengyelek közül ragadta el, mire a többiek a ragályos betegségtől megijedve, missiót, híveket és mindent feledve, teljesen elzárkóztak az emberektől s vigasztalás nélkül hagyták híveiket. Ez a félnkség és a hívek cserbenhagyása csaknem annyit ártott hitelüknek, mint a pestis munkaerejüknek. A környezetükben élő kálvinista közönség, főleg ezek papjai, a szinte fatalisticusan értelmezett praedestinátióban vetett hittől áthatva, a betegségbe eset-

* Socherus i. m. 307., 385., 341. l. Tört. Tár 18. 120. l.

teknek segítségére siettek, őket lehetőleg gyógyították, vigasztalták, bátorították, velők együtt imádkoztak és a népet Isten irgalmával biztatták. Ezek a körülmények a róm. kath. vallás ereje felőli vélekedésekben a mérleget nagyon is a jezsuiták hátrányára billentették, A rájuk nézve kedvezőtlen eredményt még fokozta az a meggyőződés, hogy a pestis Isten haragjának a következménye: büntetés, mely a «bálványimádás» feltámasztásáért érte a nemzetet. Ime a főfő «bálványozók» között volt legerősebb a pusztítás és ők maguk is megrettentek, bűnös voltuk érzetében, az Isten haragjától. De a pestis mellett még nagyobb csapás volt az erdélyi jezsuitákra Báthory Istvánnak 1586 decz. 2-án bekövetkezett halála, mely őket legerősebb, szinte egyetlen támaszuktól fosztotta meg.¹ Az erdélyi kormányzatnak élén ekkor (már 1585 óta), a triumvirátus helyett, Giczy János, volt váradi főkapitány állott, ki eddig csak szükségből védte a jezsuitákat. Már Váradon is elég gondot adott neki Szántó István atya harczy kedve és az annak nyomában felsarjadt vallási egyenetlenség, melyet neki tiszténél fogva csillapítani kellett. Ezen kívül tudta azt is, hogy a mi Erdélyben a vallási béke megzavarására történt: az mind a jezsuiták műve. Tőle tehát az atyák semmi jót sem remélhettek.²

A jezsuiták ügye most már sokkal gyengébben haladt előre. Campanus 1586-ban Lengyelországba ment, hogy a megapadt munkások számát helyreállítsa. De István király halála után mindössze is négy jezsuitát tudott ide küldeni. Ő maga is odakint maradt s helyette Vangrovicz atya lett a proprovinciális, ki átvette a Zsigmond neve-

¹ Socherus i. m. 307., 385., 341. l.

² Fel is panaszoják a jezsuiták a kormányzó keménységét.

lője tisztét is. Vangrovicz kapott ugyan még olasz- és spanyolországi munkatársakat is, hanem most már lép-ten-nyomon tapasztalniuk kellett, hogy nem a munkások számától függ a munka sikere.

Az 1587. év folyamán tornyosodni kezdettek a vesze-delem felhői a jezsuiták felett. Az okt. 22-re meghívott kolozsvári országgyűlés olyan jelek között ült össze, mintha a jezsuiták kitiltásával is kívánna foglalkozni. Az atyák ijedten fordultak Rómába Aquaviva Claudius generálishoz, a ki maga, valamint V. Sixtus pápa is, buz-dító levelet intézett Zsigmondhoz, szívére kötvén, hogy a rendtagokat oltalmazza meg. A generális kitartásra buzdította a jezsuitákat is. Nem szabad — úgymond — Zsigmondnak eltűrnie, hogy nagybátyja és atyja emléké-n folt ejtessék, hogy azoknak törvényes rendelkezései kifor-gattassanak. Ezek fentartandók a rendek ellenére is. Ha pedig ez teljességgel lehetetlen volna: igyekezzenek az atyák megmenteni azt, a mit lehetséges, legalább a gym-nasiumot és az ígehirdetés szabadságát. De ha teljesség-gel kiűzetetnének: akkor se hagyják el a nyáját, hanem a rendtagok egy részét Ausztriába és Lengyelországba visszaküldvén, Vangrovicz a többiekkel maradjon helyén és szétoszolva rejtőzzenek el, mint Angliában és Skóciá-ban történik, készen levén «az igaz katolikus hitért» vérüket is ontani ...*

Az országgyűlésen csakugyan heves viták folytak a jezsuiták ügye felett. Sokan kívánták, hogy «a bálvány-imádás» Erdélyből kirekesztessék. Ám tartson Zsigmond magának, ha akar, egyet nevelőül és gyóntató papul kö-zülők, de a többieknek se templomuk se iskolájuk ne

* Socherus i. m. 379. l. 382. l.

legyen. Azonban a kormányzó és a tanácsosok, a lengyel trón körüli küzdelmekre tekintettel, nem látták alkalmasnak az időt e kívánságok teljesítésére. Zsigmond is visszautasította a rendek kérését, de hogy őket némileg lecsillapítsa, ígéretet tett a marosvásárhelyi református iskola segélyezésére és építésére; mit a rendek nagy köszönettel fogadtak. A jezsuiták szorongva lesték az eredményt. «Negyven óráig imádkoztak szakadatlanul» megmenekülésükért úgy a kollegiumban, mint a semináriumban és a Mária-társaságban. De mikor elmúlt a veszelem, határtalan öröm vett rajtuk erőt. Megmenekülésüket annak tulajdonították, hogy a kormányzó és a tanács féltek, hogy majd az atyák eltávolításával Zsigmond mellé «nem fog alkalmas nevelő találatni, ki őt tisztében megtartsa». A fejedelem előtt azonnal színjátékokat adtak elő, sőt elbizakodottságukban még vitatkozni is akartak az unitáriusokkal a Krisztus istensége felől. De már ennek Giczy útját állta, nehogy a vakmerőség komolyabb zavargásokat idézzon elő.

Az a lágymeleg védelem, melyben a jezsuiták az országgyűlésen részesültek, nemkülönben ezeknek kihívó viselkedése, még jobban ingerelte a protestánsokat, főleg ezek papjait. Hunyadi Demeter, az unitárius püspök, járt elől az elégedetlenség szításában. Reá mutatott a kolozsvári jezsuita kollegiumra, mint a babonák melegágyára és arra, hogy a térítéssel a pápai zsarnokság útja készítettik elő. Hozzá csatlakoztak a kálvinisták, kik Gyulafehérváron és Váradon épen úgy érezték a jezsuita hivalkodás kellemetlenségeit, mint az unitáriusok Kolozsvárt.*

Mikor a következő (1588.) év elején elterjedt a hír,

* Socherus i. m. 379. l. 382. l.

hogy Giczzy János, elkeseredve a Báthory testvéreknek ellene irányuló áskálódásaitól, a kormányzóságról le akar mondani és az uralom Zsigmondra megy át:¹ a vallás miatti izgatottság teljesen erőt vett a lelkeken. Mi fog most történni, ha a jezsuiták növeltje kezébe veszi a kormányt; holott eddig is, míg református főurak tartották azt, a jezsuiták elhatalmasodtak és rengeteg vagyont gyűjtöttek össze? Nincs más mód a béke fentartására, mintha a jezsuiták kiüzetnek és ha csak azon feltétel alatt egyeznek bele Zsigmond nagykorúsításába, hogy ő az idevonatkozó törvényt szentesítse.

Az októberi enyedi országgyűlésen szóba is került a jezsuiták kitiltása. Azonban Zsigmond, kit mult évi magatartásáért a pápától és a jezsuita generálistól nyert különös dicséret nagyon is fellelkesített, határozottan ellene szegült a rendek kívánságának. Kijelentette, hogy «az atyákat és a róm. kath. vallást még saját magának, vagy országának veszedelmével is meg fogja védelmezni». Sőt megesküdt, hogy ő is a jezsuitákkal áll vagy esik. Az országgyűlés az adó megtagadásával fenyegetődött, és kijelentette, hogy a jezsuiták kiűzését kimondó törvény megtartására esküt is kíván a fejedelemtől. A jezsuita atyák a gyűlésen maguk mellett szónokoltak és ezzel csak ingerelették a rendeket. Végre Zsigmond, kit az adó megtagadás is igen bántott és már nagyon szeretett volna önálló is lenni, azzal a kijelentéssel, hogy az ügy igen fontos és nagy megfontolást igényel, belenyugodott az országgyűlés szétoszlásába, de egyszersmind december 8-ra Medgyesre újabb országgyűlést hívott össze.²

¹ Erd. orsz. gyűl. emlékek III. 78—9. 235. 1. Chronicon I. 81. 1.

² Ugyanott.

A kormányzó és a tanácsurak, kik jó előre tudták, hogy milyen izgatottságot fog felkölteni Zsigmond nagykorúsításának ügye, mindenképen azon igyekeztek, hogy az ifjú fejedelmet kiragadják a jezsuiták karjai közül. Még Brutus Mihályt, Báthory István jeles történetíróját is udvarába akarták hozni, hogy Zsigmond ennek históriájából megismerve az erdélyi régi viszonyokat, vallási szempontból merev álláspontjától eltérítsék. De a jezsuiták nem engedték ki kezeik közül a fejedelmet. Az ex-augusztinus Brutus nem jöhetett Zsigmond udvarába, hanem helyette Vangrovicz magyarázta meg a fejedelemnek, hogy a róm. katolikus hit révén minő dicsőség várakozik reá és családjára.*

Az enyedi és medgyesi országgyűlés között eső rövid időt a jezsuiták és ellenfeleik egyaránt hasznosítani akarták a maguk javára. Az atyák mindenfelé segítségért folyamodtak. Irtak Báthory András bibornoknak, Zámojcszky lengyel kancellárnak, Campanus provinciálisnak. Odahaza november 4-én egy terjedelmes memorandumot nyújtottak át a fejedelemnek; felkeresték és a hit védelmében kitartásra buzdították a róm. kath. főurakat és befolyásosabb nemeseket. Maguk az időt imádságban és lelki gyakorlatokban töltötték, sőt a nyilvános önkorbácsolást is előszedték, hogy Isten haragját kiengeszteljék, vagy még inkább, hogy az ilyen látványokhoz nem szokott nép rokonszenvét megnyerjék. Tételeket készítettek az igaz és hamis képtiszteletről. A kollegiumbeli ifjak is hősiés önvédelemre készültek. Azonban az ellenük fel támadt ellenszenvet nem tudták mérsékelni. Levelezéseikkel is csak annyit értek el, hogy Campanus írt érde-

* Daróczy G. *Ortus et progressus ...* 1736. 59. l.

köbken Zsigmondhoz, Zámójszky pedig Giczyt biztatta, hogy ne mondjon le és a jezsuiták kiűzését a Zsigmond nagykorosításának elhalasztásával tartóztassa fel.*

De nem voltak ám restek a protestánsok sem. A református papok behívták magyarországi atyjokfiat és maguk is tömegesen sereglettek Medgyesre. Ott volt a debreczeni püspök, Gönczy György, Derecskei Ambrus, Nádudvari Tamás, Bányai János és más lelkészek társaságában. Az erdélyi három protestáns püspök, egyházuk espereseivel és kitünőbb papjaival, mindnyájan eljöttek. A nemesség, urak és polgárok nagy számmal gyűltek be Medgyesre. A jezsuiták azt hirdették, hogy maga a kormányzó, Giczy János, külön követei által csődítette egybe a kisebb nemességet, hogy ezeknek nagy számával, lármájával és fenyegetőzésével hasson Zsigmondra. De inkább a nagy közösügy, a közös veszedelemtől való félelem volt az, a mi a rendeket olyan nagy számmal összehozta. A legtekintélyesebb urak állottak a kitiltást követelő országrendek élén, mint pl. Bánffy Boldizsár, Wesselényi Ferencz, Vass György, Alárdi Ferencz, Forró János, Bornemissza János, Gerendi János a magyarok, Pernyeszi István és Sigér János a székelyek közül.

Az országgyűlés december 10-ikén kezdődött meg. Az első lépés az volt, hogy az egyháziak felhivattak: vajjon van-e valami kivánságuk s előterjeszteni valójuk a vallásügyben. Toronyai Máté, református püspök emelkedett szólásra és keményen kikelt a jezsuiták ellen, kik a «pápas bálványozást» terjesztik. Utána Hunyadi Demeter unitárius püspök beszélt hasonló modorban. Mikor másnap a fejedelmi előterjesztések leérkeztek, az országrendek

* Socherus i. m. 361. I. Szamosközi IV. 378. I.

semmibe sem akartak belekezdeni, míg a jezsuiták felől Enyeden megkezdett, de félbe szakadt tanácskozások fel nem vétetnek és a kitiltó határozat ki nem mondatik. E tárgyban feliratot fogalmaztak és ezt hozzájárulás végett a fő- és tanácsurakhoz küldötték, a kik megkíséreték a rendeket a felirat betérjesztéséről lebeszélni; de hasztalanul. A jezsuiták is megjelentek a rendek előtt, hol Vangrovicz viceprovinciális latin nyelven, Szántó István pedig magyarul tartott szónoklatban védelmezték a szerzetrendet az ellene felhozott várlak ellenében. Azután Keresztury Kristóf kövári kapitány benyujtá az atyák emlékiratát is. A jezsuiták távoztával az unitárius püspök és az enyedi református esperes, Koppányi Orbán a papság részéről, — a világiak közül pedig Kolozsvár képviselői emeltek szót, felsorolván mindazokat a sérelmeket, a melyeket az állam és a vallás a jezsuiták betelepítése által szenvedett. Deczember 12-ikén a rendek, a tanácsurak ellenzése daczára is, egy küldöttség által a fejedelem elé terjesztették feliratukat. A fejedelem válasza azt tartalmazta, hogy ő a rendek kérésének eleget nem tehet és felhívta a rendeket, hogy lássanak a tárgyalásokhoz. Azonban erre az «ország» nem volt hajlandó, hanem, deczember 14-én egy emlékirattal ismét a fejedelemhez fordultak.

A nyomás hatása alatt a fejedelmi tanács azt határozta, hogy az összes jezsuitákat egy helyre, Monostorra fogja összeszorítani és ezt a fejedelem tudokra is adta az atyáknak. Azonban a viceprovinciális rendtársai nevében kijelentette, hogy jogaikból egy hajszálnyit sem hajlandók engedni és semmi egyezségbe bele nem mennek. A fejedelem ezen kijelentés daczára is azt a javaslatot terjesztette az országrendek elé, hogy Gyulafehérvárról, Szent-

Mihálykövérői, Váradról, Kolozsvárról eltávolítja a jezsuitákat és egy helyen, Kolozsmonostoron telepíti le. Az engedékenység még jobban feltüzelte a rendeket, hogy kívánságuk keresztülvitelét kierőszakolják. A hangulat ingerült, szinte izzó volt. Fegyveres zendüléstől lehetett tartani, ha a rendek kívánsága nem teljesítettik. Ők a jezsuiták kiűzését követelték. Hiszen a fejedelem ajánlata szerint a Váradról bejövőkkel még szaporodott volna az erdélyi jezsuiták száma és nem volt semmi biztosíték sem arra, hogy a jezsuiták csakugyan egy helyen maradnak, tanítanak és térítő utakat nem fognak tenni az országban.

A válságos helyzetben Giczy János lépett közbe a fejedelemnél, figyelmeztetvén őt az ország izgatott hangulatára és hogy «az ország könnyebben kap magának más fejedelmet, mint a fejedelem más országot.» Zsigmond belátta Giczy szavainak igazságát. Láta, hogy sohasem jut a kormányhoz, ha csak nem enged a rendek kívánságának. Engedett tehát; azt forgatván fejében, hogy a fejedelmi hatalom kézhezvétele után majd másképen fog cselekedni. Ezt titokban a jezsuitáknak is tudtul adta.

A fejedelem elhatározása az országrendek között óriási lelkesedést keltett. Csak a kevés számú római katolikusok fogadták azt szomorúan. A két magyar püspök nagy örömmel mondott köszönetet a rendeknek kitartásukért s annak gyümölcseért: a jezsuitákat kitiltó törvényért. A jezsuiták, kikre nézve ez a határozat igen szomorú karácsonyi ajándék volt (december 16. a régi. és 26 az új naptár szerint), a fejedelemtől eltávolítottak, a vele való találkozástól is elrekesztettek és a távozásra 25 napnyi: időhaladékat nyertek. Az országos törvény szerint, a jezsuiták az országból örök időkre kitiltattak, javaik a

kincstárra szállottak és megállapítottak, hogy ezek a javak soha papokra, barátokra ne szállhassanak semmiképen; a fejedelem és a róm. katolikus urak, nemesek, tarthatnak maguknak egy-egy magyar papot, vagy barátot, (de nem jezsuitát) és ezt fizessék maguk, a népre ne erőszakolják; a váradi Szent-Egyed-egyháza a reformátusoknak visszaadatott; a fejedelemség területén levő három protestáns egyház szabadsága megerősítettett s az újítások eltiltattak; az oláhokra nézve az eddigi törvények érvénye fentartatott.¹

A mint a vallásügyi törvény meghozatott, az országgyűlés többi tárgyai már simán folytak le. A legfontosabb és Erdély következő 15 évi nyomorúságát maga után vonó határozat: Báthory Zsigmondnak nagykorúsítása volt. Zsigmond a hozott törvényeket mind szentesítette, megesküdött azoknak s az ország jogainak, szabadságainak megtartására, és ezzel a fejedelmi teljes hatalmat kezeihez kapta. Az öreg Giczy pedig, a ki míg erői megengedték, Erdély felvirágozásának, megerősödésének és belbékjének a fellendítésén munkálkodott, most lemondván kormányzói tisztéről, visszavonult. «Kezébe adtátok a gyepelöt, — mondá jóslatszerűen, — megbánjátok.» És két héttel a medgyesi országgyűlés szétosztása után Gyulafehérvárt meg is halt s ugyanott eltemettetett.²

Giczy kormányzósága valósággal aranykorszak volt

¹ Kurz: Nachlese auf dem Felde der ung-sieb. Geschichte, Kronstadt 1840. 122—51. I. Chronicon Fuchsio ... I. 81. s köv. I. Socherus i. m. 393. s köv, I. Erd. orsz. gyűl. emlékek III. 248—57. I. Illia, Daróczy, Veszely i. m.

² Erd. orsz. gyűl. emlékek III. 190. I. Jakab E. A Ghyczyek Erdély történetében Budapest 1876.

Erdély életében. De fájdalom! csak rövid ideig tartott. Ez a Magyarországból beköltözött, iskolázatlan — még latinul sem tudó — vitéz katona, kiváló bölcs kormányzója volt Erdély ügyéinek. Háború s belső zavarok nem háborították fel idejében az ország nyugalalmát. A vallási egyenetlenséget csak a jezsuiták szították, ellenben a protestánsok a legszebb békében megfértek egymás mellett. A közös ellenség egymásra utalta, jóbarátokká, elvtársakká tette őket és így a régi egyenetlenség hullámfodrai teljesen lecsillapodtak. A Dávid Ferencz korabeli izgalmas vallási tusák eltűntek az események színpadáról. A református, evangélikus és unitárius egyházak szilárd keretekhez jutottak és bár mindegyik felekezet magát tartá is egyedül igaznak: most már békésen összesimultak. A tanuló ifjúság: leendő papok és világi urak egyaránt, ismét felkeresik a külföldi egyetemeket, úgy hogy Bod Péter szerint — «bővülködik vala akkor Erdély nagy tudományu, sokat látott-hallott, idegen országokban tanult református uri emberekkel.» A református egyház, mely Báthory István és még inkább Báthory Kristóf idejében egészen megerősödött, az ország főrendei s nemesei közül a legkitünőbbeket magáéinak vallhatta. Csak a tanácsurak között is, a kormányzón kívül, Csáky Pál és Dénes, Kendi Sándor és Ferencz, Kovachóczy Farkas, Sombori László, Gálfi János, Gyulai Pál, Iffju János, Bocskay István reformátusok. Az ország vezető családjai közül az Apafi, Bánffy, Bethlen, Giczzy, Horváth, Kendi, Kun, Kemény, Geszti, Gyulaffy, Sibrik, Lónyai, Vass és más családok vagy egészen, vagy jelesebb szereplő tagjaikban reformátusok voltak, — Az egyház kiterjedése kevés hiával elérte azt a területet, a melyet mai napig is elfoglal. Nyolcz esperességében és két dekanatusában mintegy

350 gyülekezet lehetett. Nevezetesebb iskolái is voltak, melyek szép virágzást értek el, mint pl. a gyulafehérvári, a marosvásárhelyi, a nagyenyedi, szászvárosi, fogarasi, dévai, udvarhelyi, szentgyörgyi és kézdivásárhelyi közép- és felsőbbfokú tanintézetek.*

A mint Báthory Zsigmond kezeihez vette a kormányt, fenekestől felfordultak a vallásügyi viszonyok a fejedelemségben. Első dolga az volt, hogy a távozó jezsuitákat jó bizonyítvánnyal látta el, ajánlásokkal bocsátotta útnak, megbízgatván őket: «tudom én, hogy mit cselekszem.» A rejtélyesnek látszó szavak értelmét bárki s így a jezsuiták is megérthették. Bővebben ki is fejtette ezt Zsigmond a pápának és a jezsuita generálisnak írt bűnbánó levelében, melyet Bodoni István által küldött Rómába. A pápa szelid dorgálással felelt. Figyelmeztette bűne nagyságára de azért bűnbánata és töredelmessége jutalmazásául meg is vigasztalta. Felhatalmazta, hogy maga mellé gyónatóúll világi, vagy szerzetes papot vehessen, a ki vele együtt a jezsuiták visszavitelében s a római katolikus egyház helyreállításában munkálkodjék és a kit feljogosított arra, hogy Zsigmondot a medgyesi országgyűlésen letett esküje alól, a hét bűnbánati zsoltnak, holmi kegyes cselekedetek által is megváltható s minden pén-

* Bod P. Polikárpus 39. l. — Kendi Sándort, Gálfi Jánost, Gyulai Pált Kanyaró F. i. m. 215. l. «a Báthory-ház legerősebb unitar. oszlopának» nevezi. Hogy Kendi nem volt unitárius, erre nézve l. Defensio Fr. Davidis 271. l., — hogy Gálfi sem, ezt mutatja a végrendelete l. Erd. orsz. történeti tára I. 77. l. Gyulai Pálról csak annyit tudunk, hogy végrendeletében a kolozsvári unitárius — és a marosvásárhelyi református iskolákról egyaránt megemlékezik. Tört. Tár 1900. 116. l. Bod Péter reformátusnak mondja őt. i. h.

teki napon való elimádkozása feltétele alatt, felmenthesse.*

A pápai felmentvény által megvigasztalt Zsigmond fejedelem öröme és buzgalma nem ismert határt. Az elűzött jezsuiták színjátékaitól s más multságaitól megfosztatván, egyelőre azzal kárpótolta magát, hogy Olaszországból jó zenészeket hozatott, kik úgy a hogy pótolták a jezsuiták helyét. Buzgalmának azonban már kellemtlenebb eredményei lettek a protestánsokra nézve. Mindjárt 1589-ben behívta Lengyelországból unokatestvéreit. Báthory Andrásnak, a vármiai biboros püspöknek az u. n. nagy-sajói tartományt ajándékozta, aki az itteni református és evangélikus lelkészeket elűzte s helyükre később jezsuitákat telepített. Báthory Boldizsár Fogaras földét kapta és ő Fogarásból a református és néhány szomszédos helységből az evangélikus lelkészeket kergette el. Báthory István pedig a Szilágyságban Hadadot és Zilahot igyekezett rekatholizálni.

A Lengyelországból beköltözött Báthory-testvérek csak megkezdték, de nemsokára a jezsuiták már teljes erővel folytatták is a rekatholizálás munkáját. Zsigmond fejedelem a jezsuitáknak, ezek generálisának és a pápának s megígérte, hogy az atyákat visszahozza. Ezen ígéretének megfelelően, a jezsuiták jószágait érintetlenül hagyta s azoknak birtokába a fiscust be sem iktattatta. A jezsuiták, kik türelmetlenül várták a visszatérés idejét, Undó Márton egri kanonokot küldték Erdélybe, hogy a fejedelmet szorgalmazza. De Zsigmond óvatosan igyekezett haladni. Nem telepítette őket egyszerre vissza, hanem egyenként hívta be az álruhában járó atyákat. Így jött

* Veszely i. m. 217—24. l.

vissza Moldvából az «ördög-űző» Láda Bálint, ki a fogarasi ref. parochiát elfoglalta. Majd később (1591.) három atya jött be, a szerzetesi öltöny helyett kanonoki ruhában és ezek a gyulaféhevári kollégiumban telepedtek le. Ugyanezen évben jött be Carillo Alfons is, kinek «magasabb politikája» annyi gyászt és szerencsétlenséget hozott az «absolutus princeps» által megnyomortott erdélyiekre.¹

Időközben a fejedelem a rendek ellenállását is igyekezett kipróbálni. Az 1590. évi fehérvári országgyűlés (2. t.-czikk), a protestáns papság ellentállása daczára bevette az új kalendáriumot, a mely körül még öt évvel az előtt is olyan elkeseredett irodalmi harcz volt. Nem tudjuk megmondani, hogy az erdélyi református és unitárius papok miképen viselkedtek ezzel a törvénnyel szemben; de a magyarországiak még 1597-ben is védelemzik a régi naptárt tasnádi zsinatjukon. Az evangélikus papok is ellenkeztek egy ideig, de a szász univerzitás nyomása alatt még abban az évben, (1590.) «decz. 31-én, a jezsuitákkal együtt ülték meg az úr születése napját.»² Tehát mégis csak sikerült a pápa által diktált Gergely-féle naptárnak elfogadtatása, melyet Zsigmond sem azért erőszakolt, mert jobb, a protestánsok sem azért támadták, mert rosszabb a Juliánus naptárnál, hanem mindkettő eljárásának oka abban volt, hogy az új kalendáriumot a pápa akarja.

De volt a fejedelemnek ennél az ügynél egy szomorúbb próbatétele is. Báthory Zsigmondról az járt közszájon,

¹ Socherus i. m. 405—6. l. Daróczy i. m. 107—8. l.

² Erd. orsz. gyűl. emlékek. III. 374. l. Album Oltardinum Deutsche Fundgruben N. P. 31. l. Chronicon Fuchsio ... I. 85. l. Kiss Á. i. m. 698—706., 733. l.

hogy «az markát tele hozta vérrel, mikor született.» Az ezen mondással jellemzett vérengző természet hamarosan kitört belőle. És első gyilkossága is vallásügyben történt, a mikor Pribék Péter, székelyudvarhelyi református nemest, ki egy pápista-temetés alkalmával, egy ablakból «az kereszthez, melyet a halott előtt visznek volt a deákok, hozzá lütt egy puskával, jóllehet nem talált volt», elfogatta s törvényt sem tétetvén reá, Mindszenti Benedek főkapitány által lefejeztette.*

Az áruhás jezsuitáknak lassanként beszivárgó serege és mindjobban érvényesülő befolyása hamarosan felkelte a rendek elégedetlenségét. Az 1591. (nov. 5—20.) évi fejevári országgyűlésen megint izgalmas jelenetek fordultak elő. A rendek megsejtették, hogy mi járatban van Carillo Alfons Erdélyben és miért járt József István a fejedelem követségében Rómában. Már ekkor szövödnek Zsigmond török-ellenes és Habsburg-barát politikájának a számai, melyeket VIII. Kelemen pápa és a jezsuiták tartottak kezükben. A jezsuita-forrás szerint: «Kelemen pápa, hogy az erdélyi rendek ,vallás-ellenes’ törekvéseit meggátolja, arra igyekezett, hogy Zsigmondot a török ellen Rudolf szövetségesévé tegye. Zsigmond pedig megtudván a pápa akaratát, ettől fogva keresi a Rudolf szövetségét.» És a rendek, habár még nem állott is előttük tisztában a cselszövény, de érezték, hogy Erdély szabadságát veszély fenyegeti. Ezért a fehérvári gyűlésen állítólag fenyegető hangok is emelkedtek, hogy «inkább a török kezébe juttatják Erdélyt, mintsem a jezsuita atyákat megtűrjük.» A valóságban pedig azt kívánták a fejedelem-

* Szamosközi tört. maradványai IV. 23. l. M. H. H. I. oszt. XXX. köt.

től, hogy a megyesi (1588. évi) törvénycikkeknek érvényét állítsa helyre. A fejedelem kérésére azonban hajlandók az engedményre és megelégesznek azzal, hogy a jezsuiták Gyulafehérvárt, a fejedelem mellett és Monostoron, a fejedelem kolozsvári útjaira tekintettel, mint papok ám működhetnek, de kollégiumuk ne legyen, misiót ne tartsanak és Kolozsvárról távolíttassanak el. Hasonlóképen törvénybe foglalták azt is, hogy Fogarásból, Szeszármáról, Hadadból az oda újonnan betelepedett római katolikus papok kivittessenek, Sajón és Szőlösön (Várad mellett) vizsgáltsák meg, hogy a róm. katolikus vallás a megyesi cikkek előtt vétetett-e be; végül, hogy Váradon a Szent-Egyed egyházára vonatkozó megyesi végzés megtartassék.*

A református egyház már ekkorra a leghatalmasabb lett Erdélyben. A rendek úgy fogalmazzák a törvényt, mintha az egész ország református lenne. Szólnak a fehérvári, «mi religiönkon való ekklézsiának, schólának és azokban való tanítóknak» védelméről, a csikszékbeli reformátusok oltalmáról s kötelezik a fejedelmet, hogy templomaikról gondot viseljen.

De az országgyűlés csak kívánságot, kérést fejezett ki. Azoknak teljesítése, illetőleg megtartása Zsigmondtól függött, a kinek pedig épen ellenkező tervei voltak. Kővár vidékét már Keresztury Kristóf egészen rekatholizálta. Udvarhelyszéken Mindszenti Benedek főkapitány hasonló igyekezettel forgolódott és Székely-Udvarhelyt a reformátusokat mindkét templom használatából kitudta s a templomokat és a particulát a jezsuitáknak juttatta.

* Daróczy i. m. 109. l. Szamosközi IV. 66. 380—1. l. Erd. orsz. gyűl. emlékek III. 385—6. l.

Csik- s Gyergyó-Székben Báthory András kardinális a református gyülekezeteket megszüntette és itten a róm. kath. főesperességet helyreállította. Maga Zsigmond fejedelem Váradon akarta megtörni a reformátusok erejét és mikor 1592-ben Bocskay Istvánt ide kapitánnyá kinevezte, egyik kötelességéül egyenesen a «katholikus keresztyének» oltalmazását írta elébe.¹

Az 1591. évi fehérvári törvénynyel meg volt törve a jég a jezsuiták számára. Most már szabadon lélegzhettek és bátorságot merítve, a törvények tilalmaival sem törődtek többé. VIII. Kelemen pápa is értesülvén a fordulatról, még többre buzdította a fejedelmet. Báthory András-hoz intézett levelében (1592 márcz. 2.) arra inti a kardinálist, hogy a jezsuiták teljes bebocsáttatását is eszközöljék ki, továbbá, hogy a fejedelmet katolikus nővel házasítsák össze. Örömmel fogadták Rómában Báthory András egyházszervező munkásságát is és hogy a kezdet nehézségeit annál könnyebben le lehessen győzni, VIII. Kelemen egy brévéjében (1592 márcz. 12.) az erdélyi jezsuitákat számos jogosítvánnyal látja el, mely jogosítványok a püspöki és parochusi iurisdiction, illetőleg dispensatio több tárgyát foglalják magukban, (quinquennales facultates).²

Míg egyfelől lázasan folyt Erdély rekatholizálása, az alatt a másik oldalon Carillo s társai megérlelték a töröktől való elszakadás gondolatát a fejedelemben, sőt legbizalmasabb környezetének lelkében is. Rendkívül fontos dologról: Erdély életéről volt szó ennek a lépésnek a megtételében. A pápa, a császár, a gyóntató, a jezsuiták,

¹ Veszely K. i. m. I. 301—7. I. Erd. orsz. gyűl. emlékek III. 408. I.

² M. N. Muz. Codex Széchenyanus Tom. XI. 297. I. Szamosközi IV. 381. I.

a római katolikus vallású főurak, sőt még két református főúr, Bocskay István és sógora, Geszti Ferencz is a törökkel való szakítás és a Rudolffal kötendő véd- és dacszövetség mellett foglaltak állást. Lehet-e csodálkozni, hogy Zsigmond fejedelem, kiről nevelője, Leleszi atya már gyermekkorában megjövendölte, hogy «mindkettő megleszen: mint memoriája, mint intellectusa, de judiciumja sohasem»,¹ teljesen képtelen volt megítélni a teendő lépés következményeit és nem tudta más szempontból felfogni az erdélyiek vonakodását, mint az eretnek megátalkodottság eredményét. Pápai nunciussok és császári követek egymásnak adták át a kilincset a gyulafehérvári fejedelmi palotában, míg végre Zsigmond bátorságot kapott arra, hogy a már kész szakítás és új szövetség tervezetével az országrendek elé lépjen. A fejedelem előterjesztésének rövid idő alatt két államcsíny lett a következménye, melyek közül az első a török-párt győzelmével és Zsigmond lemondásával végződött, a nyomban reá következő másik pedig Zsigmondot újra a fejedelmi székbe ültette, az ellenzék vezéreit, számszerint 17-et, vérpadra, börtönbe és számkivetésbe juttatta. A kivégzettek között látjuk református egyházunknak legerősebb oszlopaikat: a három Kendit, Sándort, Gábort és Ferenczet, Kovachóczy Farkast és Szalánczy Lászlót. A kivégzett, vagy bebörtönzött főurak között csak egyetlenegy, a Zsigmond utódjának kiszemelt Báthory Boldizsár, a fejedelem unokatestvére volt római katolikus, a mi arról tesz tanubizonyosságot, hogy a politikai szövetség tervezete és ellenzése vallási eszmékkel is át volt szöve.²

¹ Tört. Tár 1889. 65., 68. l.

² Erd. orsz. gyűl. emlékek. III. 316—39. l.

A nagyszabású politikai gyilkosság egyszerre megváltoztatta az erdélyi rendek magatartását. Megszűnt a politikai, meg a vallási ellenzék. Zsigmond és jezsuitái teljesen szabadon diktálhatták a törvényeket, köthették a szövetségeket, foglalhatták a templomokat és üldözhatték a protestáns lelkészeket. És nem is voltak restek, hogy mindezekben eredményeket mutassanak fel. A véd- és daczövetség Rudolffal forma szerint megkötetett. Zsigmond a szövetség nagyobb erejéül Károly steiermarki herceg egyik leányát, a későbbi II. Ferdinánd császár nővérét, Mária Krisztiánát nőül vette. Hogy a fejedelem-asszony rangjához illendő templomban járhasson, 1595. évi márczius 5-ikén «a jezsuiták ösztökélésére» «csellel és erőhatalommal» elfoglalta a reformátusoktól a gyulafehérvári székesegyházat, melyet virágvasárnapján (márczius 19.) a jezsuiták «pápás módon felszenteltek». A felszentelés nagy körmenettel és fényes misével történt. A menetben a fejedelem maga hajadonfővel vitte a szentelt víztartót, míg kancellárja, Józsika István, az apostata szászvárosi református lelkész, Szilvási János, egy lutheránus pap hitehagyott fia, Benkner Márk és több más régi és új római katolikusok pedig gyertyákat hordoztak. Az első misénél is a fejedelem, a már említett férfakkal együtt végezte a ministráns-gyerekek tisztét.*

Midőn 1595 ápril 16-án összejött a fehérvári országgyűlés, mely már többé nem a templomban, hanem a felső várban tartatott, az országrendek «örömmel» vették tudtul a fejedelem házasságát, jóváhagyták a Rudolffal

* Chronicon Fuchsio ... I. 120. I. Erdélyi Prot. Közlöny 1876. 20—22. I. Album Oltardinum 33. I. Szilágyi Sándor; Carillo Alfons élete és diplomáciai működése, Budapest 1877. 22. I.

kötött szerződést, megszavazták a török elleni háborúra szükséges pénzt és katonaságot, szentesítették a múlt évi kivégzésekre vonatkozó fejedelmi eljárást s meghozták az u. n. «jus ligatumot» és foglalkoztak még a vallás ügyével is. Ezen vallásügyi törvények (15—18. törvénycikk), épen úgy, mint a többi elől említettek, Zsigmond nagy hatalmáról és a rendek teljes megalázkodásáról tesznek tanubizonyságot. Megerősítik a négy recepta religió szabadságát, tiltják az innovatiót s végül, a mi a legfontosabb: eltörlik a medgyesi cikkeket s felmentik a fejedelmet az azok megtartására letett esküje alól. Mindössze is azt kéri a fejedelemtől, hogy a jezsuiták Fehérváron, Monostoron és Kolozsváron lakjanak, kollégiumot csak itt tarthassanak, de Váradra és Erdélybe egyebüvé le ne telepedjenek és a protestáns lelkészekkel ne versengjenek. Alig mutatja valami jobban a rendek ellenállásának a megtörését, mint a 16. t.-cikk, melyben a gyulafehérvári református templom elfoglalása után egy hónap múlva azért könyörögnek a rendek, hogy «a minemű tanítók, praedikátorok, az római religión kívül, az egyéb recepta-religiókon Kolozsvárott, Fehérvárott és egyéb helyeken is vannak, azok se személyekbe, se iskolájokba, se templomokba, se jövedelmekbe, se semminemű állapotjokba meg ne háboríttassanak».*

A mint Zsigmond, az «absolutus princeps», a zsarnokság útján nagy léptekkel megindult és a török-ellenes szövetségnek központjává lett: úgy a pápával, mint a császárral fennálló összeköttetése még jobban élesztette a római egyház uralomra juttatása iránti vágyát, melynek betöltésében a megfélemlített rendek részéről igen

* Erd. orsz. gyűl. emlékek III. 472. l.

kevés akadálylal találkozott. Vallásügyi politikáját már tulajdonképen nem is ő, hanem a pápai nunciusok és az udvarában sürgő-forgó jezsuiták intézték az ő szája-ize szerint. A templom-foglalás és lelkész-üldözés nem szünetelt, sőt még erősebb mértékben folyt. A fejedelem-asszonynak hitbérül, jegyajándékol és a hozomány biztosításául lekötött uradalmakban megszűnt a protestáns istentisztelet s elkergettettek a lelkészek. Így történt ez Fogaras földén most már másodízben, így Monorán és másutt.¹ Midőn a fejedelem szerencsétlen házasságától szabadulni kívánt s pappá, bibornokká akart lenni s lemondását forgatta fejében, hogy a pápát annál inkább megnyerje terveihez, valami nagyot akart a római egyház érdekében létesíteni. 1596-ban Naprágyi Demeternek adta Gyalut, honnan Báthory András a református püspököt, Toronyai Mátét eltávolította.² 1597-ben helyreállította a gyulafehérvári püspökséget, melyre előbb Carillo Alfonsot, az oly sok diplomáciai szolgálatot tett jezsuitát akarta kinevezni, majd ennek vonakodása után Naprágyi Demetert nevezte ki.³ Mit törődött ő most már az 1556. évi törvényekkel. Ő befejezett tényleket akart teremteni és aztán ám lássa az ország, hogy miképen boldogul a császárral, kinek kezébe készült juttatni Erdély kormányát.

Mialatt Prágában a Zsigmond lemondására és Erdélynek Rudolf kezeibe adására vonatkozó tárgyalások folytak, idehaza Zsigmond mindegyre erősítgeti a jezsuitákat.

¹ Chronicon Fuchsio I. 234. l. Erd. orsz. gyűl. emlékek III. 346., 385. l.

² Szamosközi IV. 19., 55. l. Szilágyi Sándor: Carillo Alfons, 29. l.

³ Szeredai Antal: Notitia Capituli Albensis 223—8. l.

Az 1597. év folyamán a kolozsvári jezsuitáknak adja Mákót (ápril 27.), azután Monostor és Szent-Benedek birtokába iktatja őket (deczember 26.), a bor-, buzavám és harminczad alól mentességet ad nekik (július 10.), a tizedbérletből évi 1000 frt adományt rendel számukra (deczember 26.), a gyulafehérvári collegiumnak pedig Baromlak egy negyedét adományozza (jun. 16.).¹ Ugyan-ezen évben beviszi Váradra is a jezsuitákat és «elfeledkezvén országbeli híveinek generális constitutióiról, sőt meg nem emlékezvén az ő maga juramentomáról is (szánja meg Isten ő felségét) beszállítá hertelenséggel őket.»² És mikor a váradiak kérelemmel fordultak hozzá, hogy ne szállítsa be közikbe azt a religiót és ne háborítsa meg őket hitökben: «ex praeconcepto furore, követeket rút szavakkal illetve, Fejérvárott a kapu között megpálcáztatta és reájuk hallatlan rút szidalmakkal írt levelet». Sőt minthogy a kérelmet megelőzőleg a váradiak a távozni nem akaró jezsuitákat városi szolgák által kivették, a fejedelem oly dühbe jött, hogy a városnak két drága arany kupával kedveskedő kérelmező küldöttségét, mint felségsértőket le akart fejeztetni és bizonyára végre is hajtja, ha a pápai követ, Carillo és Józsika meg nem akadályozzák. Majd jobb kezüket akarta levágtatni és csak a nuncius közbenjárására elégedett meg a pálcázással. Azonban az öreg városi főbírónak, ki pedig Zsigmondnak igen sok jó szolgálatot tett, mégis halált kellett szenvednie.³

¹ Codex Széchenyianus Tom. XI. 207. stb. lap. M. N. Muz. Mss.

² Kulcsár István: Krónika Pest 1805. 85. l. Chronicon Fuchsio I. 129—31. l. Tört. Tár. 1883. 345. l. Prot. Szemle 1893. 202—4. l. Decsi János, magyar históriája. M. H. H. II. oszt. XVII.

³ Ugyanott.

Ha Zsigmond így járt el, bizonyára nem mérsékeltek magukat a páterek sem, sem pedig a róm. kath. főurak, kik érdemeket kívántak szerezni a pápánál és jövőendő uruknál, a császárnál. Az 1594. évi nagy gyilkosság után a kivégzett prot. tanácsurak méltóságait és javait az ujonnan felkapott róm. kath. urak nyerték meg. Így lett Józsika István kancellárrá, Bodoni István főkamarássá: a két legbenfentesebb ember Zsigmond politikájában, kik mindketten alkalmaztattak volt római követségbe is és a kik bár nagyon agyarkodtak egymásra, de mégis egyek voltak a protestánsok üldözésében. Mikor Józsika Iffju János kivégeztetése után megkapta ennek birtokait, Alvinczet, Borbereket a szászsebesi uradalommal együtt, első dolga a református lelkészek elkergetése volt. Hasonlóképen járt el Déván, melynek birtokába a Geszti Ferencz halála után jutott, honnan nem csak a papot és tanítót űzte el, hanem megszüntette a Geszti által virágzó állapotra emelt partikulát is. Bodoni István, kit Rómában «szentelt vitézzé csináltak et comiti sancti palatii» Maros-Ujvárról, Wesselényi Ferencz Hadadról távolíták el a református papot. Mindszenti Benedek is nagy erélyvel folytatta Udvarhelyszék rekatholizálását és 1595 óta különösen a szombatosok ellen fordította működését, minthogy az áprilisi fejevári 17. t.-cz. az ispánokra s királybírákra bizta annak a felekezetnek felkutatását és megbüntetését.* De nem kevesebb pusztítást vittek véghez a protestáns egyházakban azok a főurak sem, a kik az 1594. évi államcsíny következtében sza-

* Erd. orsz. gyül. emlékek III. 472. I. Erdélyország történetei tára. I. 17. I., dr. Kohn Sámuel: A szombatosok. Budapest, 1889. 68—77. I. Prot. Szemle 1898. 608. I.

badságukat, vagy jószágaikat csak a katholizálás útján nyerhették vissza, vagy a kik csak úgy remélhettek előhaladást, ha római katolikusokká lesznek. Ilyenek voltak a Sennyeiek, Sarmaságiak, Kornisok, Kamuthiak, Mikesek, Forrók, a kiknek többsége megelőzőleg unitárius vott, de már részben e század végén, részben pedig a jövő század elején a jezsuiták érdekében buzgólkodnak. Az unitárius egyház épen ezen tíz év alatt (1594—1604) veszítette el legerősebb támaszait, ekkor fordítottak neki hátat a legkiválóbb főurak és nemesek. A mai napság legrégebnek tartott erdélyi róm, kath. főúri családok ősei többnyire ebben az időben és pedig az unitárius vallásról tértek át a róm. katolikus hitre.* Carillo az 1597. év legvégén készült el Prágában a Zsigmond lemondása és Erdély átadása ügyében megindított tárgyalásokkal. Idehaza az alatt Zsigmond ösztökéléséből hatalmas verseny indult meg a «vajdaság» elnyerése iránt. Zsigmond mindenkinek testálta a maga környezetében a maga örökségét, csakhogy az embereket gyötörje. Különösen Józsika István kancellárt ug-ratta be, ki már biztosra vette a méltóságot. Csak Bocskay Istvántól tartott, a kiben versenytársat látott és a kit vallása miatt is mindenképen igyekezett befeketíteni. Folyton járt Malaspina nuncius nyakára árulkodni, azt hangoztatván, hogy Bocskay csak azért akar vajda lenni, hogy a püspököt láb alól eltegye, a jezsuitákat kiüzze és

* Az itt felsorolt családok Székely Sándor (i. m. 113—4. l.) és Kanyaró Ferencz (i. m. 49 — 50. l.) szerint eredetileg unitáriusok voltak. Ellenben a XVII. században, és pedig mindjárt az elején, ugyan csak ezek a családok a legerősebb római katolikusok. V. ö. Veszely K. i. m. I. 237—8. l. Erd. orsz. gyül. emlékek V. 516. l.

a róm. kath. vallást elnyomja. Bár mily ártatlan természetű volt is Józsika áskálódása és életébe kerülő ambíciója, de mégis világosan mutatja, hogy Erdélyben a valóság már erősen politikai szint kezd öltetni és hogy Erdély sorsa már a legszorosabban összeforrt a religióval.¹

Báthory Zsigmond 1598. áprilisában búcsút mondott Erdélynek. Utódjául Miksa főherceg volt kiszemelve, de a kormányt ideiglenesen Mária Krisztierna vezette a melléje rendelt császári biztosokkal. A protestánsok helyzetében ez a változás semmi jót sem jelentett, mert még a gyöngye nő is erős volt a róm. catholicismus istápolásában. Így látjuk azt, hogy a váradi reformátusokat ugyancsak meg akarta zabolázni és az ottani pápisták erősítése végett a pecze-szöllői plébánost a kisürögdi tizeddel megajándékozta, — a fehérvári és monostori pátereket segítézei.²

Most veszi kezdetét Báthory Zsigmondnak az az ingadozó magatartása, melyet a nép szája, már gyermekségéhez kapcsolt mondában a következőleg örökített meg: «Egyszer, mikor» a dajka feresztené, az tekenőben hallá változott volt, melyet nagy hirtelen megmondván az anyjának, ismét gyermek képiben változott; még akkor is változó volt.»³ Ugyanis megbánván lemondását, még ugyanazon év augusztusában hirtelen Erdélyben termett s a kormányt átvette. Ez alkalommal a rendek kérésére, beleegyezett abba, hogy a jezsuitákat Fejérvárról eltávolítja és Kolozsvárra s Monostorra szorítja. Bűnbocsánatot ígért a váradiaknak az 1597—98. évi zavargások

¹ Szilágyi S.: Carillo Alfons. 117. l.

² Prot. Szemle 1898. 604—11. l. Codex Széchenyanus Tom. I.

³ Szamosközi IV. 10. l.

miatt, megígérte, hogy hozzájuk jezsuitákat nem szállít, s a városban róm. kath. egyházat nem állít.¹ De már 1599-ben, midőn újból lemondott és a kormányt Báthory András biborosnak átadta, még mielőtt távozott volna, újból kivitte, hogy az atyák Fehérvárra vissza telepedhesenek.

Báthory András rövid uralma alatt semmi változást nem hozott a vallásügyi helyzetben. A római egyház kardinálisától nem is lehetett várni, hogy a protestánsoknak kedvezzen. «A hogy találtam, úgy hagyom, semmit sem változtatok» mondá a szászok küldöttségének, mely gazdag ajándékok kíséretében adta elő az universitás azon kérését, hogy Monoráról Schirkanger Lukács jezsuitát a törvények értelmében távolítsa el. Az októberi országgyűlésen azonban már komolyan készültek az országrendek a jezsuiták kiűzésének keresztülvitelére, de a Mihály vajda támadása és Báthory András halála miatt abba maradt a dolog.²

Most Mihály vajdának, ennek a vérengző bitorlónak az uralma következett, kinek hadai, katonái nyomában mindenütt dúlás, rablás, fosztogatás, öldöklés, égetés és mindenféle gázság járt. Egy teljes esztendőre terjedő zarnoki uralma a teljes elvadulást hozta be Erdély köz- és társadalmi életébe. Nem csak az ő oláh papjai, kalugyerei, hanem más rendbeli papok, mesterek, deákok is szertekószáltak s fosztogattak a kóborló és rabló oláh hordákkal. Mihály vajdának a keleti vallás terjesztése szívéen feküdt s e tárgyban egyezsége is volt a kióvi herczeggel.

¹ Erd. orsz. gyűlési emlékek IV. 195—6. l., 268—9. l. Szamosközi IV. 82. l.

² Chronicon Fuchsio. I. 142. l. Daróczy i. m. 122. l.

Erdélyben az országgyűléssel törvényeket is hozatott az oláh papok javára. Azonban vallási propagandája inkább a magyar és szász protestánsok legyilkoltatásában állott, kik ellen helyenként valóságos irtó hadjáratot folytattak a felkapott oláhok. Ez volt az első eset, a mikor a habsburgi politika ezt a kegyetlen népséget a magyarság megrentésére használta. Hogy minő szerepet vitt e pusztításban a vallásügy, azt eléggé mutatja az a körülmény, hogy Mihály vajda kancellárja Naprágyi Demeter, a «gyalui püspök» volt, ki eretneküldöző szenvedélyétől elvakítatva, nem egyszer biztatta Mihály vajdát, hogy a pártos protestáns főurakat mészároltassa le, a mivel magának sok kincset, Bécsben, Prágában és Rómában pedig nagy kedvességet szerez. Malaspina nunciussnak sok fáradságába került, míg a tervet meg tudta hiúsítani.*

A pápa az «igaz hit» előmozdítása érdekében jó viszonyt igyekezett Mihály vajdával, a schizmaticussal fenntartani. Követet küldött hozzá a róm. katholicismus ügyének támogatása kinyeréseért és apostoli jókívánságaival halmozta el. Mihály tett is valamit a róm. katholicismus ügyében. Bánffy Lászlónak meghagyta, hogy Mákóról, mely két harmadrészben a jezsuiták birtoka, az általa beszállított eretnek református papot távolítsa el; a kolozsvári unitáriusokat is keményen bántalmazta, sőt a szombatosok zaklatására is volt gondja. De mikor látta, hogy a pápától nem nyerheti meg azt a támogatást, melyet remélt, a róm. katholicismus ellen fordult. Gyulafejérváron a székes egyházból a képeket kihányatta, az oltári szentséget megtaposta. Garázdálkodásának előbb

* Szamosközi IV. 110. I. Tört. Tár 1889. 36. I. Erd. orsz. gyűl. emlékek IV. 527., 529. I.

kiűzetése, majd meggyilkoltatása (1601 aug. 19.) vetett végett.¹

Még kétszer vette Báthory Zsigmond szerencsétlen kezeihez Erdély kormányát, de mindkét alkalommal a legnagyobb csapások következtek Erdélyre. A goroszlói ütközet (1601. aug. 3.) Erdély legkitünőbb fiainak színjátékát fektette sírba. Itt veszett a református egyház ifjú püspöke, a nagytehetségű Ungvári János is, ki hitsorsosait elkísérte a csata mezejére. Az 1601—1602. évi, közel egy évig tartó folytonos hadakozás (szept.—jul.) az ország nagy részét sivataggá változtatta. Végezetre Zsigmond 1602. július végén úgy átadta Rudolfnak a fejedelemséget, hogy többé már nem tért oda vissza és nem látta azt az egykor virágzó, most pedig rommá és hamuvá vált országot, melyet az ő állhatatlansága, drága s kedves nevelői s barátai a jezsuiták és a nagy világpolitika szinte teljesen megsemmisítettek. Beteljesedett rajta, a «mogyoróférgen», Kendi Sándor jóslata, ki egykor így szólt róla: «Ezt én látom, hogy valamije vagyon, mind elvesztegeti és az országot is megemészti, azután, hogy nem leszen mit költeni és emészteni, mint a mogyoróféreg, — házának veszedelmével — kibúvik jószágából és kimegyen az országból.»²

A négy évi kegyetlen időben csak egyetlen egy fel-emelő jelenség van az erdélyi ügyekben: az 1600 október 25-iki léczfalvi tábori gyűlés határozata, hol a rendek Zsigmond, Mihály, Básta és a jezsuiták nélkül szabadon tanácskoztak és a régi erdélyi szabadelvű törve-

¹ Archiv. N. F. XIX. 596—8. I. Tört. Tár 1884. 367. I. Codex Széchenyanus Tom. XI. Tört. Tár 1878. 914. I. Daróczy G. i. m. 125. I.

² Tört. Tár 1892. 403. I.

nyeket, úgy az államjogi, mint az egyházpolitikai téren felújították. Maga Zsigmond annyira nem látta, hogy minden szerencsétlenségének, országa egész pusztulásának a jezsuiták, az általa olyannyira dédelgetett atyák az okai, — ők tudták ki Erdélyből is, — hogy mikor végleges lemondása felől alkudozott Rudolf-fal, újból a jezsuiták dotálásával foglalkozik.¹ A gyulafehérvári kollegiumnak adja Benedek, Tóthfalu, Ompojicza, Felső-Gáld és Baromlak dézsmáját és 1000 frtot; az erdélyi róm. kat. püspöki jószág kezelését — száműzvéen a léczfalvi gyűlés a «liber baronátust irnpetráló» gyalui püspököt, Naprágyit — ideiglenesen a jezsuiták vicze-provincziálisára, Maior Péterre ruházza, felhatalmazván őt, hogy azt a rend javára használja; a kolozsvári kollegiumnak is különböző dézmákat adományoz s kolozsborsai házvásárlásukat jóváhagyja. Ime, ezernyi ezer honfi vére ömlött a jezsuiták kitűnő nevelése eme remekének ingadozó, szeszélyes magatartása, változatossága miatt, de a jezsuiták vagyonban, tekintélyben, hatalomban csak növekedtek.² Még csak hajuk szála sem görbült meg. Valamennyi fejedelem oltalmába fogta őket. Most már Básta lett a védelmezőjük, ki számukat szaporítja, adományleveleiket megerősíti, hogy Erdély bekövetkező pacificatiója- s szervezésében kellő segéderővel rendelkezessék.

Erdély mint egy hulla feküdt Básta, illetőleg Rudolf

¹ Codex Széchenyianus Tom. XI.

² A jezsuiták erdélyi működésére alig vethet valami jellemzőbb fényt, mint az a körülmény, hogy nekik az ország szerencsétlensége is hasznot hozott. És mert a zavarosban halászhattak a legnagyobb sikerrel, azért legfőbb törekvésök is az ország megnyomorítására irányult. Erd. orsz. gyűl. emlékek V. 110. l.

lábainál. És miképen a keselyük a hullára, úgy csaptak alá a császár tanácsosai és a jezsuiták a szerencsétlen országra. Provincia módjára rendezni, alkotmányát tönkre tenni: ez volt a politikai cél. Rómái katolikussá tenni, a protestantizmust és a lelkiismereti szabadságot eltiporni: ez volt az egyházi feladat, mely annak az előbbinek biztosítékául is kínálkozott. A császári titkos tanács (1602 jul. 3.) ajánlatot is tett mindkét irányban. A vallásügyi programra egészen olyan autokratikus szellemű volt, mint a politikai, habár egyelőre csak a róm. kath. vallás helyreállítására irányult is. A felség tartsa fenn a maga számára és szabad adományozására az egyházi alapokat; a püspökséget, a nagy és kis prépostságokat, sőt még a parochiákat is. Minden az (t. i. róm. kath.) egyháztól elvont javak, tized, falvak, jobbágyságok, jövedelmek néki visszaadassanak. A vallás dolgában, úgy az egyházi, mint az iskolai ügyeknél egyedül a felség, illetőleg kormányzója és tanácsosai bírjanak szabad rendelkezéssel. Egy másik terv, mely már a jezsuiták «kohából» került ki, rövid tájékoztatást nyújt az erdélyi róm. kath. egyházi viszonyokról; a püspökség visszaállítása és a püspök kinevezése mellett azt is ajánlja, hogy a püspöki jószágokról a kálvinista prédikátorok kergettessenek el (így Alvinczről is a református püspök), hogy minden városban róm. kath. bíró tétessék és a hol lehet, — főleg Kolozsvárt — a tanács fele római katolikusokból álljon; a hivatalok római katolikusoknak adassanak; a kolozsvári jezsuita collegium dotáltassék; az ispotályok és kórházak mindenütt róm. kath. kézre adassanak; a városokban az elhagyott és leromlott templomok, zárdák helyreállítatván, róm. kath. papok kezeihez utaltassanak; az iskolarektorok, ha csak lehetséges, mind róm.

katholikusok legyenek; Szebenben és Brassóban róm. kath. kollegium állíttassék.

Ez az utóbbi tervezet Bástához volt intézve, ki nem is késett hasonló szellemű felterjesztést küldeni Prágába. A megyesi országgyűlésen (1602. aug. 23.) Básta biztosította ugyan a bevett vallások szabadságát, de alig egy héttel később kelt s a császárhoz intézett emlékiratában (szept. 1.) azt ajánja, hogy a szászokat — és pedig először a szebenieket — meg kellene nyerni a róm. kath. hitnek, az ariánusokat, sabbatháriusokat vagy zsidókat mindenütt ki kellene irtani, majd utánuk a kálvinistákat szintén — de csak majd annak idejében.²

A léczfalvi tábori gyűlés által száműzött de most újból visszatért Naprágyi Demeter már terjedelmesebb emlékirattal fordul a császárhoz, lefestvén benne Erdély egész állapotát, különösen figyelve a róm. kath. püspökség valódi és képzelt régi jogainak a hangsúlyozására. A vallásügyi program nála is az, hogy mindenekelőtt az ariánusokat, aztán a kálvinistákat kell kiirtani; a szászokat pedig majd idővel vissza lehet téríteni az «avítica» religióra. Érdekes és jellemző tanácsai szerint: a császár tettesse, hogy nehezen fogadja az erdélyieket kegyeibe. Azután zárassanak be az unitárius templomok és az unitárius papok fejvesztés terhe alatt tiltassanak el az ighirdetéstől. A ki engedelmeskedik, az kegyet nyer; a ki megátalkodik, keményen büntetessék. Jóságaik, tizedeik szedessenek el s a javukra hozott törvények töröltessenek. Ezekben pedig a biztosok, a császár nevében, sikeresen eljárhatnak, nincs is már ok zavar-

¹ Archiv. N. F. XIX. 599., 601—2. l.

² Erd. orsz. gyűl. emlékek. V. 145., 162—74. l.

gástól félni, mert fő erősségeik közül Torda és Deés leégett, megtört és csak Kolozsvár áll még, hol püspökjök is van. Bizony Mihály vajda és bojárjai, *ha nem lettek volna megvesztegetve, Erdély minden fejedelme előtt elragadták volna ezt a dicsőséget.* Azért tehát Básta foglalja el az unitáriusok kolozsvári templomát, üzze el papjaikat, hiszen úgy is ők az elsők a jezsuiták elleni machinatiókban. Így tegyen a reformátusokkal is, a hol könnyű szerrel lehetséges ezt megtenni. — Aztán állíttassék helyre a róm. kath. püspökség, annak legalább elvesztett javainak egy része adassék vissza s aztán töltsék be; állíttassák helyre a káptalan, annak javadalma és az egész róm. kath. egyház megrongált szabadsága.¹

Azonban bármennyire tetszetős lehetett is ez a terv Rudolf előtt, még sem volt tanácsos azt elfogadnia, mert ha a püspök sürgetésére hallgat, egy «tartományt» veszélyeztet. Majd eljő annak is az ideje! ... És el is jött elég hamar. A vitéz Székely Mózes török-tatár haddal s az erdélyi nemesség seregével megkísérelte lerázni Rudolf uralmát. Rövid idő alatt nagy sikereket is ért el, mert Bástát Erdélyből kiugratta. A siker feletti lelkesedés sok helyen túlment a határokon. Így p. o. Kolozsvárt, midőn Székelyt a város falai közé befogadták, a jezsuiták ellen felbőszült polgárság és köznép, élén Toroczkay Máté püspökkel és az egész unitárius papsággal deáki sereggel a jezsuitákra rohant. Templomukat, kollegiumukat mindenestől összerombolta és «elronták a kalastromot és az bálványt»; az atyákat pedig ütelgelte, a városból kihajtotta, sőt közülök egyet meg is ölt.²

¹ Erd. orsz. gyül. emlékek V. 145. 162—74. l.

² Szamosközi II. 97—109. l., IV. 131. l.

Székely Mózes vállalkozása csak rövid ideig tartó eredménnyel járt. A mozgalom kevés erővel és csekély körültekintéssel vezetett. Radul oláh vajda, Rudolf szövetségese, Brassónál megverte az erdélyi tábornokot és maga a hős vezér is a csatásokon maradt. A nagy erővel visszatért Básta most már korlátlan hatalommal rendelkezett a magát kegyelemre megadó ország felett. A Rudolf iránt letett hűség eskü megszegését keményen megtorolta. A dévai országgyűlés (1603 szept. 5.) tagjai már csak «gratiát» kaptak és nem törvényt hoztak. A «gratia» sem adott meg mindenkinek. Tótházy János, kolozsvári főbíró, ki 1598-ban Báthory Zsigmondot befogadta, kinek ez volt a bűne, Básta lefejeztette. Trauzner Lukács, a Dávid Ferencz veje, a róm. kath. vallásra való térés által mentette meg életét. Básta kiadta a határozatot, hogy mindazon városokban, melyek ő felsége iránt hűtlenné lettek, a róm. kath. valláson kívül semmiféle más vallás gyakorlata nem engedtetik meg. Ezenfelül roppant sarccvetett az egyes városokra, melyek Székely Mózeset befogadták. Kolozsvárt, melyről a császár «elvégezte volt in consilio, hogy funditus deleálja», Básta közbenjárására megmenekült ugyan, hanem arra kényszerítette, hogy templomait, iskoláit azonnal adja át a jezsuitáknak, a lerombolt épületekért. A kolozsvári unitáriusok ugyancsak drágán fizették meg, hogy Toroczky Máté és Göcs Pál, a plebánus, «olyan igazságszerető volt és bálványgyűlölő». Elvesztették főtemplomukkal együtt a többi is mind, elparochiájukat, összes egyházi javukat, el kollegiumukat is. Mindez a jezsuiták kezébe ment át. Az egyház vezetői csak futással menthették meg életüket. Thoroczky Máté püspök sokáig lappangott a «mezőn, erdőn, erős kősziklán, sötét vasbányákban». Göcs

Pál, a «bálvány-gyűlölő», Lengyelországba menekült. Csanádi Pál, az iskola rektora pedig Olaszország felé vette útját, hogy tanulmányai öregbítésére fordítsa a «pokol időt». Egyedül Broser (Gerardus) János maradt otthon «plundrában». Hire járt, hogy Básta egy egész sereg jezsuitát akar behozni az országba, kiket a dévai «resolútióban» megbélyegzett városokban kívánt elhelyezni.*

Az alkotmány teljesen felfüggesztett. A protestáns vallások felett meghúzták a halálharangot. Hiszen alig volt város, mely Székely Mózes vállalkozására fel ne buzdult és Budolf szörnyű kormányától el ne fordult volna. A hűtlennek bélyegzett városok megfosztattak a magistrátus választás jogától és a város kulcsait a Básta álta, kinevezett kapitányok őrizték. Nem volt tehát módjuk még ha készségük lett volna is, hogy vallásukat megvédelmezzék. A nemesség, a patronusok, személy szerint hitlevél adására köteleztettek és a Bástától ennek fejében adott «gratia» (menedéklevél) életüket s vagyonukat a parancsnokló generális kezeihez adta. A mint a rekatholisáció a kolozsvári unitáriusoknál megkezdődött, sorra, haladt az összes fiskális jószágokon s a róm. kath. egyháziak s világiak birtokain is. Még nem is végeztek az unitáriusokkal, a mikor már a reformátusokra is reá került a sor. Az 1602. évi programra óta nagyot változott a világ. Erdély most már a császárnak fegyverrel szerzett tartománya, melyben a generális az úr, a kinek

* Erdélyi orsz. gyűl. emlékek V. 235—6. l. 60. l. jegyzet. Szamosközi IV. 131. l. Tört. Tár 1892. 427. l., 1893. 134. l. Erd. tört. adatok I. 79. l. IV. 189—90. l. Kanyaró i. m. 215. l. Argentus I. Defensio Soc. Jesu adv. M. Turoscái arrianorum et M. Tasnadi calvinistarum sup. accusationes. R. M. K. II. 328. sz.

elég hatalma van arra, hogy az eretnkséggel ne sorjában, hanem egyszerre végezzen. Kecskeméti Buzás Balázs református püspök Alvinczról, a fiscus jószágáról, Szászvárosra, a lutheránus püspök fenhatósága alatt álló eklézsiába menekült, a császár és a Jézus katonái elől. Egyháza így fő nélkül maradt, mert püspökségét — maga is más püspöknek lévén alávetve — tovább nem viselhette. Zsinattartásra, püspökválasztásra pedig még csak gondolni sem lehetett.¹ Egyedül az evangélikusok élveztek az ő «németiségökért» némi nyugalmat, de a jezsuiták az ő városaikba is befurakodtak már és csak idő kérdésének látszott, hogy az egész eretnek ország a pápa tisztelője legyen.

VIII. Kelemen örömmel értesült az erdélyi vallási eseményekről. Már jó előre (1603 jan. 15.) felhívta Rudolfot, hogy igyekezzen a róm. kath. vallást Erdélyben elterjeszteni. Rudolf szívesen teljesítette a pápa kérését, és hogy a szétrombolt egyházat helyreállíthassa, gondoskodott az összes egyházi jószágok és tizedek összeírásáról, intézkedett azok visszaszerzéséről s régi szabadalmaikba állításáról. Utasította biztosait, hogy őt a szükséges tudnivalók felől haladéktalanul értesítsék. A püspöki szék betöltése oly közelállónak látszott, hogy Básta Verancsics Faustus személyében már jelöltet is ajánlott arra a császárnak. De hogy ideiglenesen is elláttassanak a szervezkedő új egyház ügyei, VIII. Kelemen egy brevében (1604. augusztus 28.) az ő kedvencz katonái, a jezsuiták, viceprovinciálisát quasi püspöki jogokkal ruházta fel.²

¹ Bod Péter: Polikarpus 51., 55. l. V. ö. u. o. 56. l.

² Tört. Tár 1887. 575. l. Codex Széchenyanus Tom. XI.

De már sem Rudolf politikai terveit, sem a pápa vallási álmait nem lehetett megvalósítani. Nem volt többé azokra kellő idő. A nép- és országboldogító tervek, az aranyos álmok közé, mint villámcsapás vágott közbe Bocskay István támadása. A vallási és politikai szabadság hatalmas zászlóbontására Erdély egyszerre megszabadult a Habsburg-ház és a jezsuiták lidércz nyomása alól.

SAJTÓHIBÁK ÉS JAVÍTÁSOK.

10.	lapon alul	14.	sorban mint sem helyett olvasd: mint sem			
11.	«	«	2.	«	decretomának	h. o. decretumának
14.	«	«	3.	«	Diplomatorinm	h. o. Diplomatarium
20.	«	«	18.	«	jellemzőképe	h. o. jellemző képe
22.	«	«	14.	«	be	h. o. le
23.	«	felül	6.	«	engedelmességre	h. o. engedelmességre
23.	«	«	15.	«	sacramentomokat	h. o. sakramentomokat
37.	«	«	2.	«	lutheránossággal	h. o. lutheránussággal
45.	«	alul	18.	«	leveléből	h. o. levelébő
45.	«	«	7.	«	ezenállásaiban	h. o. ezen állásaiban
56.	«	«	1.	«	ön védelmük	h. o. önvédelmük
58.	«	«	14.	«	győzheték	h. o. győzheték
60.	«	«	9.	«	művelsége	h. o. műveltsége
66.	«	«	11.	«	melyekben	h. o. melyekben
70.	«	«	3.	«	Áron	h. o. Áron
74.	«	«	13.	«	állítására	h. o. állítására
74.	«	«	5.	«	életének	h. o. életének
80.	«	«	5.	«	ugymint	h. o. úgy mond
81.	«	«	16.	«	es	h. o. és
81.	«	«	11.	«	ki elentették	h. o. kijelentették
85.	«	felül	13.	«	megszilárdulása ak	h. o. megszilárdulásának
86.	«	«	10.	«	kötözőtt	h. o. költözőtt
92.	«	«	11.	«	hit les	h. o. hiteles
101.	«	alul	6.	«	Magyar-	h. o. Magyarország-
102.	«	«	18.	«	nyomán	h. o. nyomán
103.	«	«	5.	«	ép	h. o. lép
105.	«	«	10.	«	diadalaskodott	h. o. diadalmaskodott
109.	«	«	3.	«	Gyulai	h. o. Gyalui
112.	«	felül	12.	«	lefoly	h. o. orthodoxa
113.	«	«	10.	«	Lemondott,	h. o. lemondott
118.	«	«	13.	«	eretneket	h. o. fejedelemségbe
123.	«	«	7.	«	egyénség	h. o. eretnekeket

126.	lapon	felül	11.	sorban	képviselők	h. o. képviselik
126.	«	alul	16.	«	katholikns	h. o. katolikus
126.	«	«	6.	«	említették	h. o. említették
127.	«	«	18.	«	zsinatáig	h. o. zsinatig
128.	«	felül	2.	«	egyházat, —	h. o. egyházat,
135.	«	alul	12.	«	országgyűlési	h. o. országgyűlés
135.	«	«	11.	«	elismertetés	h. o. elismertetést
136.	«	«	2.	«	kathokus	h. o. katolikus
143.	«	«	14.	«	Erdélybe —	h. o. Erdélybe
145.	«	«	16.	«	télni	h. o. itélni
152.	«	«	15.	«	katechis usát	li. o. katechismusat
166.	«	«	5.	«	Szent-Mártonés	h. o. Szent-Márton és
176.	«	«	9.	«	utaltság	h. o. utaltság
179.	«	«	4.	«	I. köt.	h. o. II. köt.
185.	«	felül	4.	«	blandralista	h. o. blandratista
188.	«	alul	7.	«	vala	b. o. valaha
190.	«	felül	2.	«	kész	h. o. kéz
194.	«	alul	11.	«	Méliusnak	h. o. Méliusnak
211.	«	«	14.	«	s	h. o. is
217.	«	«	8.	«	megmagyarodását	h. o. megmagyarosodását
217.	«	«	8.	«	psendonym	h. o. pseudonym
217.	«	«	13.	«	osztati	h. o. osztatik
246.	«	«	14.	«	a Báthory	h. o. Báthory
259.	«	«	4.	«	kiszolgáltattottak	h. o. kiszolgáltattattak
260.	«	felül	15.	«	horlandó	h. o. hortando
263.	«	«	6.	«	önsulylyal	h. o. önsulylyal
269.	«	alul	13.	«	mistiónak	h. o. missiónak
272.	«	felül	4.	«	ingereljek	h. o. ingereljük
273.	«	alul	7.	«	adadtak	h. o. adattak
281.	«	«	8.	«	ingerlették	h. o. ingerelték
283.	«	«	12.	«	Bornemissza	h. o. Bornemisza
289.	«	«	9.	«	s	h. o. is
293.	«	felül	9.	«	lélegzhettek	h. o. lélekezhettek
294.	«	«	7.	«	mint	h. o. mind
298.	«	alul	12.	«	akart	h. o. akarta
307.	«	felül	8.	«	ajánja	h. o. ajánlja
310.	«	«	14.	«	álta,	h. o. által